

ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ

А
БДУЛЛА
К
АҲҲОР

*Ҳаёти ва ижоди
Ҳақида очерк*

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1960

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Изланиш ва ўрганиш даври	6
Иккинчи боб. Талантнинг улғайиши	19
Учинчи боб. Буржуа миллатчиларини фош қилувчи роман	79
Тўртинчи боб. Муҳаббат ва нафрат	95
Бешинчи боб. Коммунизм куриш учун кураш йилларида	114
1. „Қўшчинор чироғлари“	124
2. Энг қийин жанрда	145
3. Ўзбек аёлининг тақдир ҳақида повесть	180
Хотима	207

На узбекском языке

Хафиз Шарахмедович Абдусаматов
МОНОГРАФИЯ об А. КАХХАРЕ
Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1960

Редактор *Б. Ғуломов*
Рассом *И. Циганов*
Расмлар редактори *Г. Бедарев*
Тех. ред. *Л. Ильина*
Корректор *Э. Миробидов*

Теришга берилди 26/ХІ-1959 й. Босишга рухсат
этилди 19/ІХ-1960 й. Формати 84 × 108^{1/2}. Индекс
к/а. Босма л. 6,5. Шартли босма л. 10,66.
Нашр. л. 11,3. Р 06232. Тиражи 5000. ЎзССР
давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент,
Навий кўчаси, 30. Шартнома № 180-57.

„Қизил Ўзбекистон“, „Правда Востока“ ва „Ўзбекистони Сурх“ бирлашган нашриётининг босма ҳосили. Тошкент „Правда Востока“ кўчаси, 26. Заказ 3755.
Баҳоси 6 с. 90 т. 1961 йил 1 январдан баҳоси 69 т.

КИРИШ

Абдулла Қаҳҳор кўпмиллатли совет адабиётининг ажралмас қисми ҳисобланган ўзбек совет адабиёти такомиллида, гуллаб-яшнашида астойдил тер тўкиб, самарали меҳнат қилган ажойиб ёзувчиларимиздан биридир.

У, ўзбек совет адабиётининг катта талант эгалари Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдулла Қодирийлар каби биринчи бўғин ёзувчилари сафига Ойбек, Ғафур Ғулом, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Яшин, Уйғун, Ойдин, С. Абдуллар билан бирга келиб қўшилди. Буржуа миллатчилари хуржларига қақшатғич зарба беришда актив қатнашди. Ўзбек совет адабиётининг софлиги, чуқур ғоявийлиги, юксак бадиийлиги учун ҳормай-толмай курашди. Тинмай изланиши, ўз устида ишлаб назарий билимини ошира бориши, рус адабиёти ва ўзбек классикаларимизнинг ижодларини қунт билан ўрганиши туфайли, унинг қалами чархланиб, ўткирлаша борди. Абдулла Қаҳҳор 30 йилдан ортиқроқ вақтдан буён адабиёт майдонида унумли ижод этмоқда. Бу вақт ичида у, юздан ортиқ ҳикоя ва фелъетонлар, бир қанча бадиий очерк ва танқидий мақолалар, пьесалар ва романлар яратиб, ўзбек совет адабиётини бойитди.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида ёш новелла жанрини юқори поғонага кўтаришда актив қатнашди. Шунинг учун у, ҳақли равишда кичик ҳикоялар устаси, новелла жанри асосчиларидан бири ҳисобланади. Санъаткорнинг новеллалари ёш ёзувчилар учун ўрнак бўлиб қолмоқда.

Абдулла Қаҳҳор ижоди бой ва ранг-барангдир. Унинг ўзбек миллий романчилиги тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам диққатга сазовор. Ёзувчимизнинг мамлакатимиз тарихидаги энг муҳим давр кескин синфий курашни акс эттиришга бағишланган «Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романлари адабиётимиз тарихида ғоят катта роль ўйнади. Бироқ, унинг моҳир санъаткорлиги бу билангина чегараланмайди. У, халқимизга талантли драматург сифатида ҳам танилди, унинг «Янги ер»,

«Оғриқ тишлар» комедияларини тамошабинларимиз зўр қониқ-қиш билан кутиб олдилар.

«Синчалак» повести ҳозирги замон темасида ёзилган энг яхши асарлардан бири. Бу асар ёзувчининг ижодида ва адабий ҳаётимизда ажойиб бир воқеа бўлди.

А. Қаҳҳор уста таржимон ҳамдир. У тажрима қилган асарларда оригиналдаги мазмун тўла сақланган ҳолда, юксак ба-дний формада берилди.

Абдулла Қаҳҳор асарлари воқеликнинг ижобий томонла-рини зўр эҳтирос билан куйлаш, салбий, ўлик, чириган то-монларини эса, шафқатсиз фош қилиш руҳи билан суғорилган.

Ёзувчининг кўп асарлари чуқур ғоявийлиги, мавзунинг актуаллиги, халқчиллиги, гуманизм ва оптимизм руҳи билан меҳнаткашлар оммаси орасида машҳурдир. У яратган ҳикоя, роман, пьесалар халқимизнинг сеvimли асарлари бўлиб қолди.

Ўзбек совет адабиётини Бутуниттифоқ миқёсига олиб чи-қишда ҳам Абдулла Қаҳҳор катта хизмат қилганлардан бири. Унинг бир қанча асарлари улғур рус халқи тилига ва бошқа қардош халқлар тилларига таржима қилинди ва уларга ҳам манзур бўлди. «Янгир» комедияси эса, демократик мамлакат-лар театрлари саҳнасида муваффақият билан қўйилди: «Янгир» — Сталин мукофотига сазовор бўлган биринчи ўзбек совет драмасидир.

Булар ҳаммаси Абдулла Қаҳҳор ижодини чуқур ўрганиш ва унинг асарлари ҳақида муфассал илмий-текшириш ишлари олиб бориш зарурлигини кўрсатади. Адабиётшунос ва танқид-чиларимиз томонидан бу соҳада анчагина ишлар қилинди. Ёзувчининг ҳикоялари, роман ва пьесаларини таҳлил қилган диссертациялар ёқланди. И. Боролинанинг санъаткор ижоди-га бағишланган очерки нашр қилинди ҳамда журналларда ва газеталарда бир қанча мақолалар босилиб чиқди. Бу илмий танқидий асарлар ва мақолалар Абдулла Қаҳҳор асарларини оммалаштиришда, унинг ижодини ўрганишда, шубҳасиз, ижо-бий роль ўйнамоқда. Бу соҳада қилинган ишлар мазкур илмий танқидий асарни ёзишга ёрдам берди.

Очеркда ёзувчининг босиб ўтган ижодий йўлини кўрса-тишга, унинг асарларини таҳлил қилишга уриндик. Бироқ А. Қаҳҳорнинг ранг-баранг, мураккаб, бой ижодини кичи-бир иш ҳажмида чуқур, ҳар томонлама текшириш имкония-тига эга эмасмиз. Бу нарса катта-катта илмий-текшириш ишла-рини талаб қилади. Келажак ҳақли равишда бундай ишларни адабиётшуносларимиздан кутади.

Биринчи боб

ИЗЛАНИШ ВА УРГАНИШ ДАВРИ

Абдулла Қаҳҳор маданият оламига Махмур, Гулханий, Муқимий, Завқий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода каби моҳир санъаткорларни етказиб берган Қўқон шаҳрида 1907 йилнинг 17 сентябрида косиб-темирчи оила-сида туғилди.

Бу даврда меҳнаткаш омма жуда оғир шароитда яшар эди. Биринчи рус революцияси мағлубиятга учрагандан кейин эксплуатация яна ҳам кучайиб кетди. Халқ ҳаракатидан қўрқиб қолган чор самодержавиеси ҳар хил йўллар билан меҳнаткашларни зулмда, қоронғиликда сақлашга зўр бериб интилди. Бу зулм айниқса, Урта Осиё халқларига нисбатан яна ҳам зўрайди. Бу территорияда яшаган халқ оммаси икки томонлама эксплуатация қилинади. Биринчидан, у, рус капиталистлари ва помещиклари зулми остида эзилса, иккинчидан, маҳаллий феодаллар жабрини тортар эди.

Барча меҳнаткашлар каби, Абдулла Қаҳҳор оиласи ҳам оғир моддий қийинчиликларни бошидан кечирди.

Ёзувчининг отаси уста Абдуқаҳҳор Жалилов 1879 йилда туғилади. У, ёшлигиданоқ оиласини тебратиш учун зўр бериб меҳнат қилади. Темирчилик ҳунари орқасида тирикчиликни аранг ўтказди.

Абдуқаҳҳор ота ёш Абдуллани дастлаб эски мактабга беради. У ерда А. Қаҳҳор ўқиш ва ёзишни ўрганади. Уша вақтда асосий ўқув предмети ҳисобланган қуръондан бошқа, А. Навоий, Фузулий каби классикларнинг асарларини зўр қизиқиш билан ўргана бошлади. Уни адабиёт оламига етаклашда отаси ҳам катта роль ўйнади. Уста Абдуқаҳҳор адабиётни севучи киши бўлганидан ўз ўғлининг ижодий ишга ҳавасини уйғотди. Уйдаги китобларни ёш Абдуллага ўқиб, улар-

нинг мағзини чақишда унга ёрдамлашди. Шундай қилиб, меҳрибон ота ўз фарзандидаги адабиётга бўлган ҳавасни тарбиялаб борди.

Барча меҳнаткаш халқ оммаси каби А. Қаҳҳор оиласи ҳам Улуғ Октябрь социалистик революциясини катта қувонч билан кутиб олади. Революциядан кейин уста Абдуқаҳҳор артелга киради, кейин Совет Армиясида хизмат қилиб, босмачиларга қарши курашади. Ҳарбий хизматдан бўшаганидан сўнг 1934 йилгача ўз касбини давом эттиради. Кейин инвалидликка чиқиб, 1951 йилда вафот этади.

Ёзувчининг онаси Роҳат хола эса, 1884 йилда туғилган бўлиб, революциягача ўз болаларини тарбиялаш билан банд бўлади. 1920—22 йилларда Қўқондаги пиллачилик заводидида ишлайди, 1940 йилда вафот этади.

Совет ҳокимиятининг биринчи йилларидаёқ, отаси ёш Абдуллани болалар уйида тарбиялашга беради. А. Қаҳҳор 1922—1924 йилларда Қўқон педагогика техникумида билим олишни давом эттиради. Мактаб ва техникумда ўқиш даврида у, ўзбек адабиётидаги асарларни кўпроқ ўқий бошлайди, рус адабиёти классиклари — А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстойларнинг номларини эшитади, уларнинг ёзган айрим асарлари қулоғига чалинади.

1920 йилнинг май ойида А. Қаҳҳор комсомол сафига қабул қилинади. Ленинчи Ёшлар Союзи ёзувчининг ҳаётида катта роль ўйнайди. А. Қаҳҳор комсомол ишларида актив қатнашганлиги учун тез вақт ичида Қўқон шаҳар комсомол комитетига ишга олиниб, комитетнинг ишлар бошқарувчиси ва ҳисобот бўлими мудири вазифасини адо этади.

Узоқ вақт ўтмай, комсомол иши газета иши билан алмаштирилади. 1925 йилнинг апрель ойида «Қизил Ўзбекистон» газетаси Абдулла Қаҳҳорни редакцияда ишлаш учун Тошкентга чақириб олади. Бу чақириқ ҳам тасодифий эмас. Чунки бу вақтда Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчи сифатида ўқувчиларга танилган, унинг ёзган фельетонлари («Учрашганда», «Билдириш», «Ўзинг шифо бер», «Қўқон хабарлари») ва бир қанча шеърлари («Ой куйганда», «Салла, тўн», «Омин», «Пес қилдим», «Эсимда сен...» ва бошқалар) авторнинг талантидан, порлоқ истиқболдан дарак берган эди. Кейинчалик, бу ҳақда А. Қаҳҳор шундай ҳикоя қи-

лади: «... ўша вақтдаги таъбир билан айтганда, «Ўзбек Қизил матбуоти», биринчи навбатда газеталар, қаерда йилт эгган «умидли ёш қалам»ни кўриб қолса, дарров редакцияга ёки редакция атрофига тортиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайида бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчиларимиз, журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қаламлар»дан етишиб чиққан дейиш мумкин. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қаламлар»дан бири мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси — «Янги йўл»да бир-икки кўринишим биланоқ, редакция мени ишга таклиф қилди»¹.

Абдулла Қаҳҳор «Қизил Ўзбекистон» газетасида бир ярим йилча ишлади. Унда катта бир бўлимга бошчилик қилди, унинг бағрида ўсди. Газета ёзувчилик ишини ўрганишда, ёш А. Қаҳҳор учун университетлик ролини ўйнади. У, бу ерда кўп ёзувчилар билан танишади, уларнинг асарларини ўқиб, ютуқ ва камчиликларини ажратиш, нуқсонларини тузатиб, босмага тайёрлаш йўлларини билга олди.

Унинг газетада ишлаши ҳаёт билан кенгроқ танишишига имкон туғдирди, кундалик талабларга ҳозиржавоб бўлиш уқувини тараққий қилдирди, кўпроқ ёзишга ундади, қаламини чархлаб, аниқ, ихчам, таъсирли қилиб ёзиш усулини шакллантирди.

У, 1926 йилнинг кузида Ўрта Осиё Давлат университети қошидаги ишчилар факультетига ўқишга киради. Уни 1929 йилда муваффақият билан битириб, «Янги Фарғона» (Фарғонада) газетасида бир йилча бўлим мудирини бўлиб ишлайди.

Ёзувчи «Янги Фарғона» газетасининг «Чигириқ» бўлимида бир қанча қизиқ-қизиқ фельетонлари билан қатнашиб туради. Унинг газета саҳифаларида босилиб чиққан фельетонлари ўқувчилар диққатини ўзига тобора кўпроқ жалб қила бошлайди.

Абдулла Қаҳҳор адабий фаолиятини жуда эрта бошлади. Кўқон техникумида ўқиб, деворий газетага шеър ва мақолалар ёзиб юрганда, у ўн беш ёшларда эди. Унинг ижодий ишга лаёқати шу илк адабий машқларидаёқ яққол кўринади.

¹ А. Қаҳҳор. Ҳақ сўз. «Қизил Ўзбекистон», 1957 йил, 10 сентябрь, №215.

Матбуотда Абдулла Қаҳҳорнинг «Учрашганда» фельетони биринчи марта 1924 йилнинг июль ойида «Муштум» журналида босилиб чиқади. У, шу йилнинг ўзидаёқ, ўндан ортиқ фельетон ва сатирик шеърлар бостириб чиқарди. В. И. Ленин вафотининг бир йиллиги муносабати билан доҳий хотирасига бағишлаб ёзган «Эсимда сен...» номли шеърини «Қизил Ўзбекистон» газетасида нашр эттиради. Биринкетин бир қанча фельетон, шеърларни турли таҳаллуслар (Яланг оёқ, Гулёр, Норин шилпиқ, Мавлон куфур, Ниш) остида ўқувчиларга тақдим қилади.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида фельетон жанрини шакллантирувчилардан бири сифатида машҳур. У, прозанинг жанговар ва оператив жанри ҳисобланган фельетон жанри соҳасида Абдулла Қодирий, Ғафур Ғуломлар билан деярли бир даврда майдонга чиқди ва қатор-қатор, пухта фельетонлар яратиб, ўзбек фельетон жанрини тараққий эттириш каби муҳим вазифани муваффақият билан адо этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ижодини фельетончиликдан бошлаши бежиз эмас. Ички ва ташқи душманлар хуружларининг кучайиши, уларга қарши курашнинг қизғинлашиши, шаҳар ва қишлоқларда синфий курашнинг ғоят авжга миниши адабиётда фельетон каби жанрнинг аҳамиятини янада ошириб юборади. Озод ва эркин турмушга қарши бўлган турли-туман капиталистик қолдиқларни фош қилиш, уларнинг барча ифлос кирдикорларини очиб ташлаш ва шу йўл билан меҳнаткашларни уларга қарши кескин курашга сафарбар қилишда фельетон жанри, шубҳасиз, катта роль ўйнади. Адабиётнинг бошқа бадий жанрларига қараганда фельетон ҳозир-жавоб, ҳажм жиҳатидан қулай, сатирик тиғи эса ўткир жанрдир. Шунинг учун ҳам ҳаёт ёзувчилардан йиртқич босмачиларга, дин ниқоби остида иш кўрувчи реакционерларга, очкўз қулоқларга, мунофиқ буржуа миллатчиларига қарши кучли ўт очадиган фельетонлар яратишни талаб қиларди. «Бу пайтларда, — (20-йилларнинг ўрталарида — Ҳ. А.) деб ҳикоя қилади Ғафур Ғулом, — шеърдан кўра ҳажвий нарсалар ёзишга қизиқар эдим. Яна тўғриси, шароит шунини талаб қилар эди¹. (Ғаъкид бизники — Ҳ. А.)

¹ Ғафур Ғулом. Кечмиш ва кечирмишларимдан, Таъланган асарлар. Ўздавнашр, Тошкент, 1953, 8—9-бетлар.

Демак, Абдулла Қаҳҳорни фельетонлар ёзишга ундаган нарса ҳаёт, ўша даврдаги шароит бўлди.

Ёш қаламни фельетон жанрига қизиқтирган омиллардан яна бири — 1923 йилдан «Муштум» номли сатирик журналнинг чиқа бошлашидир.

Бу журнал душманларга қарши курашда муҳим роль ўйнади. Ўзбек совет адабиётида сатира ва юмор жанрларини тараққий эттиришда катта аҳамиятга эга бўлди. «Муштум» ўз атрофига истеъдодли ижодкорларни тўплаб, уларнинг замонамиз актуал масалаларига бағишланган асарларини босиб чиқарди. Гафур Гулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг илк сатирик ва юмористик фельетонлари ва ҳикояларини халққа етказган ҳам «Муштум» эди. Бу журналда ҳар икки ёш ижодкор ўз қаламларини чархлаб, биринчи, жиддий ўқувни шу ерда олдилар. Абдулла Қаҳҳор ёзган 50 дан ошиқ фельетонларининг 30 дан кўпроғи «Муштум»да нашр этилганлиги шу фикримизни исботлайди.

Абдулла Қаҳҳорни «Муштум»га яқинлаштирган нарса журнал йўналиши билан ёзувчи ижоди характерининг бир-бирига монанд келиши, уйғунлашувидир. Ёш ижодкорнинг салбий, ярамас нарсаларни, муттаҳам кишиларни фош қилиш пафоси билан яшаш, уларга қарши кучли нафрат билан тўлиб-тошиши, «сатира-юморга мойиллиги»¹ ёзувчини «Муштум» журнаliga қараб етаклади.

Абдулла Қаҳҳорга «Янги Фарғона» газетасида ишлаш (1929—1930 йиллар) тўғри келганда ҳам, унинг сатирик овози шу газетанинг «Чиғириқ» бўлимида қилинадиган танқидлар билан ҳамоҳанг бўлиб кетди, у, фельетончи сифатида янада ўсди.

Абдулла Қаҳҳорнинг бундай ижодий ўсишида ўзбек адабиёти классиклари ҳамда улуғ рус санъаткорлари ижоди катта роль ўйнади. 1925 йилда у, биринчи марта рус тилида Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ўрталарида бўлиб ўтган низолар қиссаси»ни ўқиди, ёзувчиликда биринчи сабоқни шу асардан олганлигини таъкидлаб, у бундай деб ёзди: «Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобий эмас, ҳаётий

¹ «Шарқ юлдузи», 1952, № 3, 45 бет.

одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўри-
ниб турган, уларнинг ички дунёси ойнадай акс этган
адабиёт оламига етаклади»¹. Абдулла Қаҳҳор аста-
секин рус классикларининг бошқа вакиллари ижодини
ҳам синчиклаб ўрганишга киришади, уларнинг асарлари-
ни зўр муҳаббат ва катта иштиёқ билан мутолаа қилади.

Ижодининг бошланғич даврида Муқимий ва Ҳамза
сатирик меросини ўрганиш, Н. В. Гоголдан таъсирла-
ниш Абдулла Қаҳҳорнинг фельетончи бўлиб вояга етиши-
да асосий сабаблардан бири бўлди. Совет воқелигини
фельетон жанрида акс эттиришда В. Маяковский, Д. Бед-
нийлар яратган асарлар унга ёрқин намуна бўлди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий жанр форма-
лари сатира ва юмордир. Ёзувчининг ижоди шу жанр
формаларида ўсди ва тараққий этди.

Бошқа ёзувчилар каби Абдулла Қаҳҳор ижодини
ҳам замон темаси, халқ орзу-тилакларини ёритиш ма-
саласи қамраб олди. Шунинг учун ҳам унинг деярли
ҳамма фельетонлари ва сатирик шеърлари совет воқе-
лигидан олиб ёзилди. Ёзувчининг ижоди воқеликдаги
мараз ва иллатларни фош қилиш руҳи билан суғорил-
ди. Дин пешволари ва буржуа миллатчиларининг
меҳнатқашларга нисбатан зарарли қилмишларини, му-
нофиқликларини очиб ташлаш, текинхўрлар, порахўр-
лар, савдогарларни сатира тигига олиш, айрим жойларда
саводсизликка қарши кураш олиб борилмаслиги, турли-
туман етишмовчиликларга чора кўрилмаслиги, хотин-қиз-
ларнинг камситилиши каби ҳолларни қаттиқ танқид қи-
лиш, ютуқларимизни куйлаш — 20 йиллар Абдулла Қаҳ-
ҳор ижодининг асосий мундарижасини ташкил қилади.

Унинг «Ой куйганда», «Салла, тўн», «Эшонимнинг
бошларидан ўтганлари» каби сатирик шеърлари ва
«Ўзинг шифо бер», «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг
қувланиши» фельетонлари мақсаднинг аниқлиги, сати-
рик тигининг ўткирлиги ҳамда бадий формаси жиҳа-
тидан ажралиб туради. Бу асарларнинг пухта чиқиши-
га автор ҳаётни ҳаққоний акс эттириш орқали эришди.

Абдулла Қаҳҳор асарлари бирор ўзгариш, воқеа
ёки ҳодисанинг таъсири, салбий нарсаларга нисбатан
нафратнинг маҳсули сифатида майдонга келади. Унинг
деярли ҳар бир асарининг ёзлиш сабаби, тарихи бор.

¹ А. Қаҳҳор. Устоз санъаткор, «Шарқ юлдузи», 1952,
№ 3, 45-бет.

Шунинг учун ҳам унинг шеър ва фельетонлари ҳаётда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг акс садосидир.

Фикримизнинг исботи сифатида «Ой кўйганда» шеърининг ёзилиш тарихини олиш мумкин. Бу шеър 1924 йилда Қўқонда бўлган ой тутилиши воқеасига бағишланади. Ҳали кўпчилиги эскилик сарқитларидан қутула олмаган, дин қармоғига қаттиқ илинган Қўқон аҳолиси оддий табиат қонуни бўлган ой тутилишини даҳшат билан қарши оладилар. Ой куйиши шаҳарда катта шовқин кўтарилишига сабаб бўлади. Бу ҳолнинг жонли гувоҳи бўлган Абдулла Қаҳҳор диннинг меҳнаткашлар онгига нақадар ўрнашиб олганидан ва улар орасида ҳукм сураётган нодонликдан қаттиқ таъсирланади, ўз ҳаяжонини, хурофотга нафратини, шаҳардаги қий-чувларни образли ибораларда ишонарли қилиб тасвирлайди:

Чиқди шаҳардан балабом,
Турли-туман ноғоралар,
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди войю. .
Ҳар кўчада доду фиғон,
Томга чиқиб айтиб азон,
Товоқларга келди қирон,
Томшалар бўлди войю!

Автор, табиат офатларини илм асосида таҳлил қилишга ожиз бўлган, хурофотга кўр-кўрона эргашган кишилар устидан кулади, умидсизлик ва тушкунликни тарғиб қилган руҳонийлар ва эшонларни ҳажв қилади.

Абдулла Қаҳҳор воқеалардан тўғри хулоса чиқаради. Хурофотга сажда қилганлар масхара бўлиб қолади, ой эса, табиат қонуни асосида, ҳаракатида давом қилаверади, деган ғояни олдинга суради.

Ёзувчи ижоди ўсиб борган сари хурофотни, дин пешволарини қаттиқроқ қоралаб боради. У, салла, тўн кийган муттаҳамларни «юртга аждар, элга наштар»га, еб тўймайдиган «ялмоғиз»²га ўхшатади, «Салла, тўн» шеърда авторнинг риекор дин аҳлларига ғзаби берилса, «Эшонининг бошларидан ўтганлари» асаринда конкрет бир эшоннинг бошидан кечирганлари ўз тили билан ҳикоя қилинади. Бу шеърда эшоннинг

¹ «Муштум», 1924, №8, 11 бет.

² «Муштум», 1924, №10, 6 бет.

қилмишлари ҳаракатда берилади, унинг тили индивидуаллаштирилади.

Асарнинг характерли томони шундаки, энди автор олдинги шеърига ўхшаш ўз нафратини ҳар бир байтда изҳор қилмасдан, балки эшоннинг ифлос ахлоқини очиб бериш орқали ўқувчида унга нафрат уйғотади. Бу нарса асар финалида янада бўртиб кўринади. Ёзувчи характерли деталларни топиб, улардан катта мазмунга эга бўлган умумлашмалар чиқаради: Эшон ўз тили билан, ўзини ёмон йўлга солган шайтон деб нолиганида, бу гапни эшитган шайтоннинг «кўзи қинидан чиқиб»¹ кетади дейиш билан автор ўқувчини эшонга ўхшаган одамлар шайтондан ҳам минг марта бадтардир деган хулосага олиб келади. Ёзувчининг бундан олдинги асарларида салбий фактлар баён қилиниши билан кифояланиларди, бундай иллатларга қарши совет кишиларининг олиб борган кураши, уларнинг роли, таъсири ёритилмаган эди.

Абдулла Қаҳҳор «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»да бу нарсани тасвирлашга биринчи марта уришиб кўрди, лекин, бу уриниш умумий фонда ҳал қилинди. Автор одамларимиз томонидан эшоннинг кирдикорлари фош қилиниши ва унинг қилмишига яраша жазо берилишини тасвирлайди. Бу эса, ижобий қаҳрамон яратиш сари ташланган қадам эди. «Ўзинг шифо бер» фельетонида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта киши характерини чизиб беришга ҳаракат қилди. У, худога астойдил ишонган, уни ҳар доим, ҳар бир вазиятда мададкор деб билган кишининг фожиасини кўрсатиб берди. Оғир бетоб бўлиб ётган Аҳмадали худодан шифо кутади, фолга ишонади, домлага ўқиттиради. Аммо Аҳмадалининг барча хурофий умидлари пучга чиқади, уни «нариги дунё» олиб кетади. Бу картина асарда жонли эпизодларда очилади. Автор қизиқарли штрихларни, образ учун характерли ибораларни топа олган.

«Яхши ақллилик қилибсиз,— дейди домла почча ўз отасини врачга кўрсатмаган Мавлонқулга,— дуқтур ҳаром ўлдириб қўяр эди, мен дам солиб қўйдим, худо хоҳласа, эрта-индин юриб кетади»². Лекин шунга айтиб ўтиш керакки, қаҳрамоннинг баъзи хусусиятлари ёритилса-да, ҳали характер яратилган эмасди. «Домла

¹ «Муштум», 1924, №14, 21 бет.

² «Муштум», 1924, №16, 3 бет.

Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши» (1929) асари эса, авторнинг бу соҳадаги жиддий силжишидан дарак берди. Домла Маҳмуджонда характерли хусусиятлар гавдалана бошлайди. У, маълум даражада умумлаштирилади. Домла — зўравонлик, сурбетлик, юзсизлик, муттаҳамлик хислатларига эга. Автор персонажнинг характерини хатти-ҳаракатидан ҳам келтириб чиқаришга уринади. Домланинг масжидга тегишли бўлган воқиф ерларни ўзиники қилиб олишга тиришиши, бу муваффақиятсиз чиққандан сўнг, норозилик билдириши, унинг мажлисдан қувлаб чиқарилиши ҳаракат орқали изҳор қилинади. Айрим дин пешволарига хос хислатлар очилади. Езувчининг бошқа асарларидаги шахсларга нисбатан Домла Маҳмуджоннинг тили дурустгина индивидуаллаштирилган. Булар эса, Домла Маҳмуджоннинг характери ташкил топган, деб айтишимизга асос бўла олади. Бу характер чуқур очиб берилмай, юзаки ёритилган бўлса ҳам, авторнинг илк муваффақияти эди.

Ижобий кучнинг Домлага муносабатини бўрттириб-роқ кўрсатиш асарнинг ютуқларидан деб ҳисобламоқ керак. Бу нарса «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»га нисбатан кучлироқ, таъсирчанлироқ қилиб берилган. Бу эса, ижобий кучни тасвирлашдаги автор эволюциясини кўрсатади.

А. Қаҳҳор жаҳолатни, реакцион руҳонийларни фош қилишда, айниқса Муқимий, Ҳамза традицияларини давом эттирди ва янги вазиятларда ривожлантирди.

Муқимийнинг «Авлиё», «Додҳоҳим», «Баччағар», Ҳамзанинг «Эшонлар», «Бир эшон ҳазратлари айталар экан», «Пирикомил» шеърлари А. Қаҳҳор учун энг яхши намуналар бўлиб хизмат қилди. У, ўз ғоясини очишда, ҳаётдаги типларни танлашда, фош қилиш приёмларини қўллашда ўз устодларига эргашди, уларнинг сатирик приёмларидан ижодий фойдаланишга уринди. А. Қаҳҳорнинг «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари» сатираси Ҳамзанинг «Бир эшон ҳазратлари айталар экан» шеъри услубида яратилди. Бу ҳар икки шеър қаҳрамони ҳам ўз қилмишларини ҳикоя қилиш орқали, ўзини ўзи фош этади.

А. Қаҳҳорга доим изланиш ва ўрганиш ҳамроҳ бўлди. Унинг онгига мамлакатимиздаги буюк ўзгаришлар таъсир этди, у ўсди. У, эски темага, яъни ўз устодлари куйлаган ярамас дин аҳлларини қоралаш темасига янги

мазмун киритди. Унинг сатирик шеърлари ва фелъетонларида салбий нарсалар қораланибгина қолмай, улар совет жамоатчилигининг қаршилигига учрайдилар. Автор риёкор эшон-домлаларга нисбатан кучли ғазабини ифодалайди. Руҳонийларнинг халққа қарши хатти-ҳаракатларига чек қўйилганлигини, уларнинг мағлубиятга учраганлигини барала сўзлайди.

А. Қаҳҳор асарларида ижобий куч маълум даражада ўз аксини топди. Булар эса, унинг сатираси янгиликлари, ўзига хос хусусиятлари, ўз устодлари сатирик шеърларидан ажралиб турадиган фарқлари эди.

Ёш санъаткорнинг сатирик найзаси риёкор эшон-домлаларга, порахўрларга, савдогарларга, безориларга қарши қаратилди. «Уятчан бирмунча кувлар тўғрисида» асарида жиноят қилганларга тездан жазо беришга, ўз қарзларини узмаганларни айблашга, «Қални кал десанг, ори келади»да айрим савдо ходимларининг дўконга келган молларни бозорда соттириб фойда кўришларига чек қўйишга, «Торт тилингни, олифта йигит!», «Янги шаҳарда» сатираларида кўпол муомалаларни, кўчалардаги тартибсизликларни бартараф қилишга, «Қаёққа борсанг шунинг ҳасрати»да маориф соҳасидаги муттаҳамчилик ва газетадаги масъулиятсизликларни йўқотишга чақирилади, ўтмишнинг бу жирканч иллатлари қаттиқ қораланади.

А. Қаҳҳор илк ижодининг характерли хусусияти шундаки, унинг кўпчилик майда сатирик асарлари заминда тарихий шахслар, ҳаётий воқеалар, турмушда юз берган ҳодисалар ётади. У, тажрибасизлиги орқасида фактларнинг худди ўзини, копиясини беришга уриниб, маълум даражада натурализмга йўл қўяди, бадий тўқимадан деярли фойдаланмайди. 20 йилларнинг охириларига бориб, А. Қаҳҳор ижодида жиддий силжиш кўзга ташланади. У, адабиётнинг ўзига хос хусусиятини тушуна бошлайди, умумлаштирмасиз пухта характер яратиш мумкин эмаслигини англайди. Турмушни ҳар томонлама билишга киришади, классиклар асарларини кўпроқ мутолаа қила бошлайди. Бу изланиш ва ўрганиш турли-туман темаларга мурожаат қилишга, характерли материалларни танлашга, уларни бадий умумлаштирма даражасига кўтаришга ёрдам берди. Ёзувчи ижодига янги-янги мавзулар кириб келиб, унинг тематик доирасини кенгайтди.

Кўп ёзувчиларимиз каби А. Қаҳҳор ҳам қишлоқ ҳўжалигимиз тараққиётига ғов бўлган нарсаларга қарши ўт очди. «Чора», «Ҳазилакам анқовликлар тўғрисида» фельетонларида колхозда йиғим-терим ишларининг орқада қолиш сабабларини кўрсатиб берди. Меҳнатни севмаган дангасалар, техникадан фойдаланмаган калтафаҳмларни танқид қилди. Нуқсонларни бартараф қилиш учун қоғозбозликка чек қўйиб, амалий раҳбарликка ўтиш лозимлигини кўрсатди.

Ёзувчи ижодида Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг мамлакатимизда саводсизликни тугатиш масаласида кўрган тадбирларини ҳаётда амалга оширишга тўсиқ бўлган шахсларни фош қилишга ҳам катта аҳамият берилди. Бу темага бағишланган «Умуман қарғиш ва олқишлар тўғрисида», «Бу билан қачон мулла бўламиз?», «Чориқ кийганмисиз?» каби фельетонларида автор «Битсин саводсизлик, яшасин маданий юриш!»¹ шиорини илгари суради ва уни тарғиб қилади. Айрим кишиларнинг масъулиятсизлиги туфайли баъзи мактабларда ўқишнинг ўз вақтида бошланмаслигини, ўқиш қуроллари ва ўқитувчиларнинг етишмаслигини очиб ташлайди.

А. Қаҳҳор 20 йилларда изланиш ва ўрганиш даврини бошидан кечирди. Шунга қарамай, жиддий муваффақиятларни қўлга киритди. Ҳаёт имтиҳонида синалди, ёзувчилик қобилияти турмушда тасдиқланди.

Ёзувчи ижодининг бу даврида айрим камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Бу ҳол А. Қаҳҳорнинг баъзи фельетон ва сатирик шеърларида ғоянинг тиниқ эмаслигида, мақсаднинг аниқ бўлмаслигида, воқеаларнинг примитив ҳолда берилишида кўринади. «Пес қилдим», «Учрашганда», «Тишлар қамашиб кетди-ку», «Саёҳат мошҳўрдасидан бир чўмич» ва бошқа асарларида шу хилдаги нуқсонларга йўл қўйилди.

А. Қаҳҳорнинг илк ижодида ҳаётимизнинг ижобий тенденциялари хира акс эттирилди, замонамизнинг асосий қаҳрамонлари—илғор ишчилар, меҳнатсевар деҳқонлар, ажойиб колхозчилар ва фидокор зиёлиларнинг меҳнатдаги ва оиладаги роли ўз ифодасини топмади, жонли ижобий қаҳрамон образи яратилмади. Аммо, у тинмай ўрганиш ва изланиш натижасида аста-секин бу нуқсонларни йўқота боради.

¹ «Янги Фарғона», 1929 йил, 9, 11 декабрь, №141, 142.

А. Қаҳҳор кўп фелъетонларида кўтариб чиққан масалалари, улардаги сюжет канваларини ва мотивларини, эпизодларни, деталларни, қаҳрамонлар характеридаги хусусиятларни, кейинги асарларида қайтадан ишлаб, мукаммаллаштирди.

«Ўзинг шифо бер» фелъетонида нодон кишининг худога қаттиқ ишониб, фожиали равишда ўлиш momenti «Тангрининг кулгиси»нинг сюжет канвасини ташкил қилади. «Рақиб»да Мардонқулнинг отасини эскича усул билан даволаб, беморнинг аҳволини оғирлаштириб қўйиши «Билдириш»даги домланинг даволаш йўллари ҳамда «Ўзинг шифо бер»даги домла поччанинг Аҳмадалига дам солишини эслатади.

«Жумачилар таърифидан» фелъетонидаги ичкиликка, безориликка қарши фикр «Икки қонун» ва «Қанотсиз читтак» ҳикояларида ўзининг бадий формасини топади.

«Қанотсиз читтак» ҳикоясидаги дангаса, иш ёқмас Набигулларни фош қилиш идеяси «Ба умид худо нашав аҳмақ, беҳаракат аз кужо расонад ҳақ» фелъетонидаги беҳафсала, текинхўрларни қоралаш идеясининг ривож сифатида жаранглайди.

«Торт қўлингни, олифта йигит!» ва «Жумачилар таърифидан» фелъетонларидаги чапанилар, безориларни тасвирлашдаги моментлар «Қотилнинг туғилиши»даги қаҳрамоннинг бошланғич ҳаётини кўрсатишга асос бўлиб хизмат қилди.

«Жумачилар таърифидан»даги бозор картинаси «Кигиз этикча»да янада кенг акс этирилади.

«Пес қилдим»даги билимсизликка ва маданиятсизликка қарши қаратилган штрих «Адабиёт муаллими» ва «Санъаткор»да юксак бадий образга айлантрилади.

«Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»да сатирик персонажнинг ўз-ўзини фош қилиш, қоралаш приёми «Оғриқ тишлар» пьесасида Заргаров образи мисолида моҳирона ривожлантририлди. Шунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Булар ҳаммаси А. Қаҳҳор сатирик шеърлари ва фелъетонларининг келгуси ижодида катта роль ўйнаганлигини, унинг кенг ижод майдонига кириши 20 йилларда тайёрланган замин туфайли юз берганлигини кўрсатади.

А. Қаҳҳорнинг фелъетончиликда орттирган катта тажрибалари ҳикоячиликка ўтиши учун имконият туғдирди. Унинг ҳикоянавис сифатидаги ютуқлари фелъетонист сифатида эришган ютуқларининг давоми ва ривож бўлди.

Иккинчи боб

ТАЛАНТНИНГ УЛҒАЙИШИ

А. Қаҳҳор ҳаёт билан бирга қадам ташлади, жамият билан бирга ўсди, улғайди. Ёзувчининг асарлари воқеаликдаги турли-туман ҳодисаларнинг образли ифодаси бўлиб майдонга чиқди. Мамлакатимиздаги буюк ўзгаришлар А. Қаҳҳор ижодининг моҳиятини белгилашда асосий роль ўйнайди.

Урушдан аввалги беш йилликлар даврида мамлакатда мисли кўрилмаган ўзгаришлар юз берди.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги беқиёс ўсиши билан бирга, шаклан миллий, мазмунан социалистик совет маданияти ҳам гуллаб-яшнади.

Социалистик маданиятнинг ажралмас қисми бўлган совет адабиёти ҳам мамлакатда юз берган оламшумул тарихий ғалабалар асосида ўсди ва ривожланди. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати бадиий адабиётнинг тараққий этишига катта аҳамият берди. ВКП(б) Марказий Комитети мавжуд бўлган майда адабий ташкилотлар ўсиб бораётган талабларга бундан кейин жавоб бера олмаслигини назарга олиб, 1932 йилнинг 23 апрелида «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» қарор қабул қилди. Бу қарор адабиёт тарихида жуда муҳим роль ўйнади, қарордан кейин пролетар ёзувчилари уюшмалари тугатилиб, Совет ёзувчилари союзлари тузилди. Жумладан, республикамизда ҳам бирлашган Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзи ташкил этилди. Бу эса, республикамиз адабий ҳаётида катта бир воқеа бўлди.

«Марказий Комитетнинг мазкур қарори асосида ўтказилган Бутуниттифоқ Совет ёзувчиларининг Биринчи

съезди (1934) да адабиётимизнинг ютуқлари зўр мамнуният билан қайд қилиниб, уни тараққий эттириш программаси чизиб берилди. М. Горький доклады, А. А. Жданов нутқи Коммунистик партиянинг совет адабиётига юксак ғамхўрлигининг ёрқин ифодаси бўлди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил тарихий қарори ва бошқа кўрсатмалари, ёзувчиларнинг Биринчи съезди умумсовет адабиётининг яна ҳам ўсиши ва ривожланишига кенг йўл очиб берди.

Совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиёти ҳам юқори босқичларга кўтарила бошлади. Ўзбек совет ёзувчилари, бошқа қардош халқлар адабиётининг санъаткорлари каби, мамлакатда содир бўлган катта ўзгаришлардан илҳомланиб, ижодий жиҳатдан камолга эриша бордилар.

Урушгача бўлган беш йилликлар даврида ўзбек совет адабиётининг ҳамма жанрлари каби новелла жанри ҳам анча ривожланди. Бу жанр А. Қодирий, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Ойдин, Ҳ. Шамс, П. Турсунларнинг ҳикоялари билан шаклланди ва ривожланди. Бу соҳада улкан хизмат А. Қаҳҳор зиммасига тушди. Ҳеч қайси бир ўзбек ёзувчиси новелла жанри тараққийсида А. Қаҳҳордай кўп тер туққан эмас. Ўзбек новелла жанри А. Қаҳҳор ижодида ўз такомилга эришди. Санъаткорнинг ҳикоянавис бўлиб етишиши, ўзбек совет адабиётининг умумий ўсиши, тараққиёт йўли билан боғлиқдир. Мамлакатимизда социализм ғалабаси, адабиётимизнинг гуллаб-яшнаши ёш ижодкорни ҳамон илгарига ундарди, ундан воқеликни чуқур ўрганишни, бадий маҳоратни мукамал эгаллашни, билимни оширишни талаб қиларди. У, шу мақсадда, 1930 йилда Тошкентга кўчиб келиб, шу йил кузида САГУнинг педагогика факультетига кириб ўқийди. 1932 йилда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига киради. Бу ерда икки йил илмий-текшириш иши билан шуғулланади. 1934 йилдан бошлаб «Совет адабиёти» журналининг масъул секретари вазифасини адо этади. Шу йили у, Ўзбекистон Ёзувчилари союзига қабул қилинади. 1938 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Давлат нашриётида редактор ва таржимон бўлиб ишлайди.

А. Қаҳҳор қаерда бўлмасин, ижодий ишини изчиллик билан давом эттиради. Бу йиллар ичида марксизм-ленинизм назариясини ҳар томонлама ўрганиш, социа-

листик реализмни мукаммал эгаллаш учун ҳаракат қилади. Ўзбек классик адабиётини қунг билан мутолаа қилади ҳамда жаҳон прогрессив адабиёти, биринчи навбатда рус классик ва совет адабиёти йирик намоёндалари ижоди билан кенг таниша боради.

А. Қаҳҳор новеллачиликда кўп ёзувчиларимиз каби мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди. Даставвал, у машқ ҳикояларини ёзди, кейин образ яратишга уринди, аста-секин мукаммал, пухта характерлар чизиб бера бошлади. 20 йилларнинг иккинчи ярмида «Ёш қизлар ўғай ота қўлида», «Комсомол кўчаси, № 3» каби асарлари билан новелла жанрида кўрина бошлади. Ахлоқ, оила темасига бағишланган бу кичик асарлар ҳали примитив ҳолда эди, уларда характерлар йўқ эди. Улар кўп жиҳатдан фельетонларга ўхшаб кетарди. Шунингдек, «Олам яшаради», «Икки қонун», «Қотилнинг туғилиши», «Қиз эдикча», «Гумроҳ», «Яна ой қачон куяди?» асарларидан ҳам фельетон руҳи кетмади. Чунки бу асарларни автор ҳикоя жанрига ўтиш процессида ёзди. Улардаги нуқсонлар ҳам шу процесс билан боғлиқ ҳолда туғилди.

Авторнинг адабиётга, шу жумладан ҳикояга хос специфик хусусиятларни ҳали яхши тушуниб етолмаганлиги асарларида ўз изини қолдиради. Ёзувчи баъзи асарларида соғлом ғояни, муҳим проблемани кўтариб чиқди, лекин тажрибасизлиги орқали уларни образларда ечиб беролмади. «Олам яшаради», «Икки қонун»да ўзбек қизлари ва йигитларининг Совет ҳокимияти йилларида қанчалик билимга эга бўлганликларини, онларининг ўсганлигини кўрсатиш каби олижаноб ният суҳбат, лекция қобиғига ўралиб қолади. Бадий формада, жонли характерлар иштирокида очилмайди. Юқоридаги асарларда кўзга ташланадиган биронта бадий образни учрата олмаймиз. Воқеликдан характерли нарсаларни танлай билмаслик, жамиятимиз учун типик бўлмаган, аҳамиятсиз ҳодисаларни умумлаштириш авторни ғоявий ғализликларга, ҳаётни қисман бузиб кўрсатишга олиб боради («Қиз эдикча», «Қотилнинг туғилиши»).

А. Қаҳҳор адабиётнинг специфик хусусиятини эгаллай бориб, юқоридаги камчиликларни йўқотишга ҳаракат қилади. Бу интилишнинг дастлабки куртаклари «Бошсиз одам», «Қишлоқ ҳукм остида», «Тангри-

нинг кулгиси», «Афлотун муҳаббати», «Рақиб», «Рўдапо» ҳикояларида кўзга ташланади.

Асарнинг асосида турадиган, воқеаларни ҳаракатга келтирадиган асосий предмет — инсонни тасвирлаш, унинг характери яратиш Ёзувчининг асосий мақсади бўлиб қолди.

Пухта образларсиз бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас. Адабиётнинг бош предмети ҳам инсон, ижтимоий ҳаётдир. Ёзувчи инсоннинг турмуши, орзу-тилаклари, кайфиятлари ва курашларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам Максим Горький адабиётни «инсоншунослик» деб жуда тўғри таърифлаган эди. Адабиётнинг ўзига хос хусусияти ҳам бадиий образларда кўринади. Образ фикрининг ифодаси бўлиб хизмат қилади. Ёзувчи образлар орқали ўз ғоясини, жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини билдиради, инсонларга, ўзгаришларга ўз баҳосини изҳор қилади. Демак, автор ғояси, ички дунёси, таланги, қобилияти асосан образларда мужассамлаштирилади.

Шунинг учун ҳам характер яратиш А. Қаҳҳор ижодида бош масала бўлиб қолади. У, бутун кучи ва қобилиятини адабиётнинг асосий принципини эгаллаб олишга — тўлақонли образ яратишга сафарбар қилади.

Авторнинг бу соҳадаги жиддий ўсишларини юқорида эслаб ўтилган ҳикояларидан бошлаб кўришимиз мумкин. Бу ҳикояларда аста-секин қаҳрамонлар характери, гарчи суст бўлса-да, намоён бўла бошлайди. Фахриддин («Бошсиз одам»), Утбосар, Абдуҳад Қори, Раҳмонберди Маҳсум, Усмонали («Қишлоқ ҳукм остида»), Мирза Аҳмад («Тангрининг кулгиси»), Эгамберди Сулаймонов, Ҳазрат («Афлотун муҳаббати»), Чол («Рўдапо»), Луқмони Ҳаким («Рақиб») персонажлари фикримизнинг далили бўла олади.

«Бошсиз одам» (1929) ўз авторини ҳикоянавис сифатида халққа таништиради. Бу асарни тўла маънода ҳикоя десак бўлади. Шунинг учун ҳам китобхонлар «Бошсиз одам»ни ёзувчининг биринчи ҳикояси деб юридилар.

Бу асарда автор «биринчи марта одамнинг характерига қўл уришга ҳаракат қилган»¹ эди. Ёзувчи олдинги асарларида инсон характерининг айрим хислатларини

¹ А. Қаҳҳор. Уста санъаткор. «Шарқ юлдузи», 1952 йил, № 3, 45 бет.

гина кўрсатиб берган бўлса, «Бошсиз одам»да, лапашанг, нодон, калтафаҳм, ўзгаларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган кишининг характерини чизишга уринади

Хикояда Фахриддин мисолида ана шундай одамлар қаттиқ қораланади. Фахриддин ёшлигидан ношуд, ҳеч бир ишга қобилиятсиз ҳолда ўсади. У, бўшанг ва тантиқ йигит. Унинг нўноқлиги туфайли, у учун отаси жавоб бериб юради. Фахриддин турмушда кишилар билан муносабатни, муомалани билмайди. Бу жиҳатдан унинг касалхонада ётган хотинини кўргани бориши ва эр-хотин ўртасидаги диалог характерлидир.

«Касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида битта хотин қайтаради — олиб бориб бир курсига ўтқазиб қўяди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бир келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бир чиқиб, Фахриддинни имлади, Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй,— деди Фахриддин.

Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Емон бўлар экан..

— Кундан-кун бадтар бўлган эдим, олиб ташлашди... Нақ ўлаёздим...

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ...

— Ие!— деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб,— боланинг ҳам боши бўлмайdimи?! Дадамдан сўрайчи!..»¹.

Бу эпизодда автор ношуд одамни тасвирлайди, унинг нодон ва гўл қиёфасини равшан гавдалантиради.

Автор Фахриддиннинг ташқи қиёфасини 2-3 штрих билан ҳаракати орқали очади: «Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билагини бурнини артиб, жавоб берди». Яна бир жойида: «Фахриддин йўлда кетаётиб, негадир, дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди». Бу штрихлар Фахриддин-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Тапланган асарлар. Уч томлик, 1 том. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957, 46-47 бетлар. Бундан кейинги цитаталар шу нашрдан олинади.

нинг характерини ёритишга хизмат қилади. Автор қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини ички мазмунига монанд ҳолда тасвирлайди. Персонажни ҳаракатда кўрсатишга, унинг характерини ана шу ҳаракат орқали очишга эришади. А. Қаҳҳор бу асарда биринчи марта инсоннинг ички дунёсига ҳам қўл уради. Персонажнинг ички дунёсини очишда, уни сатирик бўёқларда беришда Фахриддин образи А. Қаҳҳорнинг биринчи муваффақияти бўлди. «Бошсиз одам» ҳикоясида ёзувчи фелъетонларидаги хурофот, жаҳолатни фош қилиш темасига яна қайтади. Бу тема автор талқинида янада бўрттирилиб, жонли образларда равшанлаштирилиб очилади: Нисо буви бўйида бўлиб қолган қизи Меҳрининг боласини тушириш учун, уни не азобларга дучор қилади. Мияси эскилик сарқитлари, ирим-чиримлари билан тўлиб-тошган Нисо бувининг Меҳрининг қорнига ёстиқ билан уриши, устига чиқиб ўгириши, қўққисдан қаттиқ қўрқитиши, қорнини силаб, болани эзиб йўқ қилишга уриниши каби моментлар ҳаёт лавҳаларидан олиб акс эттирилган.

Нисо бувини бундай ишларни қилишга мажбур этган нарсаси кувёи Фахриддиннинг ношудлиги, қобилиятсизлиги туфайли, қизи ва неварасининг янада азоб чекишини истамаслиги эди. Асар сюжетида барча бахтсизликларнинг боиси Фахриддиндир деган ғоя келтириб чиқарилади.

А. Қаҳҳор «Бошсиз одам»да салбий кишининг характерини чизган бўлса, «Қишлоқ ҳукм остида» (1932) ҳикоясида биринчи марта ижобий қаҳрамон образи характерини яратиш учун қалам тебратади. Ўтбосар Совет Армияси сафида тарбияланиб, чиниқиб, ўз қишлоғига қайтиб келгач, «йўқ бўлиб, изи ҳам қолмаган»¹ колхозни қисқа вақт ичида қайтадан тиклайди. Ўз қишлоғидаги камбағал деҳқонларни колхозга тортади. Колхозга раҳбарлик қилиб, уни кучайтиришга ва мустақамлашга зўр бериб уринади. Мактаблар очади, газета ўқишни ташкил қилади, радио ўрнатади. Колхозда маданий-оқартув ишларини кенг йўлга қўяди.

Ўтбосар — давлат, колхоз мулкани кўз қорачиғидай сақлайдиган, халқ учун астойдил хизмат қиладиган, қийинчиликлардан қўрқмайдиган жонкуяр раҳбар. Қаҳрамоннинг олижаноб фазилатлари, — ватанпарварлиги,

¹ А. Қаҳҳор. «Қишлоқ ҳукм остида». Ўздавнашр, 1932, 15 бет.

мардлиги, дўстларга меҳрибонлиги, душманга шафқатсизлиги; нафрати кураш процессида намоён бўлади. Муштумзўрлар томонидан колхоз омборига қўйилган ўтни ўчириш жараёнида қаҳрамоннинг характери очилади: «Ўтбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичида команда бериб юрар эди. Бу дамда Ўтбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эдилар» (26 бет). Абдуҳад Қори, Раҳмонберди Маҳсум образларида ер-сув ислоҳоти вақтида мол-мулкларидан ажралган, колхоз тузумининг ашаддий душманлари типлари гавдалантирилади. Қори ва руҳонийлар, қулоқлар, кундан-кунга тараққий этиб бораётган колхоз тузумига қарши очиқ ва яширин ҳужумларини бошлайдилар. Муштумзўрлар колхоз омборига ўт қўйишга муваффақ бўладилар, айрим илғор колхозчиларни ўлдирадилар, қишлоқ активлари устидан ифво ва бўҳтонлар тарқатадилар. Бу уринишлари билан халқ ўртасида колхоз тузумига қарши норозилик туғдирмоқчи бўладилар.

Совет жамоатчилик ташкилотларига яширинча суқилиб қириб олган ёт унсурлар қишлоқдаги синфий курашни бўяшга, ўз сирларини яширишга ҳаракат қиладилар. Яширин душман Мулла Нишоннинг сўзлари бу жиҳатдан характерлидир. «Муштумзўрлар,— дейди у колхоз мажлисида,— ўзидан-ўзи ҳам йилдан-йилга йўқолиб қоладилар. Ҳозир ҳам қишлоғимизда муштумзўрларни кундузи чироғ билан излаб тополмаймиз» (33 бет). Мулла Нишоннинг бу гапи ўша даврдаги бухаринчиларнинг партия сиёсатига қарши олиб борган курашини эслатади. Қулоқларга тегиш керак эмас, чунки улар ўзлари социализмга ўсиб кирадилар, деган контрреволюцион назариясининг акс садоси бўлиб эшитилади. Ёт унсурлар беқарор кишиларни ўз атрофига тортишга уринадилар. Асарда Усмонали ана шундай беқарор типлардан биридир. Синфий душманлар Ўтбосарнинг собиқ дўсти Усмоналини айнитиб, бу орқали колхознинг жонкуяр раҳбарини ўлдиришга аҳд қиладилар. Усмонали Абдуҳад Қори ва Маҳсумларнинг қўлига тушиб, улар олдида «...ўзини ўргамчи уяга илинган пашшадай ҳис қилар эди» (17 бет).

«Қишлоқ ҳукм остида» — социалистик коллективлаш-

гиришнинг моҳиятини, давр руҳи ва мазмунини ўзида маълум даражада акс эттирган бирдан-бир йирик прозаик асар эди.

Бу темани поэзияга Фафур Гулом «Кўкан» поэмаси билан, прозага А. Қаҳҳор «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикояси билан олиб кирди.

Тўғри, бу асарда қаҳрамонлар суст тасвирланган, улар кам ҳаракат қиладилар. Бу нуқсондан қатъи назар, А. Қаҳҳорнинг хизмати шундаки, у, биринчи бўлиб прозага колхоз темасини олиб қиради, колхозчиларнинг ҳаётини бадиий ифода этади, даврни тўғри тушуниб, синфий курашни ҳаққоний гавдалантиради.

А. Қаҳҳорнинг воқеа ва ҳодисалар моҳиятини акс эттиришга, персонажларни ҳаракатда, тўқнашувда кўрсатишга уриниши — қаҳрамонлар характерини очишига имконият туғдира боради. Бу эса, авторнинг характерлари нчига кириб бораётганлигидан дарак беради. «Рақиб»даги Луқмони Ҳаким образи фикримизнинг исботи бўла олади.

«Рақиб»да эски ва янги оламнинг тўқнашиши ва шу икки олам вакилларининг кураши акс эттирилади.

Обиджон отаси характерининг ўзига хос хусусияти барча нарсаларга хурофот кўзи билан қараш ва меҳнатни севмасликдан иборат. У, ўғлини ҳам ўз изига солиш мақсадида, тездан уни уйлантириб қўйиб, бағрида олиб ўтириб, ижтимоий, катта ишлардан четлаштирмоқчи бўлади. Чол барча ишларни ўз ўлчови билан ўлчашга, Обидни ҳам бундай ўлчовга бўйсундиришга уринади. Отни эскича усул билан даволамоқчи бўлиб, ўлимига сабаб бўлади. Калтафаҳм бу чол ўғли тўғрисида ёзилган газетани сотиб олиш йўли билан барча сонларини йўқотмоқчи бўлади.

«Рақиб»даги Луқмони Ҳаким кўп жиҳатдан «Рўдапо» даги чолни эслатади.

«Рақиб» ҳикоясида ҳам «Рўдапо»даги каби ота ва ўғилни солиштириш ҳамда улар ўртасидаги конфликтни кўрсатиш билан, эски дунёнинг ҳакими билан янги дунё студент-врачи ўртасидаги тафовутларни тасвирлаш орқали ўтмишнинг ўлимга маҳкум эканлигини, янги, илғор нарса ғалаба қозониши муқаррарлигини кўрсатишга ҳаракат қилинади. Ҳаким чолга нисбатан кенгроқ очила-

ди. Ундаги сарқитлар янги мисоллар, ҳодисалар билан чуқурлаштирилади.

Автор Лукмони Ҳаким орқали савияси ва онгги ўтмиш сарқитлари билан захарланган ямоқчи ва табиб образини яратишга уринади. Бу чолнинг табибчилиги эски метод асосига қурилган бўлиб, илғор совет медицина фанига ёт. У, янги медицина ва унинг вакилларига қарши иғво тарқатиб, туҳмат қилади, ўз айбини бўйнига олмайди, вақеаларга ва касалларга эскича, диний назар билан қарайди.

Ҳаким кўпроқ ҳаракатда ва зиддиятларда кўрсатилади. Унинг хусусияти ўз ўғли билан тўқнашувда ёрқинроқ очилади: «Кейинги кунларда киши келганда Мардонақул чол бўлса, келиб ўтирмайдиган бўлди. Чол бўлса, жўрттага унинг қитиғига теккандай докторларни ёмонлаб ўтирар эди.

Орада шундай дилснёҳлик кунлардан ўн-ўн бештаси ўтди. Бир куни Мардонақул меҳмонхонанинг эшигидан кириб, чолнинг қаршисида бўйни ингичка, кўзларининг оқи кул ранг бўлиб, бўйнига банд осган бир кишини кўрди. Чол унга бир тилим хом тарвуз берди. У, шу бир тилим тарвузни кўтариб чиқиб кетди.

— Хинин,— деди Ҳаким тарвузни кўрсатиб,— ҳалиги одам уч йиллик безгак. Шу билан тузалади...

Мардонақул тарвуз сўйилган пичоқни олиб, ялаб кўрди ва тўпуриб ташлади. Дарҳақиқат тарвуз заҳар, қумартқи эди. Ҳаким ундан офарин кутиб, қараб кулиб турар эди.

— Бу қандай хинин бўлсин?— деди Мардонақул,— йўқ ўғлим, билмайсиз, докторлар хининни шундан қилади.

— Хинин безгакни тузатишини биласизми?

— Жуда яхши дору-да.

— Ҳа, шундай экан, у бечорага хинин билан ҳеч муносабати бўлмаган тарвузни ичкизиб, унинг касалини бадтар қилгунча, «мен билмайман, докторга бор» десангизку, у бориб ё чинакам, ҳақиқий хинин ичади ёки доктор бошқа, унга ёқатурган дори берар эди.

Ҳаким қаттиқ хафа бўлди. Агар қўлидан келса, ҳозир шу тарвузнинг хинин эканини ва доктор бера турган хининдан минг ҳисса ортиқроқ фойда қилишини исбот қилиб, Мардонақулнинг юзига бир тарсаки урарди.

— Узингиз билмаган бир нарсани дору қилиб бериб, шу одамни ўлдириб қўйсангиз нима қилади?

— Қисмати етган бўлса ўлаверади...»¹ Йигит («Олам яшаради»)дан бошлаб, то Луқмони Ҳаким образига қадар автор характер яратиш, ҳикоячилик техникасини ўрганиш йўлини босиб ўтади. Йигит билан Ҳаким образлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Йигит образ даражасида кўтарила олмаган бўлса, Ҳаким гарчи хира, суст бўлса-да, кўз олдимизда бадиий образ сифатида гавдаланади. 1934 йилдан бошлаб, А. Қаҳҳор янги даврга — ижодий такомиллашиш, бадиий маҳоратни эгаллаш даврига киради.

30 йилларнинг иккинчи ярмида совет адабиётида, шу жумладан ўзбек адабиётида ялпи кўтарилш даври бўлди. Барча жанрлар тараққий этиб, ажойиб маҳсулот берди. Ўзбек ёзувчиларининг асарлари Бутуниттifoқ миқёсига чиқди, чет эл тилларига таржима қилина бошланди. Ўзбек совет адабиётини ривожлантиришда новелла жанри алоҳида ўрин эгаллади. Бу жанрда яратилган ҳаётий ва бадиий жиҳатдан пухта асарлар кенг халқ оммасининг эътиборини жалб қилади. Новелланинг қисқа ҳажмда ёзилиши, катта масалаларга ҳозир-жавоблиги, унинг меҳнаткашлар орасида кенг тарқалишига сабаб бўлди. «Бизда ҳозирги вақтда, — деб ҳақли равишда ёзган эди А. Қаҳҳор, — ҳикоя билан очеркка китобхон жуда чанқоқ. Шунинг учун бу икки жанр айрим аҳамиятга эга».²

30 йилларнинг иккинчи ярмида А. Қаҳҳорнинг тетик, бақувват, ҳаётбахш овози яна кучли янграйди. 30 дан ортиқ пишиқ ҳикоялар яратади. Ёзувчининг бу даврдagi ижоди уни юқори чўққига кўтаради.

Абдулла Қаҳҳорнинг таланти улғаяди, бадиий маҳорати такомиллашади. У пишиқ характерларни чизиб беради. Бу нарса «Мастон» (1934), «Кўр кўзнинг очилиши» (1934)да кўрнана бошлади. Мастон ва Аҳмад полвон образлари авторнинг пухта характер яратиш йўлидаги жиддий қадами бўлди.

«Мастон» ҳикоясида ўзбек қизининг ўз дугонасини «қора қуртдан ҳам заҳарли бўлган» эри зулмидан қут-

¹ А. Қаҳҳор. «Олам яшаради». Тошкент, 1933, 48-49 бетлар.

² «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль, № 159.

қариш мақсадида, қийин йўл азобларини чекиб ўтиб, уни эркинликка чиқариши тасвирланади.

Ёзувчи кучли, иродали, ажойиб ғайратли, ҳар қандай оғирликларни енгиб ўтадиган қўрқмас, жасоратли совет қизининг образини яратади. Мاستон А. Қаҳҳор ижодида хотин-қизларнинг биринчи ижобий образидир. Ёзувчи Мاستон образи билан аёл шахсни юқори кўтаради, шариатда хотинлар «қул», «ожиза», «қобилиятсиз» деб ҳисобланган назарияга қақшатғич зарба беради. Хотин-қизларнинг ҳам жамиятда эркаклар каби катта кучлигини, меҳнатни севиш, мардлик, жасурлик хусусиятларига эга эканлигини бадий бўёқларда кўрсатиб беради. Ўзбек аёллари образини яратишда Ҳамзанинг Жамила ва Майсараси билан А. Қаҳҳорнинг Мاستони туташиб кетади. Булар ўзбек адабиётида хотин-қизлар образи галереясида муҳим ўрин эгаллайди. Ҳамза яратиб кетган қалдирғочлар А. Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Ғулом, Яшин, Асқад Мухтор ва бошқа ёзувчилар асарларида баланд парвоз қилдилар.

Мастон ва бошқа ижобий қаҳрамонлар образини яратишдаги ёзувчи тажрибаси «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикоясидаги Аҳмад полвон образи билан янада бойиди. Асарда озодлик ва эрка интилиб, қўрбошиларга қарши кураш олиб борган кишининг ёрқин образи гавдалантирилади. Бу образ авторнинг ижобий қаҳрамонлар чизишдаги эволюциясининг ёрқин далилидир. Аҳмад полвон бутунлай бошқача, оригинал образ. Унинг ҳаёти Совет ҳокимиятининг бошланғич давлари билан боғланади. У, Ўтбосар, Мاستонларга ўхшаш чиниқиб, озод ҳаёт афзалликларини тўла татиб кўрган эмас. Унинг эндигина кўзи очилган. У, босмачиларнинг ёвузликларини, қонхўрликларини эндигина пайқай бошлаб, янги турмуш томонига ўтган киши.

Ёзувчи босмачилар қаторида хизмат қилиб, алданиб, улардан юз ўгирган киши образини биринчи марта «Гумроҳ»да акс эттиради. Ҳикояда адашиб юриб, сўнгра тўғри йўлга тушиб, Қизил Армияга ёрдам беришга қарор қилган йигит гавдаланади. Асар қаҳрамоннинг техник уйига келиб, дардини айтиши ва ўз мақсадига эришиш учун йўлга равона бўлиши билан тугайди. Лекин автор ҳикоя қаҳрамоннинг халққа қилган хизматлари нимадан иборат деган саволга жавоб бериши ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Бу вазифани «Кўр кўзнинг

очилиши» ҳикоясида бажаради. Ҳикоядаги воқеалар «Гумроҳ»даги воқеаларнинг давоми, ривож сифатида кўз олдимиздан ўтади. Ёзувчи кенг умумлашмалар қилади, ҳаракатни кучайтиради, образни бўрттириб кўрсатади, асарнинг тарбиявий аҳамиятини зўрайтиради. Аҳмад полвон камбағаллар ичидан чиққан мард, жасур, қўрқмас, ватанпарвар киши образи. Аҳмад полвон халқнинг асл фарзанди сифатида, мамлакатимиз душманларини тор-мор қилишда Совет Армиясига ёрдам беради. У, қўрбошининг ўнг қаноти бўлган вазир Исҳоқ афандини болта билан чопиб ташлайди. Бунинг учун қўрбоши унга жуда қаттиқ азоб бериб, уни сўйдирмоқчи бўлади. Лекин у, қандай оғир шароитда бўлмасин, ўзини йўқотмайди, азоб ва уқубатлар олдида таслим бўлмайди. У, ўзининг бахтли ҳаёти йўлида қурбон бўлажаги муқаррарлигини билгани ҳолда, босмачиларга зарба беришга ва уларнинг орасини бузишга зўр бериб уринади.

У, босмачиларга қарата қизгин нутқ сўзлайди:— «Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини беряпти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-боболарингни бериб юрибсизлар; ўзларингга ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг, у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун бу ишни қилаётганимни билман, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суякларимни минг бир чиғириқдан ўтказилса ҳам, менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпасдан кейин ўламан, шунини билиб ўлсам дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёр-биродарларингни қонқақшатасизлар? Қачондан бери сизлар босмачи бўлдинглар, омонларингни соғинмадиларингми?..

Босмачилик йўқолса, бойлар мол-мулкидан жудо бўлишидан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?» Аҳмад полвоннинг оташин нутқи йигитлар онгида бурилиш ясайди, уларнинг миясидаги заҳарни таг-томири билан суғуриб ташлайди. Йигитлар озодлик тарафига қараб юз ўгирадилар.

Бу нутқда Аҳмад полвоннинг ватанпарварлиги, революция ишига астойдил берилганлиги ёрқин очилади.

Автор Аҳмад полвоннинг қаҳрамонлигини воқеалар йўналишидан, унинг характеридан келтириб чиқаради. У, ҳаракатда, тараққиётда кўрсатилади.

Аҳмад полвон Ўтбосар, Обиджон, Мардонақул образларига нисбатан пишиқ ва пухта чизилган. Бу образ авторнинг ижобий қаҳрамон яратишда муваффақиятларга эришганлигини, бу соҳада ғоявий-бадий томондан ўсганлигини кўрсатади. Ёзувчи шу тарзда, эволюцияси биринчи образдан иккинчи образга ўтган сари такомиллашиб боради. Бир ижобий қаҳрамон ўзидан аввалгисининг давоми, такомилли ва ривожли сифатида майдонга чиқа бошлайди. Ўтбосарни авторнинг бу соҳадаги илк ютуғи деб ҳисобласак, Аҳмад полвонда характер очилиши жиҳатидан янада олдинга кетиш ёрқин сезилади.

Ўтбосарнинг айрим хислатлари очилган бўлса-да, ички дунёси, психологияси деярли ёритилмаган эди. Қаҳрамон воқеаларнинг бошидан то охиригача қатнашмай, у, сюжет ўрталарида пайдо бўлиб қоларди, охирига бориб, унинг фаолияти сустлаштирилди, қилган ишлари кўпинча ҳаракатда берилмасдан, баён қилиш орқали билдирилди.

«Кўр кўзнинг очилиши»да эса, шу типдаги айрим нуқсонларга барҳам берилди. Бу асарда персонажга автор характеристикаси ўрнини қаҳрамон характерини воқеалар процессида очиш приёмлари эгаллайди. Барча воқеалар, ҳодисалар Аҳмад полвон фаолияти билан узвий боғланади. У, асарнинг бошидан, то охиригача актив иштирок этади. Унинг моҳияти, асосан, ҳаракат процессида очилади. Характерни ифодалашда хизмат қилмайдиган деталлардан ҳикоя холи бўлгани учун персонаж кўз олдимизда янада тиниқроқ гавдаланади. Демак, Аҳмад полвоннинг характери Ўтбосарникига нисбатан чуқурроқ чизилади. Кейинги асарда қаҳрамоннинг мураккаб ички дунёсидаги ўзгаришлар ташқи қиёфаси орқали дуруст тасвирланди.

Булар ҳаммаси А. Қаҳҳорнинг ўз бадий маҳоратини борган сари ўшириб борганлигини кўрсатади.

Адиб «Томошабоғ» (1935), «Анор» (1936)», «Бемор» (1936), «Ўғри» (1936), «Миллатчилар» (1937) ҳикояларида жирканч ўтмишни ёрқин ифода этиб берувчи чуқур характерлар чизади.

У, А. П. Чеховнинг асарлари ҳақида тўхталиб, бундай дейди: «Чеховнинг ажойиб ҳикояларидан бири бўл-

ган «Евуз ниятли киши»ни хотирлайлик. Бу ҳикоя Николай Россиясининг қишлоқларига қарата Чеховнинг уста қўли билан очилган «Мужиклар», «Най», «Чол», «Чуқурликда» сингари «дарча»ларнинг бири.¹

Ўз устози каби А. Қаҳҳор ҳам юқорида қайд қилинган новеллалари билан ўтмишга «дарча»лар очади. Бу «дарча»лардан ёзувчининг таланти билан ёғдирилган нурдан золимлик, разиллик, қабиҳлик асосида қурилган тузумнинг моҳияти кўз олдимизда ёрқин гавдаланади. Автор ўзбек меҳнаткашларини икки томонлама эксплуатация қилган чор чиновниклари ва маҳаллий бойларнинг башарасини кўрсатади, уларнинг очкўзлигини, ифлослигини очиб ташлайди, асоратли, оғир ҳаётдаги камбағалларнинг муҳтожлигини, уларнинг ҳақоратланишини равшан ифода этади. Юқоридаги ҳикояларни ўқир эканмиз, эзилган меҳнаткашлар (Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди), буржуа миллатчилари (Мирза Баҳром, Тавҳидий), бой ва амалдорлар (элликбоши, амин, пристав)нинг ёрқин образлари кўз олдимиздан ўтади. Ҳар бир қаҳрамон бир-биридан фарқ қиладиган индивидуал характерга, психологияга эга.

«Ўғри»да Қобил бобонинг тўраларга ҳаддан ташқари ишонини, уни фожиага олиб боради. Ҳикояда Қобил бобонинг соддалиги, элликбоши ва аминлар томонидан алданиши ва масхара қилиниши ўз ёрқин ифодасини топади. Меҳнаткаш деҳқоннинг охириги бурда нони ҳам золимлар томонидан тортиб олиниши, Қобил бобонинг ҳўкизини ўғирланиши ҳамда уни топиш учун уриниши срқали очиб ташланади. Бу камбағал чол учун ҳўкизини йўқотишдан оғир мусибатнинг бўлиши мумкин эмас. «Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй. Ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Чолнинг яшаш манбаи, тирикчилигини ўлказиш манбаи — ҳўкизи эди. Ҳўкиздан ажраш — ҳаётдан ажраш билан тенг эди. У ҳўкизини топиш учун бутун бор-йўғини порага ташийди, ва амалдорлардан нажот кутади. Автор Қобил бобони элликбоши, амин, приставлар билан учраштириб, уларнинг характериин ёрқин очиб беради.

¹ А. Қаҳҳор. Чеховдан ўрганайлик. «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль, № 159.

Чол хўкизни топиб беради деб, дастлаб элликбошидан умид қилади.

«Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз элликбоши кирди. У, оғилга кириб тешикни, хўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнгра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола хўкиз эди... — Элликбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди, Қобил бобо қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама дейман! Хўкизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши хўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — хўкиз топилади».

Қобил бобо ҳамёинини қоқиштириб, борини элликбошига беради, яна уни қанча дуо қилади. У эса, бу воқеани аминга ҳабар қилишга ваъда беради.

Чол нажот қидириб аминнинг олдига бормоқчи бўлади. Лекин қандай қилиб аминнинг кўнглини олиш керак деган масала Қобил бобони қаттиқ азобга солади. «Қуруқ қошиқ оғиз йиргади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чинакам охириги ва хўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас».

А. Қаҳҳор чол билан аминни тўқнаштириш эпизодида чуқур мазмунли умумлашмалар қилади, образлар ички дунёсига кириб, уларга аниқ, тўлиқ характеристика беради.

«Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, хўкиз, ола хўкиз эди.

— Хўкизми?.. Хўкиз экан-да! Ҳинмм...

Ола хўкиз? Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта хўкиз эди...

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа хўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Узи қайтиб келмасмикин? «Биров олиб кетса қайтиб кела бер», деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсақмикин-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб,— суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздан.

— Мен бегўхтов приставга хабар бераман. Узи чақиртиради».

Бу эпизод юрт аминининг фожида қолган камбағал деҳқонга нисбатан ҳаддан ташқари совуқ муносабатини, унинг мусибатига бепарволигини ёрқин кўрсатади. Автор ҳар бир деталга катта аҳамият бериши, уни ўз ўрнида моҳирона ишлатиши натижасида турмуш ҳақиқатини кўз олдимизда тўла гавдалантиради.

Амин чолни ҳақорат, масхара қилиб, унинг устидан кулишини ёзувчи ҳар қадамда таъкидлаб боради. Амалдор қайта-қайта «Ҳўкизми?» деб сўраши, «Узи бормиди?» «Қайтиб келмасмикан?» деб савол бериши ҳақоратнинг ёрқин намуналаридир. У, чол арзини эшитишни ҳам хоҳламайди, унинг олдида ҳеч қандай инсонлик одобини сақламайди. Бурнини кавлайди, хаёлини бошқа нарсалар ўғирлаб кетади.

Ўзбек урф-одатига мувофиқ, кичик ёшдагилар қарияларни сизлаши керак, лекин амин камбағал деҳқон Қобил бобони сизлаб гапиришни ўзига эп кўрмайди, сансирашга ҳам ботина олмайди. Шунинг учун ҳам автор бу моментларда ўринли равишда ноаниқ формани қўллайди: «Нега йиғланади?», «Йиғланмасин», «олиб келинмадимми?»

Адиб икки-уч сўз билан аминнинг ташқи қиёфасини ёрқин чизади. Аминнинг бақбақасини таъкидлаш билан семиз эканлигини изҳор қилади. Унинг кекириши дета-

лида тўқлигини билдиради. Этигига урғу қилиш орқали бойлигини, яхши кийинишини кўрсатади.

Қобил бобонинг сарф қилган пуллари, мол-мулклари, ялиниб-ёлворишлари ҳеч қандай ёрдам бермайди. У приставдан қайтиб, аминга келиб, яна элликбоши ҳузурига боришга мажбур бўлади.

— «Гумонингизни айтинг бўлмаса!— деди элликбоши тажанг бўлиб,— ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам. Олган одам аллақачон сўйиб саранжамладида! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўпчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўпчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди. Худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдимми...»

Амалдорларга умид боғлаб сарсон бўлган Қобил бобонинг охирида элликбошидан эшитган сўзи шу бўлади.

Қобил бобо — адолатсизлик, порахўрлик ҳукм сурган замонда қолган-қутган нарсаларидан ҳам ажраб, икки қўлини бойга боғлаб беришга мажбур бўлган бечора, камбағал меҳнаткашнинг типик образидир.

Бу образ ички дунёсини, характерини ёзувчи зўр маҳорат билан чизиб беради.

Қобил бобо («Ўғри»), Туробжон («Анор»), Сотиболди («Бемор») каби мукамал образлар ёзувчи ижодидаги ёруғ юлдузлар бўлди. Бу образлар адибнинг бадиий маҳоратни чуқур эгаллаб олганлигидан дарак беради.

Санъаткорнинг маҳорати шундаки, у, мазмун жиҳатидан яқин темада қалам тебратишига қарамай, бир-биридан фарқ қиладиган образлар чизади. Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди, Ҳамроқулларнинг ҳаммаси ҳам камбағал, зулматлик тузум исканжасида сиқилган, соф дил, виждонли меҳнаткашлардир. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири индивидуал характерга эга.

А. Қаҳҳор ўтмиш темасидаги ҳикояларида ҳам сатирик, ҳам ижобий образ яратишда балоғатга етганлигини исбот қилди. Сатирик бўёқни ишлатишда, инсонларнинг ички дунёсини чуқур таҳлил қилишда, қаҳрамонларнинг ташқи қиёфасига характеристика беришда моҳир санъаткор бўлиб етишганлигини кўрсатди.

Ёзувчининг маҳоратга эришганлиги шундан маълумки, у, кичик-кичик ҳикоялари билан колониал тузумнинг астар-пахтасини очиб кўрсатишга муяссар бўлади. Сюжет жиҳатидан мустақил бўлган, умумий ғоявий йўналиши жиҳатидан бир-бирига боғланган ҳикояларида ўт-

мишнинг характерли воқеаларини ҳаққоний акс эттиради. Жафоли ҳаёт манзараларини ёрқин гавдалаштиради.

А. Қаҳҳор ҳозирги замон воқелигидан олиб ёзган ҳикоялари билан ўз ижоди тематик доирасини бойитди. Унинг «Невара» (1938), «Йиллар» (1939), «Тўй» (1939), «Қизлар» (1941) новеллаларида икки дунёни солиштириш, янги социалистик ҳаётнинг ҳар томонлама афзаллигини очиш приёмидан усталик билан фойдаланганлиги кўзга ташланади. Бу ҳикояларида у, қувноқ турмушнинг акс эттиришнинг ўзининг асосий мақсади қилиб олади. Ҳозирги ҳаётни янада бўрттириб кўрсатиш ниятида, ўтмишга усталик билан экскурсия қилади. Бу асарларида ўз ижодида шу вақтгача қўлланилмаган янги приёми — солиштириш приёмини ишга солади.

«Невара»да кампирнинг азоб билан бекорга ўтган ёшлик умрига ачиниш, «зоғора» замонасини қарғаши, «Тўй»да анча ёшга етиб қолган Қурбон отанинг ўтмишда оила лаззатини кўришга муяссар бўлмаганлиги, «Йиллар»да Орзиқул каби соф дил меҳнаткашларнинг Октябргача Ҳожимирсироҳ каби бойлар қўлида эзилганлиги, «Қизлар»да бурунги замонда қизнинг оёқ-қўлини боғлаб назир қилинган эшонга берилганлиги эсланиши каби моментларни автор асосий ғояни очиш мақсадида қайд қилади. Лекин асосий ният бунда эмас. «Йиллар, йиллар ўтди! Ўтган бу йиллар дунёни остин устун қилди» («Йиллар») деб ёзади у. Шу «остин устун» нимадан иборат эканлигини ёритиб бериш — ёзувчининг ўз олдига қўйган мақсади эди. Революция туфайлигина кампир озодликка чиқиб, неварасининг қувноқ ҳаётидан лаззатланди. Революция ғалабаси 68 ёшга бориб қолган Қурбон отанинг бошини иккита қилиб қўйишга имкониёт туғдирди, хотин-қизни озодликка олиб чиқди. Совет ҳокимияти миллионлар каби Орзиқул оиласига ҳам бахт олиб кирди. Озод ҳаёт, шонли иш — унинг оила аъзоларини мисли кўрилмаган меҳнат қаҳрамонликларига руҳлантирди. Кекса Орзиқул ишламасдан баҳузур оёғини узатиб ёта берса бўларди. Лекин юраги уни тинч қўймасди. У, меҳнат билан тирик эди. Орзиқул ҳалол ишлайди, ўз фарзанди ва неварасини янги замон руҳида тарбиялаб, меҳнатга муҳаббатини уйғотади. Унинг ўғли Мурод донгдор ишчи бўлиб етишади, битта ўзи бир қанча машинани бошқаради. Бундай муъжизаларга сабаб бўлган нарса нима? Бунга Муроджон жавоб беради:

«Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади, стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундаки, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бизда ҳар ким эркин меҳнат қилади. Ҳамма нарса халқники. Меҳнатнинг самарасини меҳнат қилган одам ўзлаштиради. Муъжизаларнинг манбаи мана шунда». Меҳнат туфайли, Орзиқул оиласи данғиллама уйга эга бўлади, қувноқ турмуш қуради. Унинг невараси одобли ва андишали бўлиб ўсади.

Ёзувчи икки турмуш — ўтмиш ва ҳозирги замонни солиштириш билан Совет ҳокимияти даврида эришилган катта ютуқларнинг самараларини зўр пафос билан мадҳ этади. Бу самаралар жонли образлар орқали очилади. Орзиқул, Муроджон, Улмас, («Йиллар»), Кампир, Ялта («Невара»), Қурбон ота, Хадича хола, Собиржон («Тўй»), Кампир («Қизлар»)ларда Улуғ Октябрнинг ҳаётбахш нурлари ўзининг ёрқин аксини топди.

Бу нурлар биринчи навбатда инсонларнинг онгини ёритди, улар билим олдилар, онглари эса ўсди ва бойиди. Мурод, Орзиқул, Тожиҳонларнинг ҳар бир гапидан, хатти-ҳаракатидан билим, одоб ва маданият руҳи келиб туради. Автор кичик-кичик деталлар, штрихлар мисолида Совет даврида кишиларнинг, ҳаттоки ёш болаларнинг қанчалик маънавий ўсганликларини кўрсата билди.

«Йиллар»даги Улмас совет мактаби ва оиласида тарбияланиб, одобли, андишали бўлиб ўсади. Улмас Ҳожининг ноҳақ уриши, қулоғини жони борича қаттиқ қисишига қарамасдан, уни ўз уйида кўриб, ҳурмат билан кўришади, бу ҳақда ота-онасига ҳеч нарса демайди. Бу эса, одобнинг энг яхши намунаси эди.

Орзиқул, Қурбон ота, кампирлар ўтмиш замонасини кескин қораловчилар сифатида кўз олдимиздан ўтадилар. Автор «Йиллар»га ўтмишнинг бирдан-бир нусхаси қилиб Ҳожимирсирожни киритди. У, революциядан кейин ҳам ҳалол меҳнат билан шуғулланмасдан, эгри йўлдан кетади, қўлидан кетган давлатни тиклаш мақсадида даллолчилик ва чайқовчилик қилади. Жирканч сарқитини ўзида гавдалантирган, ҳалокат томонга йўл олган Ҳожи соғлом, бақувват Орзиқул оиласига қарши қўйилиб, чириб бораётган нарсаларга қақшатғич ўт очилади.

Ҳожи кўп жиҳатдан Нурматжон («Қизлар»)га ўх-

шаб кетади. Ҳар иккаласига ҳам ўтмиш ҳамроҳ. Бири, ўтмишда яшаб, янги ҳаётга ҳам ўтмиш сарқити билан кириб келиб, ундан қугула олмаган бўлса, иккинчиси, сарқитларга бурканиб қолиб, янгилик нуридан баҳра ололмайди.

Нурматжон «Бошсиз одам» ҳикоясидаги Фахриддинга ўхшаш ўлгидай гўл эмас. У, фойда келадиган нарсани, баъзи касбнинг характерини тушунади.

Нурматжоннинг қолоқ мулоҳазалари, тентаклик хатти-ҳаракатлари авторнинг нафратига дучор бўлади. Унинг ғояси замон билан бирга нафас олиб, Нурматжондан олдин кетган кампир орқали ҳам берилади. Кампир ҳалигача эски урф-одатларга амал қилиб юрган Нурматжон эшонваччани қаттиқ масхаралайди: «Бурунги замон бўлса, мана шу махлуққа тегмасдан иложинг йўқ эди, десам Адолат ишонмайди, ўлай агар ишонмайди!»

Сарқит, иллатларни фош қилиш А. Қаҳҳор ижодида борган сари кўпроқ ўрин ола бошлайди. Бу эса, унинг ижодига бирин-кетин янги-янги темаларни олиб киради.

Ўзувчи муҳим социал проблемаларни кўтариб чиқди, уларни бўрттириб кўрсатди, ихчам формада чуқур фикрларни ифода этди. Унинг ижодини социализм ғалабасига тўсиқ бўлган турли-туман тўғонларга қарши кураш олиб бориш масаласи кенгроқ қамраб олди.

Ўзувчи талантининг улғайиши салбий типлар иллатларини фош қилишда янада ёрқинроқ кўрина бошлади.

У, мамлакатимизда социализм қурувчи қаҳрамонлардан завқланди, уларнинг ажойиб меҳнат ғалабаларидан илҳомланиб, асарлар яратди. Давримиз кўрки — қаҳрамон совет кишиларининг бой маънавий хислатларини бадий акс эттирди, уларни барча тўғонларни, қаршиликларни енгиб ўтиб, илгарига кетишга барала овоз билан чақирди. Шунинг учун ҳам ёмон, ўлик, чирик нарсаларни қаттиқ қоралади, олдинга кетишимизга тўсиқ бўлганларнинг кирдикорларини, қиёфасини очиб ташлади.

Ёмонни фош қилишдан мақсад яхшини туманликлардан тозалаб, янада равшан қилиб, соф ҳолида китобхонларга кўрсатишдир. Бу эса, ёмонни фош қилиш орқали яхшини тасдиқлаш, унинг тантанасини намойиш қилиш демакдир. Бу усул Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий маъзини ташкил қилади.

А. Қаҳҳорнинг фельетонларида бошланган ёмонни

қоралаш ғояси 30-йиллар бошларида ҳикояларига ўтди, ундан кейин «Сароб» романида акс этди, урушдан кейин эса, юқори чўққига кўтарилди.

А. Қаҳҳор ўткир қаламини жамиятнинг ривожланишига қарши турган ҳар қандай тўсиқларга қарши қаратди. Ёзувчи соф дил йигитлар, хотин-қизлар устидан иғво тарқатиб юрганларни («Майиз емаган хотин», «Бек»), кеккайган, билимсиз нодонларни («Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар»), ғийбатчи, туҳматчиларни («Мунофиқ»), лаганбардорларни («Икки ёрти-бир бутун»), хурофот иллатларини («Қабрдан товуш», «Қизлар»), бангиликни («Башорат»), иш ёқмас ва безориларни («Қанотсиз читтак», «Жонфиғон»), чайқовчилар, текинтомоқларни («Оғайнилар»), калтафаҳмлиқ, сиёсий кўрликларни («Ошиқ»), ахлоқсизликларни («Қайғулар»), кишилар ўртасидаги нотўғри муносабатларни («Холис таклиф»), қўрқоқ, янгиликдан чўчийдиганларни («Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор»), эскича қараш, қолоқ тушунчаларни («Мирзо»), болаларига тўғри тарбия бермасдан, ёлғончиликка ўргатган оталарни («Айб кимда») қаттиқ қоралади, уларни сатира найзасига олди.

А. Қаҳҳорнинг моҳирлиги шундан иборатки, у, ўз ҳикояларида персонажларни сунъий равишда кўрсатмасдан, уларнинг ички мазмунидан характерларини келтириб чиқаради.

Ёзувчи эскилик сарқитлари билан тўлиб-тошган Норқўзи («Майиз емаган хотин») ички дунёсини очиб берар экан, уни ўзига хос тилда сўзлатади. Унинг нутқи, фикрий мулоҳазаси характерини очишга ёрдам беради. Эскилик либосига буркалган Мулла Норқўзи хотин-қизлар ҳақида бундай дейди: «Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади — шу оғиз чайқашдан баҳра олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли хўп йўл. Ун бир яшарида паранжи ёпинмаган қиздан қўлни юшиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардасида!» Мулла Норқўзи хотин-қизлар озодлигининг ашаддий душмани. У, қизларни ўн бир ёшидан бошлаб паранжига тиқишга, аёлларни ҳар қандай ижтимоий меҳнатдан юлиб олишга жон-жаҳди билан уринган кимса. Ундан давлат муассасаларида ишлаган, эркаклар билан сами-

миё дўстона муносабатда бўлган хотинлардан бузуқлик аломатларини қидирган, улар устидан ифво тарқатиб юрган шахснинг қўланса ҳиди бурқсийди. У, қизларга кун бермайди. «Етти қават парда ичида» ўтирган, «намоз» ўқийдиган, «тўпиғидан юқорисини овраг ҳисоблаб, жиякли иштон» киядиган, аэропландаги «номаҳрам»га юзини кўрсатмаслик учун «чарс беданадай патиллаб» қочадиган хогинини фаришта деб ҳисоблаб, уни актив жамоатчи, «шариатдан юз ўгирган» хотинларга қарши қўяди. Бу «фаришта» хотиннинг расволиги ҳикоя ечимида жуда ишонарли ҳолда очилади. Ифвогар Норқўзининг хонадони бузуқликнинг макони бўлиб чиқади. «Атлас кўйлақ, лозим кийган, тез-тез Норқўзининг хотинини кўргани келиб турадиган, ҳеч кимга овозини ҳам эшиттирмаган, Норқўзининг фикрича ҳар қандай мақтовдан ортиқ, оламдаги фаришталарнинг бири ҳисобланган «ҳалол-поск» хотинининг «ўртоғи» эркак киши бўлиб чиқади.

«Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди. Яна жимлик ҳукм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб Мулла Норқўзини янчиб юборди. У, девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни? Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган!»

Ёзувчи заҳарли киноя билан Норқўзини қаттиқ савалайди. Паранжи ифлос нарсаларни амалга ошириш учун ниқоб ролини ўйнашлигини очиб ташлайди. Мулла Норқўзи паранжи ичида бўлган бузуқ ишларнинг шоҳиди бўлиб, маҳалла олдида шарманда бўлади.

Автор ўз олдига қўйган мақсадини — хотин-қизлар озодлигининг душмани, эскилик ботқоғига ботиб кетган шахснинг ифлос қилмишларини очиш вазифасини усталлик билан адо этди. Мулла Норқўзи ўзига ўхшаган типларнинг мужассами сифатида кўз олдимизда гавдаланади.

Ёзувчи Норқўзи, унинг хотини билан йигит ўртасида юз берган ҳодисалар асосида турмушнинг бир лавҳасини, ҳикоя қаҳрамонининг социал моҳияти ва характерини равшан ва бўрттириб тасвирлайди,

«Майиз емаган хотин» совет воқелигидан олиб ёзилган, ўзбек адабиётида катта муваффақиятга эришган ҳикоядир. Бу асар А. Қаҳҳорнинг ҳикоячилик соҳасидаги фаолиятида бурилиш ясади. Бундан олдин ёзилган «Қанотсиз читтак»дан «Майиз емаган хотин» идеянинг янада изчиллик билан ёритилиши, финалнинг тўла равишда ҳал қилиниши, қаҳрамон ички дунёсининг чуқур очилиши ва характерни фош қилиш кучи билан ажралади.

Ёзувчи «Майиз емаган хотин» ҳикоясида содда, маиший сюжет фонида муҳим социал проблемани ҳал қилди. Тўғри, бу тема янги тема эмас. Ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб хотин-қизларнинг озодлигини зўр мадҳ билан куйлаган, паранжи сирларини фош қилиб ташлаган ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодадир. А. Қаҳҳорнинг хизмати шундаки, у, янги воқеалар тимсолида масалани янгича қўя олди. Хурофот остидаги янги ифлосликларни очиб, унга соф дил, пок совет кишиларини қарши қўйди. Фитначи Мулла Норқўзи ва унинг бузуқ хотини жамиятимиздан ўз ҳамроҳларини топа олмайдилар. Асар персонажларидан бири Мулла Норқўзининг ифво-сига зарба бериб бундай дейди: «Паранжили хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади».

Қаҳрамонларга берилган қисқа, лекин чуқур характеристика кишини ҳайратда қолдиради. Персонажларнинг характерини очишдаги автор фикрининг чуқурлиги, ибораларнинг ўткирлиги, ҳар бир жумланинг тўппа-тўғри мақсадга бориб тегиши фитначи билан «шариатли» бузуқ хотиннинг ёрқин образини кўз олдимизда тўла гавдалантиради.

А. Қаҳҳор «Санъаткор» (1936), «Адабиёт муаллими» (1937), «Ўжар» (1939) новеллаларида нодон, қотиб қолган, ўз устида ишлашни хоҳламаган кишиларнинг характерини чизиб беради. Бу асарларда ўзини жуда билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлган, масалаларга юқоридан қарайдиган, ҳақиқатда эса, саводсиз, ҳаттоки, ўз касбини ҳам эгаллаб олмаган кишилар танқид қилинади. Қўйилган масаланинг бир хиллигига, теманинг яқинлигига қарамай, автор бир-биридан фарқ қиладиган индивидуал образлар яратади.

Ёзувчи яратган артист, Боқижон, Қутбиддинов, Заргаров образларининг ҳар бири ўз тарихига, тақдирига, ўзига хос хислатларга эга.

Санъаткор, Боқижон ва Қутбиддиновлар бир-бирига яқин, бир-бирини тўлдирадиган образлардир.

«Адабиёт муаллими» ҳикоясидаги Боқижон Бақоев ўзининг билими жиҳатидан санъаткордан қолишмайди. Боқижон Ҳамиданинг Чехов тўғрисидаги саволига жавоб бермасдан, ўқитувчиларни «аҳмоқ... ўз устида ишламайди», деб ҳақоратлаб, ўз сирини ёпишга уриниб, ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Унинг аслида саводсизлиги, ўз соҳасини ёмон билиши, умумий маълумоти жуда ҳам паст даражада эканлиги конкрет фактларда очиб ташланади. Бақоев олдига консультация олишга келган рабфак студенти Ҳамиданинг унга нисбатан кўп нарсадан хабардорлиги маълум бўлади. Автор Боқижон характери, пуч ички дунёсини кўз олдимизга ёрқин келтиради. Адабиёт ўқитувчиси бўла туриб, адабиётдаги ҳаммага маълум нарсаларни — Пушкин ҳамда Чехов қайси даврда яшаганлигини, Чехов ким эканлигини ва унинг қайси методда ўз асарларини ёзганлигини билмайдиган Боқижон каби саводсиз мақтанчоқларни қатиқ қоралайди.

Боқижон санъаткорга («Санъаткор») нисбатан янги хислатлар билан бойитилади. Ҳар бир ҳикояда идеяни янги ҳодисалар тимсолида очиб бериш, қаҳрамонларни бошқа-бошқа вазиятларда ҳаракат қилдириш — улар характериға бир-биридан фарқ қиладиган аломатлар киритди. Боқижон фаолияти санъаткор фаолиятига нисбатан кенгроқ ёритилган. Санъаткор ашуланинг сўзларини тўғри айта олмайди, «Ж» ҳарфининг катта-кичигини билмайди. Боқижон характери айрим предметларга муносабати орқали ҳам очилади. Унинг сигирни «сигир эмас, ҳайвон» дейишида, «сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетади», «товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади», деган сўзларида нодонлиги янада бўртиб кўринади.

А. Қаҳҳор ижодининг характерли хусусияти—ҳаётдаги характерли ўзгаришларни образларда мужассамлаштиришдир.

Қайд қилинган ҳикояларида ҳар бир кишининг ўз ҳунарини яхши эгаллаб олиш масаласи қўйилса, «Йигитлатган қулги», «Икки ёрти-бир бутун» ва «Мунофиқ» ҳикояларида нодон, лаганбардор, икки юзламачи, мунофиқлар шафқатсиз фош этилади. Бу асарлар орасида «Мунофиқ» ҳикояси айниқса характерлидир. Мунофиқ-

нинг ажойиб, жонли образи очиб берилган. Низомиддинов масалаларнинг моҳиятига тушунмай, турмушдаги воқеалардан нотўғри хулосалар чиқариб, совет кишиларини қораламоқчи бўлади. У, Нурматга «гуноҳ» қўйиб бундай дейди: «Бир муштумзўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!..» Буни Низомиддинов фавқулодда бир сир деб билади. Тилда у «баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини» танқид қилмоқчи бўлади-ю, ўзини эса, хушомадгўйлик қобилигига ўралиб қолганлигини сезмайди, мунофиқликнинг ёрқин намунасини кўрсатади. Минбарга чиқиб соф дил кишиларни «фош» қилмоқчи бўлиб, уларга тухмат қилиши натижасида, ўзининг асл қиёфасини очиб беради. Авторнинг ўткир сатираси Низомиддиновнинг «патини тўзи-тиб» юборади.

А. Қаҳҳор сатирик ҳикояларининг характерли хусусияти шундаки, уларда салбий персонажларга, салбий нарсаларга кучли ижобий куч қарши қўйилади.

Мунофиқ, бебурд, бефаҳм шахслар бирин-кетин са-тира найзасидан ўтказилади. Уларнинг характеридаги ярамас хусусиятлар усталлик билан бўрттириб ифода этилади.

А. Қаҳҳорнинг бу йилларда ёзган ҳикояларида Совет давридаги буюк ўзгаришлар, кишиларимизнинг қувноқ турмушлари, фикрий такомиллашишлари, социалистик меҳнатга онгли муносабатлари маълум даражада ўз аксини топган. Ижобий қаҳрамонлар бу фазилатлари билан салбий персонажлардан устун туришини автор зўр мамнуният билан таъкидлаб ўтади.

Самоварда ўтирган киши ва маҳалла жамоатчилиги («Майиз емаган хотин») Мулла Норқўзининг ифвосига зарба беради ва уни масхара қилади. Ҳамида ва Мукаррам («Адабиёт муаллими») билимсиз Боқижонни гангратиб қўйишади. Артист («Санъаткор») тракторист танқидининг аламига чидолмай, изтироб чекади. Кексайиб қолган икки танқидчи («Ўжар») ёш ўқувчи Суяр олдида таслим бўлишга мажбур бўладилар. Коллективнинг кулгиси, масхараси йигит («Йиғлатган кулги»), Низомиддинов («Мунофиқ»)ларни йиғлаш даражасигача олиб боради. Идора хизматчилари мақтанчоқ, қуруқ Сулаймоновни («Икки ёрти — бир бутун») мажлисда «роса» танқид қилишади. Утмишда аризалар,

дуойй саломлар ёзиб бериш билан тирикчилигини ўтказган Боқи (Мирзо», 1935) кейинги даврга келиб синади.

Боқи Мирзо ҳаёт билан тўқнашади, ундан қаттиқ зарба ейди, совет жамиятида ҳамма саводхон бўлганлиги сабабли, мирзолик касбига эҳтиёж қолмаганлигига муқаррар ишонади.

«Қайғулар» (1937) ҳикоясида ахлоқий бузук йигит пок, ўз ишига берилган аёлнинг соф виждони зарбасига учраб, дакки ейди.

Автор «Қабрдаги товуш» ҳикоясида ижобий кучни янада бўрттириб тасвирлайди. Уста Турдиали образи орқали инсоннинг хурофотга қарши исёнини кўрсатади, хурофотни кескин қоралайди. Қолхоз аравасози Уста Турдиалининг туши мисолида қуръон ва ундаги қонун-қоидаларнинг пучлигини, ҳақиқатга ёт эканлигини очиб ташлайди. Илгари худога ишониб юрган Турдиали, ёшгина қизчаси вафот этгандан кейин, ундан умидини узади. Дунёдаги кўп аҳмоқона ишлар худонинг амри билан яратилган деб билади. Худога «бу қилмишинг аҳмоқлик!» дейишга жасорат қилади. У, тушида оламдан ўтиб гўрга қўйилиши биланоқ, қаҳр-ғазабга келган худо мункарнакирни юборади. Турдиали мункарнакир ва худо билан тўқнашувда диннинг зарарли томонларини қаттиқ қораловчи сифатида гавдаланади:

— «Кимсан, раббинг ким?— деди мункарнакир.

— Уста Турдиали бўламан. Қолхозда — аравасоз...

— Нима учун у дунёда намоз ўқимадинг, рўза тутмадинг?

— Қаёқдан биласан?

— Мункарнакир бўлганимдан кейин биламан-да!

— Бекор айтибсан, отимни ўзимдан сўраб билдинг-ку, намоз ўқимаганимни, рўза тутмаганимни биласанми!»

Бу жавоб мункарнакирни гангитиб юборди. У, тоатибодат қилиш кимга кераклиги, намоз ўқимаганлар қаёққа тушиши тўғрисида саволлар бериб, худо бандасининг гуноҳига шерик эканлигини исботлаб, ҳам мункарнакирни, ҳам худони мот қилади. Уларнинг дунёдаги ва охиратдаги ишларининг тутуриғи йўқлигидан ғазабга тўлиб-тошган Уста Турдиали, худога хитоб қилиб бундай дейди: «Ундан кўра қўй, дўконингни ёп, у дунёдаги малайларинг бошқа тирикчилик қилсин. Агар одамлар сенга қиладиган ибодати ўрнига бир-бири учун меҳнат қилса, сенга қўйган кўнглини бир-бирига қўйса, сени

деб чекадиган риёзатини илм-ҳунарни деб чекса, ер юзининг ўзи жаннат бўлади. Шундай жаннат бўладики, бу жаннатга кириш учун сен одамларга ибодат қиласан. Мен келганда одамлар шунга йўл тутган эди. Ҳозир одамлар шундай ишлар қилаётибдики, бу ишларнинг мингдан бирини пайғамбаринг қилса, сен бу ёқда қолиб, ўзини худо эълон қилар эди».

Автор Турдиалини худо ва мункарнакирга қарама-қарши қўйиб, чуқур умумлашмалар қилади, кенг хулосалар чиқаради.

Ёзувчи охираат афсона эканлигини тасвирлаш билан бирга, ҳозирги «жаннат»ни — ер юзида коммунизм қуришни, совет кишиларининг жонбозлик билан қилган меҳнати ажойиб самарасини зўр мадҳ билан куйлайди.

Уста Турдиали — асар ғоясини ўзида мужассамлаштирган, оташин атеист.

Адиб худодан юз ўгирган кишининг образини биринчи марта «Тангрининг кулгиси» (1932)да яратишга уринган. Бу ҳикояда динга, худога кўр-кўрона ишониб келган камбағал қошиқчи Мирза Аҳмад образи кўз олдимизга келади.

Уста Турдиалини Мирза Аҳмад образининг давоми ва ривожидесак бўлади. Аҳмад соддалиги, нодонлиги натижасида узоқ вақт динга қул бўлиб, финалда ҳақиқатга тўғри қарай олган бўлса, Турдиали асарнинг бошидан бошлабоқ, динни қораловчи сифатида майдонга чиқади. Хурофотнинг зарарли томонлари «Тангрининг кулгиси»га нисбатан бу ҳикояда кенгроқ, равшанроқ очилади. Турдиали хурофотга қарши курашда Мирза Аҳмаддай пассив эмас, балки, активдир. У, Аҳмадга ўхшаш диннинг қурбони бўлмайди, балки, унинг устидан ғолиб чиқади, диндорларни мот қилади. Бу фактларда коммунизм қурувчи совет кишиси барча тўсиқларни янчиб, ҳар қандай хурофотни мажақлаб ташлашга қодир деган ғоя олдинга сурилади.

Уста Турдиали А. Қаҳҳорнинг бу давр ижодида энг муваффақиятли чиққан ижобий образларидан биридир. Лекин, ёзувчи ҳикояларида бунга ўхшаган ижобий қаҳрамонлар жуда кам яратилди. Кўп асарларида ижобий кучни бевосита кўрсатувчи қаҳрамонлар тўлақонли, мукамал образ даражасига кўтарилмади.

Маълумки, А. Қаҳҳор бутун қобилиятини олдинга кетишимизга тўсиқ бўлган тўғоноқларни, салбий нарса-

ларни фош қилишга қаратади. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек ёзувчиларининг ҳеч қайси бири ҳаётимизда учраган тўсиқларни А. Қаҳҳордай ҳар тарафлама, кенг аспектда, ўткир, аччиқ тил билан фош қилиб ташлай олмаган, нуқсон ва сарқитларни ўзида мужассамлаштирган, узоқ вақт эса қоладиган пухта сатирик образлар, характерлар ярага олмаган. Бу соҳада А. Қаҳҳор таланти ярқираб кўринади.

Мулла Норқўзи, Боқижон, санъаткор, Низомиддинов, Камолхонов, Нурматжонлар авторнинг катта ижодий муваффақияти самарасидир. Ёзувчининг чуқур фикрлар, катта хулосаларни ўзида гавдалантирган бу умумлашма сатирик образлари ўзбек совет адабиётидаги салбий типлар галереясидан мустаҳкам ўрин эгаллади, авторга шон-шуҳрат бағишлади, уни улкан санъаткорлар қаторига олиб чиқди.

Лекин, бу даврда А. Қаҳҳорнинг ижобий қаҳрамонлар образини яратишдаги маҳорати етарли даражада камол топмаган эди. Икки-уч (Мастон, Қобил бобо, Турдиали) образларидан ташқари, кўп ижобий қаҳрамонлари жонли, индивидуал характерли шахслар эмас.

«Қизлар» ҳикоясидаги Каромат, Адолатлар тимсолида автор совет даврида янгича тарбия олган қизлар онгидаги ўзгаришларни очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунинг учун ҳам ҳикоянинг номини «Қизлар» деб атаган, лекин авторнинг сатира ва юморга мойиллиги сабабли, биринчи планга ижобий образлар эмас, балки, ёзувчи восита қилиб олмоқчи бўлган салбий персонаж—Нурматжон чиқади, у, ҳикоянинг асосий қаҳрамони бўлиб қолади. Каромат, Адолатлар эса, бирор воқеада бевосита иштирок этмайди, кўринмайди ва бир оғиз сўз ҳам айтмайди. Ўқувчи бу қизлар тўғрисидаги маълумотларни Нурматжон ва кампирнинг сўзлари орқали билади.

Шунга ўхшаш ҳолни қисман «Жонфигон»да ҳам кўрамай. Асарда автор ўз меҳнати билан шон-шуҳратга эришган поватор хотинни, унинг дангаса эрига самарали таъсирини кўрсатмоқчи бўлган. Лекин ёзувчи диққатини кўпроқ Малоҳат эмас, балки Жонфигон тортиб кетиб қолади. Малоҳат Жонфигондай бадий кучга эга эмас. У кам ҳаракат қилади.

А. Қаҳҳорнинг бу давр ҳикояларида ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласида йўл қўйган нуқсонла-

ри «Сароб» романида ҳам учради. Бундай нуқсонларга адиб уруш йилларида ёзган асарлари билан чек қўя бошлади.

Ёзувчининг новеллада характер яратиш масаласидаги муваффақиятлари гоёт каттадир. У, бу муваффақиятларга биринчи галда ҳаётни чуқур ўрганиши, марксизм-ленинизм таълимотини эгаллаши, социалистик реализм принциплари билан қуролланиши туфайли эришди. Шу билан бирга, унинг ўзбек классик адабиётидан, айниқса, улуғ рус санъаткорларидан ўқиши-ўрганиши, уларнинг бадий приёмларини ижодий ўзлаштиришга уриниши ижодини такомиллаштиришда, бадий маҳоратини оширишда асосий омиллардан бири бўлди. Рус классик ва рус совет адабиёти унинг учун буюк ижодий лаборатория бўлиб хизмат қилди. «Улуғ санъаткорларнинг ижоди,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— бадий маҳоратимни оширишда катта мактаб бўлди».¹

Ёзувчи олдин Н. В. Гоголга эргашди, ундан кейин Максим Горькийдан ўрганди, кейинчалик Л. Толстой ҳамда А. Чеховга шогирд тушди.

Биринчи марта ёш ижодкор улуғ М. Горький ижодига 1926 йилда мурожаат қилади. Шу йили рус тилини ёмон билишига қарамай, «Тубанликда» пьесасини жуда катта қизиқиш билан ўқиб чиқади. Бу ажойиб драманинг пухта яратилган образлари ёзувчининг хотирасида абадий сақланади.

М. Горький ижоди ёш қаламкашни ўзига кучлироқ торта боради. У, улуғ устоднинг ижодини чуқурроқ ўрганиш, бадий маҳоратини эгаллаш мақсадида, унинг асарларини таржима қилишга киришади. «Менинг университетларим» (1935)ни ўз она тилисида китобхонларга тақдим қилади. Бу асар 1937 йилда босилиб чиқади. Шу билан бирга, у, бу даврда украин ёзувчиси Иван Ленинг «Тоғ оралиқлари романи» (1932), А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи» (1933), Ф. Гладковнинг «Оловли от» (1933), М. Шагиняннинг «Гидроцентральный» (1934) асарларини таржима қилади. Таржима ёзувчининг сўз бойлигини орттирди, қаламинини ўткирлаштиради, унга рус тилини ўргатди, бу гўзал тилнинг жозибали латофатини намоён қилди ва ижодга томон илҳомлантирди, ҳикоя ёзишга қизиқиш пайдо қилди. А. Қаҳҳор бу моментни

¹ «Шарқ юлдузи», 1952, № 3, 45 бет.

хурсандчилик билан қайд қилади: «Мен рус тилини Максим Горький асарлари бўйича ўргандим, деб фахрланаман. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққанамдан кейин, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш-ўрганиш, ишимда қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди».¹

А. Қаҳҳор ҳикояларини Максим Горькийнинг ижодидан илҳомланиб ёзади. Устод ёзувчига хос бўлган ижобий пафосни ўзлаштириб, ўз асарларининг мазмунини ижобий руҳ билан суғориб боради. Бу ҳолни «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикоясидан бошлаб кўришимиз мумкин.

Автор Ўтбосарнинг оптимистик руҳини, ўз ишига ишончини, колхозга садоқатини ифодалашда М. Горькийни ёрдамга чақирганлиги сезилади. «Қишлоқ ҳукм остида»ги айрим моментлар (ўт ўчириш воқеаси ва бошқалар) ва персонажларга характеристика бериш приёملари «Менинг университетларим»даги ҳамда Горькийнинг илк ижодидаги традицияни кўз олдимизга келтиради.

Тўғри, ёзувчининг маҳорати етишмаслиги туфайли бу традициялар, ўз ифодасини тўла топа олмади, ижобий қаҳрамонни кенг, чуқур тасвирлаш каби Горькийга хос приёملар ҳали етарли ўзлаштириб олинмаган эди. Улуғ пролетар ёзувчисининг приёмлари А. Қаҳҳорнинг кейинги ҳикояларида, уруш даври ва ундан кейинги йиллардаги ижодида ёрқин кўрина бошлади. Унинг традицияларини ўзлаштирган сари А. Қаҳҳорнинг бадий маҳорати оша боради.

Максим Горькийнинг улуғ хизмати яна шундаки, у, ўзининг марксча-ленинча назария асосида ёзилган илмий, танқидий мақолалари билан ўзбек ёзувчисининг эстетик қарашлари ташкил топишида ва ривожланишида муҳим роль ўйнади.

Абдулла Қаҳҳор М. Горькийнинг социалистик реализм, пьеса, бадий асарлар тили каби адабиётшунослик ва танқидчиликка доир бир қанча мақолаларини ўзбек тилига таржима қилиши унинг фикрлаш доирасини кенгайтиришда, социалистик реализм назариясининг эгаллашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ёзувчининг 30-йиллар охири, 40-йиллар бошидаги ҳамда урушдан кейинги йиллардаги мақола, рецензиялари («Сохта фактлар тўғрисида», «Ҳаёт қўшиғи»,

¹ «Правда Востока», 1936, 21 июнь. № 142.

«Бадний очерк ҳақида», «Тортиқ», «Ижодий активлик сари» ва бошқалар) М. Горький танқидий асарларининг бевосита таъсири остида, улардан илҳомланиб ёзилган.

А. Қаҳҳор адабиётнинг жамиятдаги ролини, ёзувчининг китобхон олдидаги масъулиятини йилдан-йилга чуқурроқ ҳис қила бошлади.

Ёзувчи қўлига қалам олганда, энг олдин ўқувчиларнинг юксак талабларига жавоб берадиган бадний асарлар яратиш лозимлигини кўзда тутди ва бошқа қаламкашларидан ҳам шунга амал қилишни талаб қилди. Агарда ижодчи ўз ўқувчисини унутса, уни ўзидан билимсизроқ деб фаҳмласа, бепарволик қилса, шубҳасиз, у яроқсиз, жамиятда аҳамияти бўлмаган асар ёзиши муқаррарлигини қайта-қайта таъкидлади. «Ёзувчи,— дейди у,— бирпас ҳам китобхонни унутишга ҳақи йўқ»¹.

Адибимиз «санъат — санъат учун» эмас, балки, у, халқ манфаатлари учун хизмат қилиши лозим деган назарияга тўла амал қилади. Санъат ва адабиётнинг ролини ошириш учун адабий бракка ҳеч қачон йўл қўймасликка чақиради, адабиётдаги брак халқ хўжалигидаги бошқа бракларга нисбатан оғир ва жароҳати катта эканлигини тўғри уқтиради. «Артелга костюм буюрган киши,— деб ёзади санъаткор,— машиначи пиджакнинг ейгини тескари қадаб қўйган бўлса, бепул унглашиб олиши мумкин. Магазиндан энсасини қотирадиган адабий брак сотиб олган китобхон ундай қилолмайди. Адабий брак энг ўткир ташвиқот қуролимиз бўлган адабиётни бебурд қилади»².

Адабий бракка йўл қўймаслик учун мақсадни, идеяни аниқлаб олиш лозимдир. Агарда ёзувчининг мақсади равшан бўлмаса, у, акс эттираётган воқеанинг ростлигига, фактларнинг ҳаққонийлигига ўқувчини ишонтира олмайди. Бундай ҳолатда автор фактларни регистрация қилиш билан кифояланади, ҳикоядаги идея эса, хира бўлиб қолади. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўймаса, асар фойдасизгина эмас, балки, зарарли бир сўз бўтқаси бўлиб қолиши аниқ эди. А. Қаҳҳор ўз мақолаларида шу каби ғоят муҳим масалаларни олдинга суриб, «Ёзувчилик етти ухлаб тушига кирмаган бир колхозчи ҳам,— деб уқтиради у,— бирор

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 4, 129 бет.

² Шу журнал № 5, 104 бет.

ўртоғига хат ёзмоқчи бўлса, қўлига қалам олмасдан бурун, хатда нима демоқчи эканини аниқлаб слади, умуман хат «ёзмайди»¹.

Адиб ўз қаламкашларини адабий асарда, айниқса, мақсаднинг ойнадек тиниқ бўлишига эришиш учун курашишга чақиради.

А. Қаҳҳор учун идея, мақсад ёки ниятнинг бўлишигина кифоя эмас эди, уларни ташвиқ қила билиш ҳам талаб қилинарди. Авторнинг нияти, маълум бир идеяни ташвиқ қилмоқ экан, «уни ташвиқ қила билиш керак»,² деди у. Ташвиқнинг асосий шартларидан бири эса, асардаги фактларга, воқеаларга, персонажлар нутқида китобхонни ишонтира билишдир. Агарда ўқувчи уларга ишонмаса, ҳатто шубҳа билан қараса ҳам асарнинг қиммати қолмасди. Акс эттирилган ҳодисаларнинг, иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётий ва ҳаққонийлигига китобхонни ишонтириш учун автор уларни асослаши лозим эди.

Асослаш — танланган воқеаларни тўғри тасвирлаш, барча деталларнинг ҳаққонийлигига эришиш, уларни ўз ўрнида ишлатиш демакдир. Ёзувчи асарга баъзан идеясига мос тушмаган қизиқ ёки сохта деталлар киргизса, унга доғ тушириши турган гап. «Қизиқ детал, чиройли парча шу вақтда асарнинг қимматини оширадими, — дейди санъаткор, — шу қизиқлиги, шу чиройлилиги билан идеяни ташвиқ қилишга хизмат қилса»³.

Автор биринчи планга асар идеясини ташвиқ қилиш ва уни асослаш лозимлигини қўяди. Асардаги барча элементлар ва ҳодисаларнинг ҳам идея билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиб ўтади. Бадний асарда идеянинг ўрнини марксча-ленинча эстетикага тўла амал қилган ҳолда белгилайди. Идеяни «адабий асарнинг юраги»⁴ деб атайди. «Адабий асарнинг идеяси йуқолса эмас, ҳатто сусайса ҳам, — деб ёзади А. Қаҳҳор, — ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тутиб туролмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди... Асарнинг формал томонлари тўғрисида гапирганда, нимани кўзда тутамиз? Ҳеч шубҳасиз идеяни. Асарнинг формал томонлари тўғри-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1941, № 2, 64 бет.

²⁻⁴ Шу журнал. 1940, № 4, 5, 127, 110 бетлар.

сида гапирганимизда унинг асар идеясини ташвиқ қилишдаги хизмати тўғрисида гапирган бўламиз»¹.

Ёзувчи идеяни шаклдан ажратган ҳолда таҳлил қилмайди. Идея билан шаклнинг бирлиги ва уларнинг бир-бирига чамбарчас боғлиқлиги адабий асарнинг жони ва тани эканлигини уқдиради. Унинг бадиий ижоди адабий-танқидий мулоҳазаларидан ажралиб қолмайди, балки, шу назарий билимларини исботловчи, пухталовчи лаборатория вазифасини адо этади. Эстетик қарашлари бадиий ижодини тўлдиради, ижоди эса, бундай қарашлари тўғри эканлигини исбот қилади. Демак, А. Қаҳҳорда эстетика билан ижод органик равишда бир-бирига боғланиб кетади.

А. Қаҳҳор айниқса А. П. Чехов таъсирига қаттиқ берилади. «Унинг чертса жаранглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни чуқур акс эттириши билан»² ўзбек ёзувчисини «асир» қилади.

У, Горькийдан ижобий пафосни, ижобий идеални асар мағзига сингдиришни ўрганган бўлса, Чеховдан катта воқеаларни ихчам формада, сиқик ҳолда бериш, уларни лўнда қилиб тасвирлаш приёмларини ўзлаштирди.

Улуғ новеллистнинг бой хазинасидан фақат А. Қаҳҳоргина эмас, балки, барча ёзувчиларимиз ҳам баҳраманд бўлдилар.

Бугунги ўзбек новелла жанрининг ривожланишини Чеховнинг самарали таъсирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Чеховнинг бадиий стилини А. Қаҳҳордай эгаллаб, ўз ижодида зўр муваффақият билан қўллаган бошқа ўзбек ёзувчисини топа олмаймиз. У, ўзбек адабиётида улуғ санъаткорнинг энг талантли меросхўри бўлиб майдонга чиқади.

Бу ҳол тасодифий эмас. Фельетончиликдан кейин у, новелла жанрини касб қилиб олади. Ёзувчининг таланти бу жанрда ёрқин кўрина бошлайди. Шунинг учун бу талантни улғайтириш, асарлари бадиий савиясини кўтариш устида жиддий ишлай бошлайди. У, тинмасдан, сабр-тоқат билан ҳикоя жанрининг мукаммал

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5, 110 бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Чеховдан ўрганайлик. «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль, № 159.

формаларини қидиради. Ўз орзуларини амалга оширишга ёрдам берадиган, намуна бўладиган ёзувчининг излайди, бундай ёзувчи Чехов эди. А. Қаҳҳорнинг орзулари бу улуғ санъаткор орқали ушалди. Шунинг уқдириб ўтиш керакки, у, улуғ санъаткорга кўр-кўрона эргашмай, балки, унинг меросига ижодий ёндашди. Айрим ўринларда устозининг традициясини янги шаронгларда, янги воқеалар аспектида ривожлантирди. Чеховнинг дунёқараши таъсирида қолмади. Унинг ижодида учрайдиган ғамгинлик кайфиятлари, замоннинг зиддиятларидан тўғри йўл топа олмаслик моментлари, шубҳасиз, Абдулла Қаҳҳор учун ёт эди.

А. Қаҳҳор ижодининг ғоявий йўналиши билан Чеховдан тубдан фарқ қилади. Чехов ўз даврининг ёзувчиси. У ўз асарларида қашшоқлик, ўзбошимчалик, золимлик каби барча ифлос нарсаларни очиб ташлади. Лекин уларни тугатиш йўллари кўрсатиб бера олмади. А. Қаҳҳор эса яхши нарсаларга, ижтимоий тузумга шикаст берган тўсиқларга қарши кураш олиб боради. Шунинг учун ҳам бу икки новеллист ўртасида ғоявий ўхшашликларни, дунёқарашларидаги бирликни қидиришга уриниш ўринсиздир. Лекин шунинг таъкидлаш керакки, ўзбек адаби Чеховнинг бадий маҳоратини, адабий приёмларини ўзлаштиришга алоҳида диққат қилади. Ўз устозининг традицияларини янада чуқур эгаллаш учун, унинг кўп асарларини ўз она тилига таржима қилади. Деярли биринчи бўлиб, улуғ ёзувчининг ҳикояларини ўз ширали тили орқали юксак формада китобхонларга етказиб беради. Бу соҳада ҳеч қайси бир ўзбек таржимони А. Қаҳҳор каби кўп тер тўккан эмас. Чеховнинг «Ниқоб», «Ёвуз ниятли киши», «Лозим чоралар», «Семиз ва ориқ», «Унтер Пришибеев», «Хамелеон», «Чиқди», «Чиновникнинг ўлими», «Сарлавҳасиз», «Қаштанка», «Ой тугилиши» асарларини А. Қаҳҳор таржимасида ўқиб, киши ҳузур қилади.

А. Қаҳҳор таржималарида оригиналликни тўла сақлашга кагта аҳамият беради. Ўз ишига масъулият билан қараши, ўз устида узоқ ишлаши туфайли санъаткор асарларининг ғоявий мазмунини ва бадий формасини, миллий колоритини тўғри сақлаган ҳолда ўзбек китобхонларига етказа олади.

Таржимон персонажларнинг нутқидаги индивидуал

хусусиятларини, уларнинг қилиқ ва одатларини бера олади. Тилла тез-тез учраб турадиган, таржимада қийинчилик туғдирадиган идиомаларга мос тушадиган эквивалентларини ўзбек тилидан топиб, автор ғоясини ҳаққоний равишда гавдалантиради. Чехов ижодий манерасининг, услубининг А. Қаҳҳорга яқинлиги таржималари муваффақиятли чиқишига олиб келган. У, улуғ ёзувчи асарларининг социал моҳиятини ва ғоявий йўналишини тўғри ажрата олади. Бу ҳол Чехов ижодининг руҳини, у яратган қаҳрамонларнинг туйғуларини ҳис-ҳаяжон ва кечинмаларини, ўзига хос характерларини таржимада гавдалантиришга имконият туғдиради. Адиб таржимасида Чехов қаҳрамонларига хос нутқ, гаплашиш манераси тўла сақланади. Бунга эса, таржимон персонажлар тилининг индивидуаллигини сақлаши орқали эришади. Образлар нутқидаги интонацияларни, мимикаларни ҳам таржимон чеховча беради. Шунинг учун ҳам бир касбдаги одамни, иккинчи касбдаги одамдан тили орқали бемалол ажрата оламиз. А. Қаҳҳорнинг рус классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилиши бадиий маҳоратни эгаллашига катта ёрдам берди.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб шогирд ўз устодига эргашиб, бир қанча кичик ҳикоялар ёзади. Ёзувчининг бу асарларида Чехов услубини сақлашга уринганлиги яққол кўзга ташланади.

А. Қаҳҳор Чеховга мурожаат қилганда, уни классик ёзувчи қилиб етказган омилларига аҳамият беради «...классиклардан фойдаланиш,— деб ҳақли равишда ёзади А. Қаҳҳор,— уларни классик қилган гўзал асарларининг гўзаллик сирларини эгаллашдан иборат бўлиши керак»¹.

Кичик ҳикоялар ёзиш усулини, образларни қисқа, аниқ, жонли характеристика билан ифодалаш, «кафедкина» асарда тугалланган сюжетни бериш, пухта композицияни тузиш, барча ситуация ва деталларни реал тасвирлаш, тилда лўнда, ихчамликка эришиш каби приёмларни — «гўзаллик сирларини» у ўз устозидан қабул қилиб олади. Уни жуда ҳам қизиқтирган нарса устозининг стили бўлди.

Маълумки, А. П. Чехов буюк стилист эди. Унинг

¹ А. Қаҳҳор. Чустий шеърларн. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1941, №4, 61 бет.

Ўзига хос, янги стили барча ёзувчиларни ҳайратда қолдирганди. Л. Н. Толстой ҳақли равишда «Чеховни прозадаги Пушкин» деган эди.

Маълумки, бадий асарда тил асосий ролни ўйнайди. Ёзувчи ҳаётни, воқеликни образли формада тил ёрдами билан тасвирлайди. Бадий асарнинг ғоясини, ёзувчининг фикри ва мақсадларини аниқловчи нарса ҳам сўзидир. Ғоя, мазмун, сюжет, мантиқ, воқеалар, нарсаларнинг моҳияти сўз орқали берилади. «Ёзувчининг асосий ишлайдиган материали — сўзидир»¹ деб адолатли равишда ёзган эди М. Горький. Адабиёт — сўз санъатидир. Сўз бўлмаса образнинг бўлиши, адабиёт хусусиятларининг берилиши мумкин эмас. Бадий асарнинг сифати сўзнинг қандай ишлатилишига боғлиқдир. Ғояни ва мазмунни очиб бериш учун сўз қанча тўғри, ўринли, конкрет қўлланилса, бадий асар шунчалик катта қимматга эга бўлади.

А. Қаҳҳор бадий асарда сўзнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини ўз устози каби тўғри тушунади. У, асар идеясига катта аҳамият бергани ҳолда унинг формасини ҳеч қачон камситмади. «Асарнинг формал томонлари яхши ишланган бўлса, — деб ёзади у, — демак, идея ташвиқ қилинган, яхши асар майдонга келган бўлади. Мана шу сабабли адабий асарнинг майдонга келиши учун фақат идеянинг ўзигина кифоя қилмайди»². Формани эса, сўзлар ташкил қилади. У, ўзининг ижод йўлида бошқа ўзбек совет ёзувчилари каби сўз бойликларини ишлатишда катта муваффақиятларга эришади.

А. Қаҳҳор ўз асарларида тилнинг бой арсеналидан фойдаланиш, халқнинг ранг-баранг тил воситаларини образли ишлатиш каби Чехов традицияларини ўзлаштиришда ўзбек совет адабиётида биринчи қаторда туради. Санъаткор ўзбек тилининг бой хазинасидан ўз ғоясини, мақсадини, асарларининг мазмунини очиш учун маҳорат билан фойдаланади.

А. Қаҳҳор сўз санъаткори даражасига бирдан кўтарилгани, Чехов традицияларини бирдан ўзлаштиргани йўқ, албатта. У айниқса, бошланғич ижодида катта камчиликларга йўл қўяди. «Олам яшаради», «Икки

¹ А. М. Горький. О литературе, Советский писатель. Москва, 1953, 594 бет.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5, 110 бет.

қонун» ва бошқа илк ҳикояларининг қаҳрамонлари (Йигит, лектор ва бошқалар) узундан-узоқ ваъзхонлик қилиш, публицистик нутқ сўзлаш билан кифояланидилар. Декларатив моментлар кўпроқ ижобий қаҳрамонларнинг тилида учради. «Олам яшаради», «Икки қонун»дан кейин ёзилган «Рўдапо» (Обиджон), «Рақиб» (Мардонақул), «Янги мучал» (Қаноатов) асарларидаги ижобий қаҳрамонларнинг тили индивидуал хусусиятларга эга эмас. Риторика уларнинг жонли образлар, пухта характерлар бўлиб чиқишига халақит берган. Бу асарларда автор Чехов приёмларини қўллай олмади. Лекин, А. Қаҳҳор ўз асарларининг тили устида қунт билан ишлаб, аста-секин бу соҳадаги камчиликларини йўқота борди. «Афлотун муҳаббати» (Эгамберди Маҳсум, Фазилат), «Тангрининг кулгиси» (Аҳмад қошиқчи), «Рўдапо» (чол), «Рақиб» (Луқмони Ҳаким) ҳикояларидаги қаҳрамонлар тилида юқоридаги камчиликлардан қутула бошлаганлигини, «Мастон» ва «Кўр кўзнинг очилиши» да эса, бу камчиликларнинг деярли йўқотилганлигини сезиш қийин эмас. Олдинги ҳикояларига нисбатан бу асарларда баёнчилик камая боради, қаҳрамонларнинг тилидаги риторикани бадийлик эгаллай бошлайди. Йигит («Олам яшаради») газета тилида гапирса, баъндан юқорига ўтмаган бўлса, Ҳаким («Рақиб») адабий тилга кўчди, унинг тили қисман бўлса-да, индивидуаллаштирилди.

А. Қаҳҳор, айниқса, ўтмишга бағишланган ҳикояларида воқеаларни ихчам формада тасвирлашда, қаҳрамонларнинг тилини индивидуаллаштиришда ажойиб ютуқларни қўлга киритди. Тилнинг соддалиги, конкретлиги, ихчамлиги, сиққиқлиги кишини ҳайратда қолдиради. Бу асарларда Абдулла Қаҳҳорнинг чеховча услуби, тилнинг ўзига хос хислатлари бўртиб туради.

Чехов ҳикояларидаги фикрнинг кенглиги, чуқурлиги, сўзларнинг сиққиқлиги А. Қаҳҳор ҳикояларига ҳам кириб борди. «Бемор» ҳикоясида бетобнинг аҳволини, унга бўлган муносабатни бундай тасвирлайди:

«Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олди-га арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотиқини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонай Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Фавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У, эртадан кечгача офтобшувоқда, гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини нимжон, хира пашшалардан кўрийдн; баъзан қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша ғингиллайди, бемор инқиллайди».

Бу мисол А. Қаҳҳорнинг Чехов стилига хос бўлган лўндаликни, ихчамликни моҳирлик билан давом эттирганлигини исботлайди. Рус санъаткори асарлари каби, ўзбек адаби ҳикояларидан ҳам биронта гапни, сўзни олиб бўлмайди, агарда у олинса, калаванинг учи йўқотилгандай, маъно йўқотилади, мазмун узилиб қолади.

А. Қаҳҳорнинг чуқур фикрни, кенг мазмунни қисқача, лўнда қилиб ифодалашда бошқа ёзувчилардан ажралиб турадиган хусусияти ўтмиш циклидаги ҳикояларидан бошлаб ёрқин кўрина бошлади. Буларда ва кейин ёзилган ҳикояларда автор мураккаб, узун жумла тузилишларидан ҳамда қийин иборалардан қочади. Тилнинг аниқ, маъноли, ўткир, равшан, бурро, таъсирчан бўлиши учун курашади. «Китобхонда бир фикрни аниқлаштириш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун, — деб ёзади А. Қаҳҳор, — кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, раван ва содда тил керак. Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи «чиройли» ва қойил қилиб ёзишга «беҳуда зўр берса» адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади»¹. У, бу сўзларига тўла амал қилади, «беҳуда зўр бериб», тилдаги соддалик ва табиийликни бузмасликка интилади. Натижада ёзувчи жумлаларни лўнда, раван, жозибали, қисқа тузди, катта воқеаларни қисқа формада бера олди. «Қисқалик — талантнинг нишонаси», — деб ёзган эди А. П. Чехов.

А. Қаҳҳор портретни чизиш, қаҳрамоннинг аҳволни, ҳатти-ҳаракатини тасвирлаш билан, унинг характерини очишга, майда деталлар, кичик штрихлар,

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1910, №5, 11 бет.

ишора ва иборалардан кучли, ўткир, катта умумлаш-малар қилишга уста. Приставни «бегим дегунча кишининг бели синар экан» («Ўғри»). Бу ўринда автор катта мазмунни, зўр маънони кичик бир жумлада бера олган. Сотиболди хотинининг оғир касаллиги бундай ифодаланади: «Фақат пашша гинғиллайди, бемор инқиллайди» («Бемор»). Сўзларнинг сиқиклиги, мазмуннинг кенглиги, мантиқнинг ўткирлиги А. Қаҳҳор ижодига хос хусусиятдир. Бу, асар персонажларининг нутқида ҳам кўринади. Ҳар бир персонаж воқеаларнинг йўналишидан, масаланинг моҳиятидан келиб чиқиб сўзлайди. У ҳар бир шахснинг моҳиятини аниқловчи, ички дунёсини кўрсатувчи, ташқи қиёфасини белгиловчи ўзига хос сўзлар билан гапиртиради. Тил орқали қаҳрамоннинг ҳаёт тажрибаси, характери, онги, билимини ёритади. Унинг персонажлари ҳадеб гапиравермайди, воқеалардан узоқ вақт четда қолмайди. тез-тез кўриниб туради. Ҳар бир типга, унинг ички оламини, ўзига хос характерини ёритишга керак бўлган характерли моментлар, хусусиятлар топиб берилади.

Автор ҳар бир шахснинг тилини характери, ички мазмунига қараб индивидуаллаштиради, синфнинг, гуруҳнинг вакилларини ўз тиллари билан сўзлатишга муяссар бўлади. Ифвогар Норқўзининг нутқидан, ижобий қаҳрамонлар Мастон, Аҳмад полвон, Турдиалиларнинг нутқи ҳам мазмуни, ҳам характери, ҳам йўналиши, ҳам манераси жиҳатидан фарқ қилади. Ҳаттоки, ифвогарлар — Норқўзи, Низомиддинов, нодонлар — Фаҳмиддин, Нурматжон, иш ёқмаслар — Набигул Жонфигонларнинг тилларида ҳам тафовутлар, бир-биридан фарқ қиладиган нутқий характеристикалар ёрқин кўзга ташланади.

А. Қаҳҳор ҳикояларга ном қўйишга ҳам уста. У, номларни асарнинг умумий мазмунидан, қаҳрамоннинг характеридан келтириб чиқаради. Улар авторнинг ғоясини, мақсадини очиб беришга хизмат қилади. Беқарор Набигулни ёзувчи «қанотсиз читтак» номи билан атайди. Низомиддиновнинг мунофиқлигини очиш ҳикояга ном топиб берди. «Анор» асарида эса, анор топиш масаласи қўйилган. Шунинг учун ҳам ном мазмунига монанд тушади. Адибнинг асарларида мазмунига мос тушмаган номларни учрата олмаймиз.

Персонаж тили билан автор тили бир-бирига жуда яқин. Автор тили содда, ихчам ва сиқикдир. Автор тили персонаж тилини тўлдириб, ёзувчининг ғоясини, мақсадини ва ниятини тўлароқ очиб беришга хизмат қилади. У, асарнинг умумий мазмунини назарга олиб, автор тилини персонаж тили билан узвий боғлайди. Ёзувчи шахснинг характери, ички дунёси ва психологиясини ифодалаганда, қаҳрамоннинг онгидаги фикрларни изҳор қилади, унинг воқеага, масалага, бошқа инсонга муносабатини, бир-бирига бўлган алоқасини тасвирлайди. Персонажнинг онгидаги фикрига автор ўзининг қарашларини ва унинг тўғрисидаги мулоҳазаларини сингдириб юборади.

«Ўғри» ҳикоясидан олинган қўйидаги бир мисолнинг ўзигина фикримизнинг далили бўла олади:

«Элликбоши ҳўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — ҳўкиз топилади. Бу «худо яллақағур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Пошшоликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди».

Бу ерда Қобил бобонинг фикри, нияти автор тили билан берилади. Автор контексти персонажнинг мақсади билан қўшиб юборилади.

Ёзувчи ҳикояларида, баъзан, қаҳрамон гапиртирилмасдан, унинг гапи, орзуси, тилаги автор тили билан айтилади. «Фахриддинда («Бошсиз одам») бир одат бор: биров қандай зарур ишни сўрамасин ҳамма вақт у, худди орқасида бирон қизиқ воқеа бўлиб тургандай, орқасига қараб туриб, ё «билмайман» дейди, ёки «дадам билади», деб жавоб берарди».

Бундай приёملарни ёзувчи кўп ишлатади, булар ҳаммаси автор тили билан персонаж тили нақадар яқинлигини, улар бир-бирига ҳамоҳанг бўлиб кетганлигини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор ўз ғоясини ёрқинроқ очиш, характерни бўрттириб кўрсатиш, асарларига ихчамлик ва оҳангдорлик киритиш мақсадида бадий тасвирлаш воситаларини ўз устози Чехов сингари усталик билан

ишга солади, тасвирлаш воситаларини воқеалар мағзига, характерлар суягига сингдириб юборади. Ҳар бир восита асарда ўз ўрнини топади. Асарларнинг тилида ишлатилган мақоллар, иборалар, ўхшатишлар, солиштиришлар, киноялар, мажозлар, муболағалар, жонлантиришлар, синонимлар ва антонимларнинг ҳаммаси асосий мақсадга—ғояни чуқурроқ ифодалашга, образни жонли яратишга, воқеаларни тўлароқ тасвирлашга қаратилади. А. Қаҳҳор жонли халқ тилидан характерли бўлган тасвирлаш воситаларини танлаб олиб, ишлатиб, ўқувчиларда воқеалар ва қаҳрамонлар тўғрисидаги тасаввурни кучайтиришга, ўқувчининг эстетик завқини уйғотишга муваффақ бўлади. Бунга ўз устози каби халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиш орқали эришади. Шунинг учун бадий тасвирлаш воситалари фольклордаги каби ўткир, эмоция қўзғатувчидир.

А. Қаҳҳорнинг халқ мақоллари, ҳикматли сўзларини ишлатиш соҳасидаги маҳорати алоҳида диққатга сазовордир. Унинг қўллаган ҳар бир мақоли, матали асарнинг чуқур мазмунидан келиб чиқади. Персонажларнинг характери қайси синф ва гуруҳга тааллуқли эканлигини назарга олиб, автор уларга мос келадиган мақол ва ибораларни ишлатади.

«Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз» («Ўғри») Курсив бизники — Х. А.).

«Қуруқ қошиқ оғиз йиртади» мақоли усталик билан воқеанинг мағзига сингдириб юборилган. Бу мақол амалдорларнинг очкўзлигини, порахўрлигини очишга ўринли қаратилган.

«Текинга мушук офтобга чиқмайди», «Ўйнашмагил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан» («Ўғри»), «Гўшт суяксиз бўлмайди» («Мунофиқ»), «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилар» («Ошиқ»), «Бошим кал бўлса ҳам, кўнглим нозик» («Қанотсиз читтак») каби кўплаб мақол ва маталлар асарларда мақсадга мувофиқ ишлатилади.

А. Қаҳҳор воқеаларнинг мазмунидан ва шахсларнинг характеридан келиб чиқиб, ўз асарларида эпиграфни ҳам усталик билан қўллайди. Унинг танлаган барча эпиграфлари, деярли, мақоллардан иборат,

Эпиграф-мақоллар ёрдами билан автор кўпинча асар гоёсини, ўз мақсадини аниқлаб қўяди.

«Осмон йироқ, ер қаттиқ» («Бемор»), «Оғнинг ўлими — итнинг байрами» («Ўғри»), «Ола қарға гоқ этади, ўз вақтини чоғ этади» («Башорат») каби эпиграфлар асар мазмуни билан узвий боғланиб кетади, автор гоёсига батамом мос тушади. «Отнинг ўлими—итнинг байрами» эпиграфида автор Қобил бобонинг таланишини, хароб бўлишини отнинг ўлимига, амалдорларнинг талашлари, шу йўл билан бойишларини итнинг байрамига ўхшатиб, социал хулосалар чиқаради, чуқур умумлашмалар қилади. Бу ҳол ёзувчининг мақолларни эпиграф сифатида жуда ўринли ишлата олишини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор халқ мақоллари ва ибораларини ўз ижодида қўллаш билан кифояланиб қолмай, уларга асосланган ҳолда, янги афоризмлар ижод этади. Унинг афоризмлари, кўпинча, мақолларнинг давоми ва ривож сифатида майдонга келади. Халқ мақоллари билан авторнинг тўқиган иборалари бир-бирларини тўлдириб, бир бутунликни ташкил қилади. «Уроқда йўқ, машоқда йўқ — хирмонда ҳозир бўлганлар бошларингни айлантирганлар» («Кўр кўзнинг очилиши». Курсив бизники — **Ҳ. А.**). Бу жумланинг биринчи қисми халқ мақоли бўлиб, иккинчиси эса, мақол асосида тузилган автор ибораси эди.

«Мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб, қуруқ олиб келаман-а!» («Икки ёрти — бир бутун») деган ибора «сувга олиб бориб, суғормасдан олиб келади» маталининг ижодий ривож сифатида ишлатилган. Булар Абдулла Қаҳҳорнинг халқ мақоллари ва маталларини ривожлантиришга ва бойитишга баракали ҳисса қўшганлигини кўрсатади.

Санъаткор сифатлаш, ўхшатиш, солиштирмаларни ишлатишда ҳам катта муваффақиятларга эришади. Ўхшатишлар ёрдами билан тилнинг образли ва рангбаранг бўлишига муяссар бўлади. Тасвирлаш воситаларини кенг қўллайди. Ҳар бир ўхшатиш воқеанинг характерига, шахснинг моҳиятига, ҳолатига қараб ўз ўрнини топади. Авторнинг салбий типларга нафрат, жирканч, ғазаб билан, ижобий қаҳрамонларга эса, севги ва ҳурмат билан қарашлари сифатлаш ва ўхшатишларда ҳам гавдаланади.

«... Ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб қочмоқчи бўлганда, юзини каннак гулнинг поясига уриб олди» («Майиз емаган хотин»). Бу ўринда сифатлаш ёрдами билан Норқўзининг хотини масхара қилинади. У, жаллодга бўлган салбий муносабатини билдириб, бундай ёзади: «Пакана, ғунда, вужуди ажалдан дарак бериб турган жаллод келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч кунлик азоб ичида ҳолдан тойган Аҳмад полвон, оёқлари чалишиб, чалқанча йиқилди» («Кўр кўзнинг счилиши»).

Муштумзўрлар қўлига тушиб қолган Усмоналининг ҳолатини автор усталик билан ифода этади: «...ўзини ўргамчи уяга илинган пашшадай ҳис қилар эди» («Қишлоқ ҳукм остида»).

«Ўжар»да Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди «қанотли туя кўргандай» ажабланади. Ўшшатиш ёрдамида Заргаровнинг мот қилинганлиги ёрқин очилади.

Кассир Эгамберди («Афлотун муҳаббати»)нинг хунук хотин Фазилатнинг заёмига катта ютуқ чиққанини билгандан кейинги вазияти тўлиқ, ихчам характеристикасини топади. «У, туғадиган товукдай бесаранжом, бетоқат, ўзини қаерга уришни билмайди». Янги, европача усулда солинган уйнинг соғлом «ёш йигит»га, эски уйнинг эса, «узоқ ётган касал»га ўшшатилиши мударога мувофиқ келади.

А. Қаҳҳор ўзбек адабий тилига асосланган ҳолда, ўз ижодида диалектларни, маҳаллий шеваларни мумкин қадар ишлатмасликка ҳаракат қилади. У, диалектизмдан маълум бир жойнинг колоритини бериш, шеванинг ўзига хос хусусиятларини сақлаш мақсадида фойдаланади.

Унинг асарларида архаик сўзларни ниҳоятда оз учратамиз, улар ҳам маълум бир даврнинг характерини, персонажларнинг тил хусусиятларини белгилашда қўлланилган («Миллатчилар»даги Мирза Баҳрём, Тавҳидий тилининг лексикаси). Ҳикояларда диалект ва архаизмларнинг жуда ҳам кам қўлланиши автор тилига аниқлик ва тиниқлик киритган.

Адибнинг бу соҳадаги маҳорати Чеховни эсга туширади. Унинг тасвирий воситаларни ишлатишда ше-

ва, архайзмий кам қўллашда ўлуғ ёзувчи йўлидан борганлиги сезилиб турибди.

Чеховдан А. Қаҳҳорга мерос бўлиб қолган яна муҳим нарса — кичик ҳикояда катта мазмунли сюжетни сиғдира олиш, композицияни пухта тузиш, конфликтни ўткир, кескин қилиб ифода этиш маҳорати эди.

Чехов сиқиқлик, ихчамлик учун курашиб, деярли экспозицияни қўлламаздан, ҳикояни тўппа-тўғри воқеадан бошлаган. «Мен, — дейди Чехов, — фақат боши ва охиригина бўлган ҳикояларни ёзишга ўрганиб қолганман»¹. У ўз ҳикояларида бунга тўла амал қилди.

А. Қаҳҳор ҳам ўз устози каби иш тутди. Бу нарсага у илк ҳикояларида эриша олмаган бўлса ҳам, кейинги асарларида уни тўла амалга оширади. «Рақиб» ҳикоясида автор узоқ — экспозиция берган бўлса, кейинги ҳикояларини воқеалардан, яъни тугундан бошлайди: «Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб, хўкиздан хабар олди» (Ўғри), «Оқибат Низомидиновга ҳам сўз берилди» («Мунофиқ»), «Сотиболдининг хотини оғриб қолди» («Бемор»), «Муҳаррир ҳозир келтирилган чойдан икки хўплаб, энди бизга қараган эди, эшикдан биров кириб келди» («Бек»); «Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди» («Адабиёт муаллими»). Ҳикоялардаги воқеалар бошланиши билан қаҳрамонлар ҳаракатга тушади. А. Қаҳҳорнинг бу линияси содда сюжетли ҳикоялар мазмуни ичига китобхонни тезда олиб кириб кетади. Китобхон ўзини тезда воқеалар тўлқинида, уларнинг ривожига кўради.

Чеховга ўхшаш А. Қаҳҳор воқеанинг тугунини тездан кульминация, ундан сўнг ечим билан алмаштиради. Композициянинг бир бўлагидан иккинчи бўлагига ўтганлигини китобхон, ҳаттоки, сезмай ҳам қолади.

А. П. Чеховнинг «Чиновникнинг ўлими» ҳикоясини олайлик. Экзекутор Червяковнинг апшу уриши билан тутун бошланади. Генералдан кечирим сўрашлари билан тутун ривожлана боради. Червяковнинг генералдан охирги афв сўрамоқчи бўлиши ва генералнинг уни ҳайдаб чиқариши ҳикоядаги воқеани кульминацияга олиб чиқади. Кульминация бирдан ечимга ўтади. Червяков-

¹ А. П. Чехов. О литературе, ГИХЛ, Москва, 1955. 56 бет.

нинг уйига келиб ётиб, ўлиши билан воқеа батамом тамомланади.

А. Қаҳҳор ҳикояларида ҳам шунга ўхшаш композицион муштарак томонларни кўрамиз. Мисол тарзида «Бемор» ҳикоясини кўздан кечирайлик: Сотиболдиннинг хотини оғриб қолиши билан бошланган тугун, уни даволашга ҳаракат қилиниши билан кучаяди. Беморнинг жуда ҳам оғирлашиши, инқиллаб ётиши — воқеанинг кульминация нуқтаси ҳисобланади. Беморнинг ўлиши билан воқеа ечилади.

Автор ўз ҳикояларида воқеаларни турлича тамомлайди. Кутилмаган, қизиқарли, оригинал ечимларни қўлайди. Айрим асарларида қаҳрамонларнинг ўлими («Бемор», «Тангрининг кулгиси») билан ечим ҳал қилинса, баъзиларида салбий типларнинг мот бўлиши, шарманда бўлиши («Ўжар», «Майиз емаган хотин», «Мунофиқ»), салбий қаҳрамоннинг тузалиши («Жонфигон»), шахсларнинг мақсадга етиши («Мастон», «Тўй») билан асарлар тамомланади. «Қабрдан товуш»да эса, бош қаҳрамоннинг уйқудан уйғониб кетиши ечимга олиб келган.

Авторнинг композиция, сюжет тузишдаги эволюциясини бир-икки мисол билан исботлаш мумкин.

«Кўр кўзнинг очилиши»да тугун, кульминация, ечимга тиниқлик киритилади, улар янада сиқиб берилади. Композициянинг бу элементлари бир-бири билан узвий боғланади. Асарни яқунловчи, ундаги воқеаларга ҳукм чиқарувчи ечим тўлиқ ҳолда ҳал қилинади. «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикоясида кураш натижасида душманлар тор-мор қилинади, лекин уларнинг тақдири узил-кесил очилмайди. «Кўр кўзнинг очилиши»да эса бошқа картинани кўрамиз. Ҳикоя финалида Аҳмад полвоннинг ҳаяжонли нутқидан ва унинг жасурлигидан босмачилар қаторига адашиб ўтиб қолган йигитларнинг кўзи очилади. Аҳмад полвон ҳалок бўлса-да, руҳан ғалаба қозонади. Аҳмад полвоннинг ўлими — оптимистик руҳдаги ўлим эди. У, мақсадни, нима учун курашишни яхши англаб, онгли равишда ҳалок бўлади. Унинг ўлими босмачиларнинг ҳалокатга учрашига, бир қанча йигитларнинг ҳаётини сақлаб қолишга сабаб бўлади. Ҳикояда воқеалар батамом тугатилади, янги куч, янги ҳаёт тантана қилади. Бу эса, бирдан-бир тўғри ечим эди. Бир-бирига темаси яқин бўлган уч ҳикояда

(«Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Ўжар») тугун, кульминация ва ечим ҳам турлича давом эттирилади ва ҳал қилинади. «Санъаткор»да артистнинг тракторист билан учрашиши билан тугун бошланса, ўз хизматчиси билан тўқнашиши кульминацияга олиб чиқади. Артист уйқуга кетиб, тушида трактористни кўриши билан сюжет ечилади. «Адабиёт муаллими»да композициянинг элементларини эволюцияда кўрсатиш кучайтирилган ва ечимга аниқлик киритилган. Боқижон Чеховнинг ўлган йилини билмаганидан «бир оз ўнғайсизланади». У тупикка кириб қолганлигини сезса-да, лекин отдан тушса ҳам, узангидан тушмай, чалкаш, охирига етиб бўлмайдиган чигал жумлалар билан ўзини қутқармоқчи бўлади. Ҳамида поччасидан ҳеч нарса ололмасдан, бошини оғирлаштириб кўчага чиқиши билан ҳикоя тугалланади. Бу эса, воқеа ҳал қилинган ечим эди. Автор айниқса «Ўжар»нинг ечимини катта муваффақият билан тугатади.

Икки танқидчи ёш бола Суяр олдида узил-кесил мот бўладилар ва улар нотўғри фикрда эканликларини англаб етадилар. Бу эса, бирдан-бир тўғри, ҳаққоний, тўла равишда тугатилган воқеанинг ечими эди. «Ўжар»да воқеанинг ривож, кульминацияси ҳам бошқа иккита ҳикоядан фарқ қилади. Ҳикояда олдинги асарларига қараганда тугунга кўпроқ ўрин берилган, у бир оз чўзилган.

Икки биродарнинг ичкилик ичиб дилкашлик қилиши, тарбия тўғрисидаги суҳбатлари, шахмағни қопалашлари тугунни ташкил қилади. Суярнинг Салтиков-Шчедрин тўғрисидаги музокарага кириши билан воқеа кульминацион характерга ўтади ва кульминация тездан ечим билан алмашинади. Олдинги ҳикояларига ўхшаш бир қаҳрамоннинг иккинчи қаҳрамонга берган саволи узоқ вақт жавобсиз қолмайди. Саволга уланиб кетган жавоб билан воқеанинг кульминацияси бошланиб кетади. Булар шуни кўрсатадики, А. Қаҳҳор уч асариде асосан бир проблемани олиб чиққан бўлса ҳам, лекин бир-биридан ажралиб турадиган сюжет ва композицияни тузади.

Автор кўпинча қисқалик, ихчамликка эришиш мақсадида, воқеалар ва персонажлар устидан ҳукм чиқармай, уларни хотималашни, умумлаштиришни, чуқур мулоҳаза юргизишни ва ўз фикрини, ғоясини давом

эттиришни ўқувчиларга ҳавола қилади. Бундан ёзувчининг ғояси, фикри, мақсади, вақеа ва персонажларга муносабати, ўз қарашлари йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Тўғри, ёзувчининг илк ҳикояларида баъзан хотима қоронғи бўлиб қоларди. Шундай ҳолатни «Рақиб»да учратамиз. Ота билан ўғил ўртасидаги конфликт ҳал қилинмайди. Ҳаким ўз фикрида қолади, Мардонақул ўз позициясини ўзгартмайди. Ҳикоя дўстларининг Мардонақулга эскини тузатиш тўғрисидаги насиҳатлари билан тугайди.

Новеллистнинг ўтмиш циклидаги асарларида эса воқеалар тугатилган, улар устидан ҳукм чиқариш учун автор воқеаларни ўқувчига асослаб беради. «Ўғри» ҳикояси ажойиб хотима билан тамомланади. «Эртасига эллиқбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин кичкинагина шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...» Бу хотимада Қобил бобонинг пахтафурушга қўл ва оёғи билан боғланиб қолганлиги ойнадай равшан.

«Кўр кўзнинг очилиши» қуйидагича хотималанади: «...ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидан қуюқ, қизғиш тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарилди бошлади». Жангнинг нима билан тамом бўлганлигини автор таъкидлаб ўтмайди. Лекин ҳикоядаги воқеанинг йўналиши, ғоянинг тараққиёти жанг Совет ҳокимиятига ўтган, кўзи очилган одамларнинг ғалабаси билан тугади деган хулосани чиқаришга имконият туғдиради.

Китобхонлар ҳар бир асардан хотимани тўғри чиқариши, ундаги воқеа ва персонажларнинг тақдирлари тўғрисида ҳаққоний фикр юргизиши, ўйлаши, ўринли умумлашган яқунларга келиши учун ёзувчи масалаларнинг моҳияти ва маъносини очиб, уларга ёрдам беради.

У, Чеховнинг приёملарини қўллаш билан бирга, асарларидаги баъзи сюжет линияларидан ҳам ижодий фойдаланади.

«Миллатчилар» ва «Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор» ҳикоялари бу жиҳатдан характерлидир. Кейинги ҳикоядаги Сухсуровнинг характери Чеховнинг «Гилоф банда»

си»даги Беликовни эслатади. Сухоуровнинг янгиликдан «қўрқиши, бирор янгилик учраб қолса, «тагидан бир чатоғи» чиқиб қолади, деб ўйлаши, яхши нарса бўлса, шу маҳалгача одамларга маълум бўларди, дейиши Беликовнинг хислатларига ўхшаб кетади. У, Чехов қаҳрамони каби янгиликни ўйлаб чиқарган, уни турмушга татбиқ этган кишиларга ҳам шубҳа билан қарайди. Сухсуров турмушда учраб турган нарса бўлмай қолса ҳам хавотирланиб ҳаяжонга, ташвишга тушади. Беликов ҳам Сухсуров — янгилик душманлари, эскилик ҳамроҳлари. Беликов XIX асрда учраган, ғилофга ўралган консерватор бўлса, Совет даврида учраган унга ўхшаган нусха Сухсуров образи орқали берилди. Сухсуровда даврининг колорити маълум даражада намоён бўлди. Бухорода риштаннинг йўқотилганлигини эътироф этиши, унинг радиоузелда мудир бўлиб ишлаши каби моментларни қайд қилиш билан автор даврнинг қаҳрамонга таъсирини кўрсатади. Тўғри, А. Қаҳҳорда қўрқоқнинг образи Чехов яратгандай пухта бўлиб чиқмади.

«Миллатчилар»да эса лаганбардор, моментга қараб тез-тез тусини ўзгартирадиган диний, ахлоқий, адабий «Мужаллой миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром ва шоир Тавҳидийлар Чеховнинг «Хамелеон»идаги Очумелов образини эслатади. Ҳар икки асарда ҳам баҳслашиш предмети итдир. «Хамелеон»да бу итни генералники деб гумон қилишиб, итга сажда қилинса, «Миллатчилар»да учраган ит Қосимжон бойваччаники дейилиб, унинг атрофида хушомад бошланади. Айрим моментлар ҳам бир-бирига ўхшаб кетади. Итларнинг йўлда учрашиши, улар тўғрисидаги можаролар, уларга бўлган муносабатлар ҳикояларнинг бир-бирига яқинлигини кўрсатади. Мирза Баҳром ва Тавҳидийлар ҳам Очумелов каби принципсиз, лаганбардор, шароитга қараб тусларини ўзгартирадиган кимсалардир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, А. Қаҳҳор, Чеховга тақлид қилишдан чиқиб, унга ижодий ёндашди. У, ҳар икки ҳикоясида ҳам янги ситуацияларни, қаҳрамонларнинг янги хислатларини кўрсатиб беради. «Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор»да биринчи планга ижобий кишилар — Йўлдошев билан Сулаймонов чиқади. Асарнинг асосий воқеасини уларнинг саргузашти ташкил қилади.

Уларнинг ҳикояси орқали Сухсуровнинг характери счилади. «Ғилоф бандаси»да эса, Беликов асарнинг бошидан, то охиригача воқеалар марказида туради. «Миллатчилар»га янги бир ситуация — фақирнинг бой ўғлига муносабати ҳақидаги қисса киритилди. Бу қисса ҳикоянинг ярмига яқин қисмини ўз ичига олади. «Хамелеон»да лаганбардор бир киши — Очумелов орқали очилса, «Миллатчилар»да икки киши — Мирза Баҳром ва Тавҳидий образларида гавдалантирилган. Мирза Баҳром ва Тавҳидийнинг характерлари Очумеловнинг характеридан фарқ ҳам қилади. «Хамелеон» воқеаларнинг янада кескинлиги, ситуацияларнинг турли хилда берилиши, вазиятларнинг тез-тез ўзгариб туриши билан «Миллатчилар»дан ажралиб туради.

Булар — кўр-кўрона тақлидни эмас, балки ижодий таъсирнинг самарасини кўрсатади.

А. Қаҳҳор инсонларнинг ички оламига чуқур кириб боришни ҳам Чеховдан ўрганди. Бу эса, ўз қаҳрамонларининг қайғу-аламларини, ҳаяжонларини, даҳшат-ваҳималарини, ғазаб-нафратларини ёрқин ифода этишга имконият туғдирди. Новеллаларда киши руҳининг мураккаб томонлари ингичка тасвирларда кўрина бошлади. Ёзувчи ҳикояларининг муҳим хусусияти шундаки, уларда инсоннинг руҳий ҳолати тўғри тасаввур қилиниши билан бирга, руҳий ҳолат асар мазмуни билан чамбарчас боғланиб кетади. Мазмундан, асарнинг ғоявий йўналишидан қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари, товланишлари келтириб чиқарилади. Уларнинг психологияси ҳикоя мазмунига, персонаж характерига тўла мос тушади. «Яхшиси,— деб ёзган эди Чехов,— қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини таърифлаб беришдан қочиш лозим; қаҳрамонларнинг ҳаракатидан руҳий ҳолати билиниб туришига эришмоқ керак»¹.

Чеховнинг ўзи бунга муяссар бўлган эди. У, ўғлидан ажраган отанинг қайғусини бундай чизади: «Иона ўғлининг қандай қилиб вафот қилганини сўзлаб бермоқчи бўлиб орқасига ўгирилган эди ҳамки, букри енгил нафас олиб, худога шукур, етдик, деб қолди. Мана, биттангани олиб, саёқ йигитлар кириб кетган қоронғи йўлакка узоқ вақт тикилиб турди. Яна у танҳо қолди, яна сукунат... Салгина кўнглидан кўтарилган ёлғизлик

¹ А. П. Чехов. О литературе. ГИХЛ, Москва, 1955, 36—37 бетлар.

алами қайта бошдан куч олиб, унинг юрагини сиқа бошлади. Иона ҳаяжонли ва аламли кўзлари билан кўчанинг икки томонида оқаётган халойиққа боқди. У ёқ-бу ёққа ўтиб турган шу мингларча одамлардан унинг дард-ҳасратига қулоқ соладиган бирор киши топилмасмикин? Лекин ўткинчилар на унинг ўзини, на кўнглидаги аламини пайқамай ўтиб кетмоқдалар. Ҳасрат шундай зўр ва чексиз. Агар Ионанинг юраги ёрилса-ю, ичидаги чексиз, поёнсиз дарди-ҳасрати оқиб чиқса борми, ер юзини тўтиб кетарди». («Ҳасрат» — *Зумрад таржмаси*). Улуғ ёзувчи қаҳрамоннинг характерида, аҳволидан руҳий кечинмаларини келтириб чиқарди. Қаҳрамоннинг психологиясини чуқур акс эттирди.

Қаҳрамонларнинг психологиясини чуқур таҳлил қилиш А. Қаҳҳор ҳикояларига ҳам хосдир. Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди ва бошқа персонажларнинг психологияси худди Чехов айтгандай тасвир этилади. Персонажнинг ҳар бир ҳаракати унинг ички дунёсининг янги-янги гомонларини очиб боради. Руҳий ҳолатнинг турли-турли кўринишлари, қаҳрамоннинг характери воқеалар билан боғлиқ ҳолда ёритилади:

«Хотин овқатга унади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!» дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди. Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргазолмади. Туробжон икки коса ичди, хотин эса ҳануз бир косани яримлата олмас эди. Унинг имиллашини кўриб, Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб, кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а, — деди Туробжон борган сайин тутоқишиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб, қозонга сув қуя ётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Уша асалнинг пулига анор берар эди.

— Берар эди, — деди Туробжон заҳарханда қилиб, — анор олмай, асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта берар эди, анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб, оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим,—деди Туробжон титраб,—жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади» («Анор»).

Автор икки камбағалнинг ички аламини, руҳий эзилишини тўла оча билган. Бутун ҳикоя чуқур психологизм билан суғорилган.

А. Қаҳҳор асарларининг тили аҳвол-руҳни тасвирлашда ранг-баранг бўёқларга бой. Бўёқлар рассомга картина чизишда қандай хизмат қилса, у ҳам ўз ҳикояларида бадий бўёқларни шунчалик тўғри ва жойида ишлатади. Бу бўёқлар қаҳрамонларнинг ички ҳолатини ёритишда моҳирлик билан қўлланилади. Момент, вазият, шароитга, ташқи кучнинг таъсирига қараб персонажларнинг психологиясидаги ўзгаришлар ҳаққоний равишда ўз аксини топади. «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди» («Ўғри»). Автор қаҳрамоннинг чуқур руҳий ҳолатини, кескин, оғир вазиятини англата олади. Қобил бобо ҳўкизининг топилишига умидвор бўлгандан кейин, руҳида юз берган ўзгаришни синчиклаб ажратади.

А. Қаҳҳор персонажнинг авзойига, чехрасига қараб унинг ички ҳолати, психологияси тўғрисида умумий хулосалар чиқаришга, унинг характерини ички аҳволи ёрдами билан очишга уста. Ички туйғулар қаҳрамонларнинг ҳаракатлари билан тўла равишда мослаштирилади. Ҳаракат психологияни тасаввур қилишга хизмат қилдирилади. Булар шуни кўрсатадики, ёзувчи руҳий ҳолат кўринишларини доим бир маънода, бир қолипда ифода қилмай, балки бу кўринишларнинг турли, ранг-баранг томонларини, барча босқичларини усталик билан кўрсатиб беради.

У, қаҳрамоннинг руҳий аҳволини пейзаж орқали ифодалашга ҳам моҳирдир. Ёзувчидаги пейзаж, табиат деталлари персонаж ички дунёси, психологияси ва ҳолатининг акс садоси бўлиб ифодаланади. Унинг асарларида Чехов ҳикояларига ўхшаш табиат манзарала-

ри, воқеалар инсонларнинг фаолияти билан узвий боғ-
лиқлиги қисқа, ихчам формада кўрсатилади. ❀

«...Агар сен,— деб ёзган эди А. П. Чехов Александр
Чеховга,— ҳодисаларни инсонларнинг хатти-ҳаракат-
лари билан солиштира олсанг, у тақдирда табиат жон-
ланганлигини кўрасан»¹.

Ўзбек адаби илк ҳикояларида («Яна ой қачон куя-
ди?», «Қишлоқ ҳукм остида») бу талабга жавоб бера
олмаган эди. Улардаги пейзаж қаҳрамонларнинг кайфи-
ятларини ифода эта олмади. Автор кейинги ҳикоялари-
да эса, бу нуқсондан қутулади. Туробжон ва хотини-
нинг қайғули руҳий ҳолати пейзажда ўз аксини тополди.
«Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан
хира шуъла тушди. Хотин дарча ёнида бир тиззасига
бошини қўйган, қорамтир, кул ранг осмонга қараб ўти-
рар эди... Туробжоннинг қулоғи жинғиллади: У ҳам ос-
монга — хира юлдузларга қаради» («Анор»). Қайғу-алам
билан азоб чеккан кишиларга табиат манзаралари ҳам
хунук, қоронғи, хира бўлиб кўринарди.

Асрор бобонинг ўғли ҳақида қора хат олганидан
кейин, бу хунук хабарни хотинига билдирмай, эзилиб
юриши табиат манзаралари билан уланиб кетади:
«Асрорқул узоқдаги кўм-кўк адирларга соя солиб турган
оппоқ булут парчаларига қараб жим қолди» («Асрор
бобо»). Адиб табиат манзараларини тасвирлаган-
да жуда нозик фарқларига ҳам диққат қилади. У, Ас-
рор бобо кўнглидаги юз берган бир оз енгилликни на-
зарга олиб, бу ўзгаришни пейзажда акс эттира олган.
Автор бу кайфиятни билдиришда булут сўзи ўрнига,
«булут парчалари» сўзларини ишлатади.

«Хотинлар» ҳикоясида қаҳрамонлар мардларча ҳа-
лок бўлган Маърифатхоннинг қабрини бориб кўрганла-
ридан кейин, уни ўлдирган муштумзўрлардан нафрат-
ланишлари, ғазабланишлари, Маърифатхоннинг қилган
ишидан мамнун бўлишлари, унинг абадий яшаяжаги,
келажакнинг порлоқ эканлиги табиат манзаралари ор-
қали чиройли берилади: «Зиёратчилар тўқайдан чиқ-
қанда, кун бўйи осмонни қоплаб ётган кул ранг булут
кун ботиш томонидан ёрилиб, ботиб бораётган қуёш-
нинг шуъласи дарёни қип-қизартиб юборган эди. Ресо-
лат оловдек ёниб турган уфққа қараб: Эртага ҳаво
очиқ бўлади, деди».

¹ А. П. Чехов. О литературе. ГИХЛ. Москва, 1955, 56 бет.

Автор «Каравот» ҳикоясида пейзажнинг авзойи яхши бўлган кишига таъсир қилмаслигини тасвирлайди. Қўчқордай ўғил кўрган Ғанижон каравот олгани район марказига боришда табиатнинг хунук манзараларига дуч келади, лекин бу нарса унинг қувноқ кайфига шикаст етказа олмайди: «Йўл бўйидаги ариқлар, афти буришганича музлаб қолган дарахтлар чўлтоқ супургига ўхшайди. Ҳаво, кунни бўйи зўр бериб лоақал тўрттагина қор ташламаганидан хуноб бўлгандай, қовоғи солиқ. Шунинг учун, ҳали кун ботмаган ҳолда қош қорайган. Қисқаси, кишининг баҳрини очадиган ҳеч нарса йўқ. Шундай бўлса ҳам, Ғанижон гашт қилиб, отининг оёқ ташлаши ва сувлуқнинг шилқиллаши мақомига ашула айтиб борар эди».

А. Қаҳҳор Чеховга ўхшаб пейзажни чизишда ҳам сўзларни жуда тежаб-тергаб ишлатади. У, табиатни кенг тасвирлаб ўтирмасдан, 3—4 сўз билан уни ифода эта билади.

Чеховнинг «Қайғу» ҳикоясида табиат манзарасининг акс этишини олиб кўрайлик: «Булутдай турган оппоқ қор аста-секин кул ранг тусга кириб боради. Ғира-шира қоронғи тушади». Яна бир ерда: «Қоронғи тобора куюқлашиб, шамол кучайиб, изгирин туради».

А. Қаҳҳор ҳам пейзажни қисқа: «кул ранг осмон», «хира шуъла», «хира юлдузлар» каби иборалар ёрдами билан акс эттиради.

Ёзувчининг ҳикояларида ташқи қиёфанинг ёрдами билан ифода этилган психологиянинг турли вазиятлари ўзининг таркибий қисмларига, тасвирий воситаларига эга. Бундай нозик фарқларни ажратиш, уларнинг ҳар бирини асар мазмунига мос ҳолда, ўз жойида қўллашга кишиларнинг хулқ-атворларини яхши ўрганish, бадиий маҳоратни эгаллаш туфайлигина эришилади.

Психологияга катта ўрин бериш унинг ўтмиш циклидаги ҳикояларидагина кўришиб қолмай, балки турли темадаги асарларида кўзга ташланади. Булар шунини кўрсатадики, ўзбек ёзувчиси маҳоратдаги ютуқларини Чехов традицияларини ўзлаштириш орқали қўлга киритди. Характерни қисқа формада кенг тасвирлаш, қаҳрамоннинг психологиясини чуқур очиш каби улуғ устозга хос приёмлар Абдулла Қаҳҳорнинг қаламида ўз аксини топди. Абдулла Қаҳҳор улуғ санъаткорнинг

ижодий йўлидан тўғри кетди. У, ўз йжоди давомийда Чехов традициясини қаттиқ ушлади.

А. Қаҳҳор А. П. Чеховнинг стилини, асарларидаги юморни ишлатиш йўлини ўрганган бўлса, Н. В. Гоголдан салбий, қабиҳ нарсаларни фош қилиш приёмларини ўзлаштиради.

Маълумки, А. П. Чехов асосан юморист эди. Унинг ҳикоялари қувноқ, шу билан бирга, аччиқ юмор билан тўлиб-тошган. Н. В. Гоголнинг ижодига эса сатира хос. Унинг асарлари асосида жўшқин, кучли сатира ётади.

Ўзбек санъаткори бўлса, ўз ижодига ҳам юмор, ҳам сатирадан фойдаланади. Лекин, унинг ҳикоялари асосан сатирик руҳ билан суғорилган. Шунинг учун ҳам ёзувчимиз бу соҳада улуғ рус сатиригининг ёрдамига кўпроқ муҳтож бўлади.

А. Қаҳҳор Н. В. Гоголь ижоди билан биринчи марта 20-йилларнинг ўрталарида танишган эди. Ушандан бери улуғ рус сатириги ўзбек совет санъаткорига ҳамроҳ бўлди. У, Н. В. Гоголь приёмларини энг олдин фелъетонларида қўллашга уринади. Бу приёмлар ёзувчининг 30-йилларда яратилган ҳикояларидан бошлаб ёрқин аксини топа бошлайди.

Улуғ рус ёзувчиси ижодининг қуввати — салбий нарсаларни фош қилиш кучида, ёмонлар устидан қулиш, уларни масхара қила билиш қудратида эди. У, кулгининг салбий ҳодисаларга қарши курашда катта куч эканлигини таъкидлаб, бундай деб ёзган эди:

«...Дунёда ҳеч нарсадан қўрқмайдиган одам ҳам масхарадан қўрқади»¹. Салбий типнинг характерини очишда кулгининг роли бениҳоя каттадир. Кулги, киноя, сарказ ва масхарасиз сатирани, сатирик персонажни тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳар бир сатирик асар ва образ кулги ва масхара билан суғорилган бўлиши табиийдир. Сатирик асарнинг сифати ва тақдири кулгининг қанчалик усталик билан ишлата олиниши, қаҳрамон характерини кулги билан бойита олинишига боғлиқ.

Маълумки, кулгининг манбаи хаётдаги, жамиятдаги нуқсонлар, камчиликлар, инсонлардаги ярамас хусусиятлардир. Сатирада улар устидан кулинади ва улар масхара қилинади.

Карл Маркс кулгининг замини, унинг чиқиш са-

¹ Н. В. Гоголь. О литературе, ГИХЛ, М., 1952, 284 бет.

баблари ва моҳияти устида тўхталиб бундай деган эди: «Тарих ҳаётнинг эскирган шаклларини қабрга элтиб, жуда асосли равишда ҳаракат қилади ва қатор босқичлардан ўтади. Жаҳон — тарихий шаклнинг охири босқичи, бу шаклнинг комедиясидир... Нима учун тарих бундай ҳаракат қилади? Инсоният ўз ўтмиши билан кулиб ажрашиши учун»¹.

Демак, ўлаётган, чириган, ўз асрини яшаб ўтган, эскиликка, ўтмишга қараб йўл олган, инқирозга учраган нарсалар кулгининг объекти бўлиб хизмат қилади.

А. Қаҳҳор жамиятнинг ривожланиш қонунларини, янгилик билан эскилик ўртасидаги кескин курашларни, кулгининг чиқиш сабабларини чуқур ўрганadi. Воқеа доим ҳаракатда, ўсишда ва ривожланишда эканлигини, ҳаёт қаёққа қараб кетаётганлигини, унда қандай нарса пайдо бўлиб, қандай нарса вайрон бўлаётганлигини сезгирлик билан кузатади.

Пастдан юқорига кўтарилиш, кундан-кунга олдинга қараб ривожланиш ўз-ўзидан, осонлик билан юз бермайди, ҳар қандай тараққиёт қаттиқ қаршиликларга, кучли қийинчиликларга дуч келади.

Бизнинг ўсишимизга, олға томон кетишимизга тўсиқ бўлган нарсалар Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик бадий найзасидан бирин-кетин ўтказилди. Кулги, масхарани ёзувчи устози Гоголь каби сарқит, иллатларга қарши курашда кучли қурол сифатида ишлата олди. Ёзувчи кулгиси чинакам, равшан, соғлом, мақсадга эришадиган кулги бўлди.

А. Қаҳҳор кулгисининг найзаси қайси кишига, қайси нарса ва ҳодисага йўналтирилганлиги аниқ билиниб туради, шунинг учун ҳам, у мақсадга бориб тегади, авторнинг идеалини ўқувчига тўппа-тўғри, лўнда қилиб етказа олади. Адиб нуқсонларни йўқотишда, қолоқларни савалашда кулгининг ниҳоятда катта ролини ҳикояларида исбот қилди. Унинг ҳикоялари сюжети кулги билан суғорилди, тугуни, кульминацияси, ечими кулги, масхара асосида қурилди. Воқеаларнинг ичига, персонажларнинг характериға кулги сингдирилиб юборилди. Кулги эски, қолоқ, сохта нарсалар, ифвогар, қуруқ, нодон кишилар ниқобини йиртиб ташлаб, ҳаққониятни ойдинлаштириб беради. Кулги санъаткоримизнинг қўли-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч, т., 1, Москва, 1954, 403 бет.

да «... ҳақиқатни ёлғондан ажратишда кўпинча улуғ восита бўлади»¹. Фахриддин, Мулла Норқўзи, санъаткор, Боқижон, Қутбиддинов, Нурматжон ва бошқа салбий персонажлардаги нуқсонларни очиб ташлаб, ҳақиқатни тиклайди.

Кулги салбий типларни панадан кўриққа, халқ ҳукмига етаклаб чиқади, уларнинг астар-пахтасини очиб кўрсатади. Масхара, кулги ифвогар Мулла Норқўзи оиласидаги ҳақиқатни намойиш қилади. Хотини эркак билан тутиб олинганидан кейин ҳам фитначиликни давом эттирган Норқўзидан «ҳамма кулиб» юбориши унинг шармандаси чиққанлигидан барала овоз билан сигнал беради.

Автор санъаткорни қаттиқ масхара қилади. Унинг ҳар бир гапидан, хатти-ҳаракатидан кулги аломатларини топади. Ҳикоя кучли, жуда аччиқ киноя билан тамомланади: «Хаёл ўтмай уйқуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: плуқ-ҳум-прр... плуқ-қум-прр...»

Ёзувчи характерли мисолларни топиб, Боқижонни кулги, масхара остига олади, уни доводиратиб қўяди. Кулги уни калака қилиб, гапининг мазмунини йўқотган, тайини йўқ васвасга айлантириб юборади.

«Кулги — улуғ иш,— деб ёзган эди Н. В. Гоголь,— у кишининг на ҳаётидан, на мулкидан маҳрум қилади. Лекин унинг олдида айбдор ўзини худди боғланган қуёндай ҳис қилади»².

Мулла Норқўзи, санъаткор, Боқижон, Қутбиддинов, Заргаровлар ўз қилмишлари билан кулги, масхара олдида боғланган қуёндай бўлиб қоладилар. Уларнинг мот бўлиши кулги, масхара билан ҳамоҳанг бўлиб кетади.

«Икки ёрти — бир бутун», «Йиғлатган кулги» ва «Мунофиқ» ҳикояларида кулги янада кучли тусга киради. Кулги салбий типларни қаттиқ фош этиб, маънавий томондан мажақлаб ташлайди, уларни асир қилиб олади.

Бу икки асарда кулги трибунадан бўҳтон ёғдирган мунофиқларни роса савалайди, уларни йиғлатиш даражасига олиб боради. Авторнинг бу ҳикоялардан бирига

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч., том 3, ГИХЛ, Москва, 1949, 727 бет.

² Н. В. Гоголь. О литературе. ГИХЛ, М., 1952, 86 бет.

«Йиғлатган кулги» деб ном қўйиши ҳам бежиз эмас. Бу ҳикояда нодонлик, фаросатсизлик, ифвогарлик устидан залда кўтарилган кулги бош қаҳрамон йигитнинг йиғисига сабаб бўлади.

«Кўтарилган қаттиқ кулги узоқ давом этди. Шу топдаги ҳар бир секунд йигитга бир аср бўлиб туюлиб, тоқатсизланди... Яна кулги кўтарилганидан кейин, йиғлаб юборди-да, минбарни ташлаб чиқиб кетди».

Залдан чиққан биринчи кулгиёқ, Низомиддиновни («Мунофиқ») адаштиради, иккинчи «қаттиқ кулги» эса, унинг қўзига чироқларни хира, одамларни кўланкадай қилиб кўрсатади. Залдан кетма-кет отилиб чиққан қийқириқ кулги Низомиддиновни эсанкиратади. Автор «Мунофиқ» ҳикоясида Низомиддиновга нисбатан ўзининг масхарасини икки йўл билан изҳор қилади. Бир томондан, масхара юқорида эслаб ўтилгандай, очиқ билдирилган бўлса, иккинчи томондан, масхара қаҳрамонни сўзсиз гапиртириш орқали берилади: «Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди. У каттақон, кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди; энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю, сўз бошлади:

— Уртоқлар! Троцкичи-бухаринчи бандитлар, буржуа миллатчилари...

Кетди».

Ёзувчи «кетди» сўзи билан ўзининг нотикқа нисбатан чуқур маъноли масхарасини англатади. У «кетди» сўзидан кейин Низомиддинов нутқининг мазмунини эълон қилмайди. Демак, унинг гапи ўзилади, нима тўғрисида гапиргани китобхонга етказилмайди. Лекин, унинг сўзсиз гапининг маъноси соф дил кишиларга бўҳтон қилишдан иборат эканлиги тушунарли эди.

«Ўжар»да қаҳрамонларни гапиртирмасдан чуқур масхара изҳор қилиш приёми янги тус олади. Асарда икки танқидчининг кулги билан тўлиб-тошган қилмишлари бирин-кетин очиқ борилади. Ҳикоянинг охирига бориб, кулги қаҳрамонларнинг тақдирларида ҳал қилувчи кучга айланади ва уларнинг фаолиятида бурилиш ясайди. Бу ерда кулги оригинал, ўзига хос характерга эга. Олдинги ҳикояларида кулги, киноя очиқ намоён бўлган бўлса, «Ўжар»да бу ҳолатни кўрмаймиз.

Автор асарни ижобий қаҳрамоннинг ғалабаси, сал-

бий персонажлар устидан кулиши билан хотималамайди: «...Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди қанотли туя кўргандай ажабланди ва китобни секин Қутбиддиновнинг олдига сурди. Қутбиддинов портрет ва унинг остидаги ёзувга узоқ тикилди, сўнгра, кўзойнагини секин қулогидан бўшатар экан:

— Ҳм...— деди,— Салтиков-Шчедрин! Кўрдингизми, ўша вақтдаги ёзувчилар ҳам соқол қўйган экан... **Жимлик чўкди»** (Курсив бизники — Ҳ. А.). Ёзувчи юмор, сатиранинг катта кучини... «**жимлик чўкди»** жумласи билан беради. Икки танқидчи билимсизликларидан шарманда бўлиб, оғиз очолмай қолишлари «жимлик»ни туғдирган эди. Зўр бир социал кучга эга бўлган кулги жимлик билан қопланади, жимлик қобиғи блан ўралади. Бу жимликнинг асосида чуқур мазмунни ўзида мужассамлаштирган кулги ётади. Бу эса, кулги кучининг моҳирона ифодасидир. Новеллистнинг ўтмиш циклидаги ҳикояларида «жимлик» билан ночорлик, қийинчилик туфайли эзилиш моментлари берилса, «Ўжар»даги «жимлик» автор ижодий лабораториясига янги мазмунни олиб киради. У кулги, масхара ўрнида ишлатилади.

Сўзсиз гапиртириш приёми А. Қаҳҳор Н. В. Гоголдан олади. «Ревизор»нинг финалини эслайлик. Бу финалда драматург ҳақиқий ревизорнинг келганини эшитган шаҳар амалдорларининг шармандаю шармисор бўлганликларини очиб ташлайди. Бу ҳодисадан кейин биронта қаҳрамон ҳам сўзламайди, товуш чиқармайди. Лекин улуғ драматург уларни сўзсиз гапиртиради, юракларидаги, онгларидаги фикрни бера олади.

«Ревизор»даги бу моментлар «Мунофиқ» ва «Ўжар»даги масхарани бериш усулларига ўхшаб кетади.

«Ревизор»да ҳамда «Ўжар»да салбий қаҳрамонлар, шарманда бўлганларидан кейин сўзлашишдан қоладилар. Ҳар икки асардаги содир бўлган сукунат моментлари авторлар масхарасини кульминацион тусга олиб киради. Ҳар икки асарда ҳам сукунат воқеаларнинг ечими бўлиб хизмат қилади.

А. Қаҳҳор сатирада оширма (преувлечение) ишлатишни ҳам Н. В. Гоголдан мерос қилиб олади. Улуғ рус ёзувчиси воқеаларни тасвирлашда, қаҳрамонларга характеристика беришда оширма ва муболагани моҳирлик билан ишлатган. Шогирд ҳам ўз ғоясини равшан,

чуқур очиш, характерларни тиниқ, таъсирли қилиб чи-
зиб бериш ниятида сарказм, **оширма**, муболағаларни
онгли равишда кўплаб қўллашга уринади. Булар эса,
асар ғоясини тўла-тўқис ўқувчига етказишга, кулги ва
масхарани зўрайтириб беришга кенг имкониятлар туғ-
диради.

Адиб акс эттираётган давр, воқеалар моҳияти,
фактлар, инсонлар характерига, жанрнинг турига қа-
раб, **муболаға ва оширмага** алоҳида аҳамият беради.
Ўз асарларида турмуш лавҳаларини ҳаққоний акс
эттириш, ҳаттоки деталларни ҳам ҳаётдагидек қилиб
беришга уринган санъаткор мумкин қадар воқеликка
тўғри келадиган, уни бўрттириб кўрсатишга хизмат
қиладиган оширмани қўллайди. Ундаги оширма типик-
лаштириш тушунчаси билан қўшилиб кетади. У, ошир-
ма ёрдами билан ҳодисаларни кенг типиклаштиради,
нарсалар ўртасидаги боғлиқликни, алоқаларни конкрет
ёритади, уларнинг ичидан муҳим, характерлиларини
танлаб ифодалайди, нуқсонларни ҳар томонлама очиб
ташлайди. Оширма воситасидан фойдаланиб, ифода
этилган нарсаларнинг аниқ бўлишига, бўрттириб кўр-
сатишга, кучайтириб беришга эришади. Санъаткори-
мизда оширма социал ҳодисанинг моҳиятини, ҳаётдаги
нарсаларнинг туб маъносини яна ҳам аниқроқ, таъсир-
лироқ қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Автор асар-
ларида ошириб кўрсатиш, асосан, персонажларга ва
уларни тасвирлаш воситаларига тааллуқлидир.

Фахриддин, Мулла Нуркўзи, Нурматжон, Саид
Жалолхон ва бошқа талай сатирик типларнинг харак-
терларини тўла очиб беришда оширма моҳирона ишла-
тилганлиги кўзга яққол ташланади. Оширма куч-
ли тасвирий воситага айланади.

«Хотиннинг чеҳраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар
экан, қизларга хос шўхлик билан айланиб, деди:

— Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсам уриш-
майсизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди
кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан
ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим» («Майиз емаган
хотин»).

Н. В. Гоголь традицияларини давом эттирган «А.
Қаҳҳор ижоди, ўз устози ижодидан тубдан фарқ ҳам
қилади. Бу фарқ асарларнинг мазмунида, йўналишида,
характеридадир,

Н. В. Гоголь ижоди ўзи яшаб турган мамлакатдаги ижтимоий тузум илдизига болта урса, А. Қаҳҳор ижоди Совет давлатини ҳимоя қилишга қаратилган. Бу нарса табиий равишда ҳаётдаги ижобий кучни акс эттиришда ҳам ўз изини қолдиради. Гоголь ижобий кучни асосан ўз идеали орқали бериб, асарларини ҳам шу идеал билан суғорган. Абдулла Қаҳҳорда эса, ижобий куч автор идеалидан ташқари, ижобий қаҳрамонларда ҳам мужассамлаштирилган.

Бу ҳол А. Қаҳҳор кулгисининг янги функциясини келтириб чиқаради.

Маълумки, ҳар бир сатирик асарда кулги икки вазифани бажаради. Кулги инкор этади ва кулги тасдиқлайди. «Ревизор»да амалдорларнинг бузуқ қилмишлари қораланади, эски нарсалар инкор қилинади. Буларга авторнинг юксак идеали қарши қўйилади. Н. В. Гоголь ўзининг кулгиси ёрдами билан халқнинг орзу-тилагини, замоннинг илғор ғояларини баён қилади, яъни тасдиқлайди.

Автор идеалларини тасдиқлашда ижобий қаҳрамонлар ҳам катта роль ўйнайдилар. Н. В. Гоголь таърифича «Ревизор»да бирдан-бир ижобий қаҳрамон — кулги, яъни автор кулгиси. Автор кулгиси автор образини келтириб чиқаради. Лекин бу асарда бевосита иштирок этувчи биронта ҳам ижобий қаҳрамонни учратмайсиз.

Улуғ сатирик ўз кулгиси билан ижобий, илғор идеалларни тарғиб қилади, тасдиқлайди. Унинг кулгиси шахар амалдорлари устидан маънавий ғалаба қозонади. А. Қаҳҳор ҳам кулгининг тасдиқловчи ролига катта аҳамият берди. Жамиятимизнинг тараққий этиши билан ижобий куч янада ривож топди, салбий нарсалар устидан кулги янада зўрайди, унинг тасдиқловчи функцияси ошди.

Н. В. Гоголь кулгининг тасдиқловчи вазифасининг бир томонини, яъни автор кулгисини берган бўлса, А. Қаҳҳор бундан фойдаланган ҳолда, унинг иккинчи томонини ҳам ишга солди.

Маълумки, А. Қаҳҳор сатирик асарларида доим кулгили шахслар ва кўпинча бевосита иштирок этувчи, кулувчи шахслар мавжуд. Кулгили шахслар кулувчи шахслар объектидир. Улар устидан авторнинг ўзи кулади, шу билан бирга, унинг ижобий қаҳрамонлари ҳам куладилар, «Ревизор»да куладиган шахс фақат автор

бўлса, А. Қаҳҳорнинг асарларида доим автор, шу билан бирга, кўпинча унинг қаҳрамонларидир.

Бу эса, А. Қаҳҳор кулгиси тасдиқловчи ролининг иккинчи томонини очиб беради.

А. Қаҳҳор барча ўлик, чириган нарсаларни масхаралаб, танқид қилади, уларни инкор этади. Шу билан бирга, илғор ғояларни, замоннинг талаб ва вазифаларини, халқнинг истак ва ниятларини тасдиқлайди ва тарғиб қилади.

У ёмонга ўз идеалини, давр пафосини қарши қўяди ва бу пафоснинг афзаллигини, келажagini ва ғалаба қилиши муқаррарлигини очиб беради, ўз асарларининг мазмунига кулгисини, масхарасини сингдириб юбориш билан, кулгининг ижобий хусусиятини тасдиқлайди.

«Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Ўжар» ва бошқа ҳикояларини кўздан кечирсак, автор кулгиси ва масхарасининг бақувват кучи доим сезилиб туради.

Бу ҳикояларида автор салбий образлар қилмишлари устидан барала кулиш билан ижобий идеални олдинга суради, унинг ғалабасига йўл очади, афзаллигини тасдиқлайди.

А. Қаҳҳорнинг илғор идеални ижобий қаҳрамонлар орқали бериши ҳам диққатга сазовордир. Унинг барча ижобий қаҳрамонлари сатирик шахслар устидан кулади, уларни масхаралайди, шу йўл билан илғор, прогрессив ғояни қувватлайди, тасдиқлайди.

«Адабиёт муаллими»да Ҳамида, «Санъаткор»да тракторист, «Ўжар»да Суяр, «Мунофиқ»да чол, «Қизлар»да кампир, «Жонфиғон»да Малоҳатхон, «Бек»да муҳаррирлар ёмон, чириган нарсаларни, сарқитларни қораловчи, илғор, яхши нарсаларни тарғиб қилувчи сифатида намоён бўладилар. Бу ҳикояларда тарғиб қилиш орқали тасдиқлаш даражаси, приёмлари турличадир. «Адабиёт муаллими»да савол-жавоб формасида ижобий идеал тасдиқланса, «Ўжар», «Қизлар»да фактлар келтириш, тўғрени эприга қарама-қарши қўйиш, «Санъаткор», «Мунофиқ», «Жонфиғон»да, нуқсон ва камчиликларга бевосита қарши чиқиш, уларга қарши курашиш орқали кулги келтириб чиқарилади, унинг тасдиқловчи роли олдинга сурилади.

Автор турли йўллар билан кулгининг ҳаётдагидек қувватини адабиётга олиб киришга уринди. Унинг ижтимоий қувватини баланд кўтармоқчи бўлди. Санъаткор

ижтимоий кулгини, халқ кулгисини иллатлар устидан қанчалик юқори кўтарса, унинг тасдиқловчи роли ҳам шунчалик ошади. Буни айниқса, бутун сатирик асарларидан қизил ип каби ўтадиган автор кулгисида яққол кўрамыз. Лекин кулгининг тасдиқланишини ижобий қаҳрамонлар орқали беришга келганимизда, бу нарсанинг етарли очилмаганлиги кўзга ташланади.

А. Қаҳҳорнинг сатирик ҳикояларида кулгили персонажлар пухта чизилган, улар асосли равишда танқид қилинадилар. Аммо уларга қарши қўйилган, ўзларида кулгининг тасдиқловчилик функциясини гавдалантириш лозим бўлган ижобий қаҳрамонлар бўшроқ чиққан. Бу эса, кулгининг тасдиқловчи кучини бўшаштирға.

А. Қаҳҳор сатирасининг характерли хусусияти шундаки, унда кулгининг инкор этувчилик руҳи, танқид даражаси кучли берилган, тасдиқловчи характери эса, сустроқ чиқиб қолган. Бундай нуқсон айниқса «Қанотсиз читтак», «Икки ёрти — бир бутун», «Майиз емаган хотин» ҳикояларига хос.

Умуман олганда А. Қаҳҳор кулгининг қудратини ўз асарларида ифода эта олган. Булар ҳаммаси адибимизнинг рус классиклари традицияларига тўғри ёндашганлигини, улардан тўғри фойдаланганлигини кўрсатади. Бунинг натижасида А. Қаҳҳор машқдан ўтиб, ҳикоячилик касбини эгаллади, кейинчалик моҳир, новатор новеллист, ажойиб талант эгаси бўлиб етишди. Бу даврда унинг ўзига хос такомиллашган стили, бошқа ёзувчилардан ажралиб турадиган лўнда, ихчам, сиқик, индивидуал ижодий тили ташкил топди ва ривожланди.

Адибимиз ҳикоя жанрида шуҳрат қозонди. Салмоқли ижоди билан ҳикоя жанрининг олдинги жанрлар қаторидан ўрин эгаллашига муҳим ҳисса қўшди. 20 йилларда эндигина бошланган ҳикоя жанри, 30 йилларга келиб тўла равишда ривожланди ва юқори поғонага кўтарилади.

Ўзбек совет новелла жанрини юқори поғонага кўтаришда ҳеч қайси бир ўзбек ёзувчиси А. Қаҳҳордай кўп тер тўккан эмас. У, бор кучи ва таланти билан новелла соҳасида ижод этди. Ғафур Ғулум, А. Қодирӣ, Ойдин, П. Турсун, Ҳ. Шамслар эса, унга жўр бўлдилар ва барала овоз билан бирга куйладилар.

А. Қаҳҳор улкан ҳикоянавис бўлиб етишди, ўзбек адабиётида новеллачиликнинг асосчиларидан бири бўлиб қолди.

Учинчи боб

БУРЖУА МИЛЛАТЧИЛАРИНИ ФОШ ҚИЛУВЧИ РОМАН

А. Қаҳҳор фелъетон жанрини мукаммал эгаллаб, ҳикоялар ёзишга киришиши биланоқ, унда қатта ҳажмда асар яратиш орзуси туғила бошлади. Ёш ижодкорнинг адабиётда орттирган тажрибаси турмушда кўзатган воқеаларини кенг тасвирлаш имкониятини тугдирди. Уша даврдаги халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасидаги кескин синфий кураш, миллатчилар фаолиятининг кучайиши, уларнинг қилмишларини чуқур очиб берувчи асарга муҳтожликни янада оширди.

Ёт унсурлар мунофиқликларининг жонли гувоҳи бўлган А. Қаҳҳор бу муҳтожликни қондириш учун қатъий киришди.

У роман ёзиш учун қўлига қалам олганда, 23 ёшдаги ўспирин эди. Ёшлик қийин ва мураккаб ишни бошлашда уни чўчитмади. Ёш ёзувчи дадил қадам билан катта ижодий полотнонинг ичига кириб борди.

Роман устида узоқ вақт ишлади. Кичик ҳажмдаги асарлар яратиш ишини йирик роман устидаги иш билан узвий боғлаб олиб борди. Бу даврда ёзилган ҳикоялари эса ёзувчининг қаламини ўткирлаб, унга роман жанрига томон йўл очди, «Сароб» ёзувчининг 30-йиллар биринчи ярмидаги ижоди якуни сифатида майдонга келди.

Роман 1934 йилда тугатилиб, катта қисми шу йилда «Ўзбекистон совет адабиёти» журналида босилди, 1937 йилда алоҳида китоб ҳолида ўқувчига етказилди. Асар

1957 йилда автор томонидан қайта ишланди ва нашр қилинди¹.

Ўзбек совет адабиёти тарихида «Сароб» романи алоҳида ўрин эгаллайди.

«Сароб» романи пайдо бўлиши биланоқ, жамоатчилик эътиборини ўзига тортди. Бу асар тўғрисида узоқ вақтгача турли мулоҳазалар баён қилиниб келинди. Баъзи ўртоқлар, асарда коммунистик идеал йўқ, ёки жуда бўш берилган, даврнинг руҳи сезилмаган, ҳаётимиз бузиб кўрсатилган, ижобий образлар рангсиз, хира тасвирланган, бош қаҳрамон Саидий муваффақиятсиз чиққан, шунинг учун ҳам, «Сароб» яроқсиз, деган хулоса чиқардилар.

Кўпчилик, романи асосан, маъқуллади ва уни ҳимоя қилди. Лекин асарнинг жиддий нуқсонларидан кўз юмилмади.

А. Қаҳҳор ўз романига танқидий кўз билан қараб, иккинчи нашрига бир қанча тузатишлар киргизди, уни қисқартириб, анча ихчамлаштирди.

А. Қаҳҳор давр билан ҳамнафас бўлган, ҳаёт билан бирга яшаган, совет воқелигидаги муҳим ҳодисаларга ўзининг тўғри муносабатини билдира олган адибдир. Унинг бу хислатлари кўп асарларида, жумладан «Сароб»да ҳам кўзга ташланади.

Ёзувчини «Сароб»ни ёзишга ундаган хоҳиш бу — Совет тузумини ичидан қўпормоқчи бўлган озодлик душманлари — буржуа миллатчилари, контрреволюция қолдиқларини фош қилиш, уларнинг ҳалокатини тасдиқлаш билан, янги, қувноқ ҳаёт ғалабасини мадҳ этиш эди.

Буржуа миллатчилари — контрреволюционерларнинг реакция моҳиятини очиб ташлаб, уларга қарши кураш олиб боришни енгиллатишда бадиий асарнинг роли ғоят каттадир. Шунинг учун ҳам санъаткор ўз қаламининг ханжардай ўткир учини шуларга қарши қаратди.

Хўш, «Сароб» романининг партиявий руҳи ва коммунистик идеали нимада?

Эскиликнинг зарарли сарқитларига, салбий воқеаларга шафқатсиз муносабатда бўлиш, уларни қоралаш, жамоатчилик ҳукмига, нафратига дучор этиб янчиб ташлаш А. Қаҳҳор ижодининг характерли хусусиятларидан

¹ Биз таҳлилга «Сароб»нинг кейинги нашрини асос қилиб олдик.

биридир. Ёзувчининг коммунистик идеали, бу идеалга мос бўлмаган ёки қарама-қарши турган барча нарсаларни аёвсиз фош қилишда намоён бўлди. Салбий типларни фош қилиш орқали душманларга нисбатан кучли нафрат китобхонларнинг онгига сингдирилди.

Санъаткорлар ижобий идеалларни турли йўллар билан тарғиб қиладилар. Баъзилари асар асосига ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни, ижобий шахсларни олиб, коммунистик идеални уларнинг фаолиятида, курашида ва характерида гавдалантиради. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романини ана шу хил асарлар жумласига киритиш мумкин. Бу асарга ижобий фактлар, ҳодисалар асос бўлди. Коммунистик идеал, биринчи галда, ижобий ҳодисалар ва ижобий шахслар — Уктам, Комила, Мирҳайдар, Сайрамовлар образи орқали берилди. Аммо айрим ёзувчилар (масалан: С. Айний ва А. Қаҳҳор) баъзи асарларида бошқача йўл тутадилар.

Садриддин Айний «Судхўрнинг ўлими»да революциядан илгариги фирибгар, очкўз, ҳасис, жоҳил текинхўр шахсларни Қори Ишкамба образида мужассамлаштирди. Автор ўз ғоясини очиш учун ярамас ҳодисаларга, ўша даврдаги асоратли муҳитга, салбий типларга ўз диққатини қаратади ва ўша тузумни емиришга олиб келган сабабларни бадийий формада очади.

Бу шуни кўрсатадики, коммунистик идеал кўп ҳолларда ижобий образларни мадҳ этишда кўрилса, баъзи ҳолларда салбий типларни фош қилиш орқали ҳам берилди.

Коммунистик идеал типик воқеаларни тасвир этишда, типик шароитларда типик, индивидуал характерларни яратишда ўз ифодасини топади. А. Қаҳҳор чизган салбий ҳодисалар ва типлар ҳамда шароитлар типик бўла оладими деган савол туғилиши мумкин.

Жамиятни ривожлантирадиган, янгилик билан эскилик ўртасидаги курашнинг муҳим, характерли томонларини кўрсатадиган, ҳаётнинг тараққиёт қонунларини белгилайдиган ҳар бир воқеа, ҳодиса типикдир. Типиклик ҳар хил кўринишларга эга. Халқ ҳаётида ижобий роль ўйнайдиган, кўп учрайдиган, кўп тарқалган, тез-тез такрорланиб турадиган, доим бўлиб турадиган нарсалар — типик ҳодисалардир. Шунингдек, янги пайдо бўлаётган, лекин келажакда порлоқ истиқболга эга бўл-

ган, оммавий тусга кириши аниқ бўлган нарсалар ҳам типик ҳодисалар бўла олади.

Давримиз ўзида мавжуд бўлган қарама-қаршиликларнинг бутун мураккаблигини кўрсатиб берувчи ҳодисаларга бойдир. Бу ҳодисаларнинг баъзилари кенг, баъзилари эса, кам тарқалган.

Эскиликнинг хилма-хил қолдиқларига қарши кураш типикликдан мустасно эмас, албатта. Утмишнинг зарарли сарқитларини очиб ташлашга хизмат қиладиган, кам тарқалган ҳодисалар ҳам типикдир. Лекин ҳар қандай нуқсон, турли-туман тасодифлар, бирдан-бир ҳодисалар типик бўла бермайди. «Кам тарқалган нарса ҳаётдаги тасодифий ҳодисалар билан эмас, балки қонуний ҳодисалар билан боғланган бўлсагина типик бўла олади»¹.

Воқеаларни типик ёки типик эмаслигини, улар юз берган замонга, даврга, шароитга, воқеаларнинг характерига қараб белгилаш зарур. Қулоқлар билан деҳқонлар ўртасидаги кураш 20-йиллар охири 30-йиллар бошида характерли, типик бўлса, 50-йиллар совет воқелиги учун бу нарса типик эмас, чунки қулоқлар 30-йиллар бошларидаёқ синф сифатида тугатилган. Шунга ўхшаш, буржуа миллатчиларининг контрреволюцион хатти-ҳаракати маълум давр учун типик эди, ҳозирда эса. бу тўғрида гап бўлиши мумкин эмас.

20-йиллар охирида социализмнинг бутун фронт бўйлаб капитализм элементларига қарши олиб борган ҳужуми синфий курашни кучайтирди. Капиталистик унсурлар ва буларнинг ғоясини ташувчи буржуа миллатчилар идеология фронтда Совет тузумига қарши зимдан иш олиб бордилар. Тарих ғилдирагини орқага айлантиришга интилган бу унсурларнинг қўпоровчилик ишлари, зараркунандачиликлари ва уларга қарши кураш ўша замон учун типик эди, чунки булар ҳаммаси ҳақиқат бўлиб, ўша даврнинг руҳи, мазмуни, характерини белгиларди. Демак, «Сароб»да акс этирилган воқеалар, ҳодисалар, шахслар ҳам типикдир. Автор типик ҳодисаларни кўрсатиш орқали, ижобий идеални тасдиқлайди ва уни тарғиб қилади.

Асарнинг муваффақиятли чиқиши фақат типик воқеаларни, шахсларни танлаб кўрсатишгагина эмас

¹ Адабиёт ва санъатда типиклик масаласига доир. «Коммунист», 1955. №18. Цитата «Шарқ юлдузи» (1956, №2, 90 бет) журналидаги таржимасидан олинди.

балки бу воқеаларни, шахсларни қандай тасвирлашга, уларни умумлаштириш, типиклаштириш кучига ҳам боғлиқдир.

А. Қаҳҳор «Сароб»да буржуа миллатчиларининг реакцион моҳиятини очиб ташлаш учун кўп материалларни, фактларни тўплаб, воқеаларни, салбий типларни ижодий фантазия ёрдами билан умумлаштиради, романнинг бадиий қувватини оширади.

Автор студент Раҳимжон Саидий фаолияти мисолида буржуа миллатчиларининг туб башарасини, уларни ҳаёт қоралаганлиги ва ҳалокатга мажҳум этганлигини кўрсатади. Саидийнинг ғаламуслар сафига ўтиш процесси ва унинг фожиаси романнинг асосий воқеасини ташкил этади. Саидийнинг мураккаб ва қарама-қарши ички олами ёрқин чизиб берилади.

Саидий — шухрат, бойлик излаб, муҳаббат қидириб, душманларнинг тўрига илинган кимса. У, бир-икки асарининг босилиб чиқишидан, миллатчи адабиётчилар ичида «обрў»га эриша бошлашидан хурсанд. Шунга ва Муниҳоннинг ҳуснига маҳлиё бўлиб, Совет давлатининг душманига айланиб қолади. Ўз дўстларидан, билим манбаи бўлган университетдан айрилади, комсомол сафидан чиқиб қолади.

Саидийнинг Сорахонни севмагани ҳолда унга уйла-нишидан мақсади, асосан мол-дунё орттириш эди. Замонни ўзгартириб, «эски занжирни» улаб, «хаёлни ҳақиқатга» айлантириб, Муродхўжа домладан қоладиган меросни сақлаб қолмоқчи бўлади. Бойлик, шухрат қидирган сари душманларнинг тузоғига қаттиқроқ илина беради, уларнинг қўғирчоғига айланади.

«...Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни майнадай» (159 бет) такрорлаш ҳолига тушиб қолади. Миллатчилар томонидан аёвсиз равишда ҳақорат қилинади, ношудликда айбланиб, ишнинг уддасидан чиқмайдиган «қўнғиз» деб номланади.

«Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Саидийнинг ўзи сезиб турар эди» (196 бет). Ҳаловатсиз ҳаёт, қийналиш, эзилиш натижасида Саидий шу ҳолатга тушиб қолади. У, шахсий ҳаётдагина эмас, ўз гоёси йўлида ҳам боши берк кўчага кириб қолади, унинг «марҳамат деб билгани ғазаб» бўлиб чиқади.

Саидий Совет жамияти илғор кишиларининг ғолиб

чиққанлигини, ўзи аъзо бўлган ташкилотдаги дўстларининг ҳалокат ёқасига бориб қолганлигини англай бошлайди.

Саидийнинг контрреволюцион ташкилот фойдаси учун қилмоқчи бўлган ҳар бир хатти-ҳаракати муваффақиятсизликка учрай беради. «Бир гуруҳ чириган одамлар» (90 бет) қаторига қўшилган шахснинг тақдир фожиаи тамом бўлиши яққол кўриниб қолади.

Ташкилотни кенгайтириш учун Саидийнинг барча уринишлари барбод бўлгандан кейин, у ҳеч қандай иш чиқаролмай, охири бировнинг олдига боришга қўрқиб қолиши усталик билан тасвир этилган.

Саидийнинг юраги илгаригига ўхшаб фақат рабфак, университетдан безиллабгина қолмай, балки, бутун мамлакат, бутун шаҳар, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир граждандан ҳам безиллайдиган бўлиб қолади. У ўзининг бундай турмушини «муз устига солинган уйда» омонат деб ҳис қилади. Бу музнинг узоқ вақт эримаслиги тараддудига тушган Саидий учун ўтган ҳар бир кун юрагига ханжардай ботарди. Чунки у, борган сари ҳалокат томон кетмоқда эди. «Илгари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаётир» (189 бет).

Саидийнинг бутун ишлари натижасиз тамом бўлади. У, миллатчилар ботқоғига батамом ботиб кетаётганидан кейин, «яшашдан чарчабман», деган хулосага келади. Бу «чарчаш» — емирилишдан, ўлимдан хабар беради.

Романда Саидийнинг характери, психологиясидаги кечинмалар зўр талант билан тасвир қилинади. Автор психологик тасвирни улуғ ёзувчи Л. Толстойдан ўрганган. Унга ўхшаш қаҳрамонларнинг ички дунёсига чуқур кира олди. Авторлар коллективининг «Устоз санъаткор» деган мақоласида ҳақли равишда қўйидагилар айтилган эди: «А. Қаҳҳор, Ойбек ва бошқаларнинг романларидаги кишилар руҳининг чуқур психологик таҳлилларида Толстой маҳоратидан ўрганишнинг яққол намуналарини кўрамиз»¹. Бундай намуналар биринчи навбатда «Сароб»нинг қаҳрамонларида кўзга ташланади.

Ёзувчи айниқса Саидий ва Муродхўжа домланинг руҳий ҳолатларини ақс эттирганда, Л. Толстойнинг «Тирилиш», «Анна Каренина» асарларидаги қаҳрамон-

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил. 9 сентябрь, №213.

ларни ифодалашдаги приёмларидан ижодий фойдаланганлигини сезамиз. Янги воқеалар, ҳодисалар ва ўзгаришларнинг Саидий онгига таъсир этиб бориши, унинг ички дунёсида юз берган товланишлар усталик билан чизилиши Л. Толстойни эслатади. Саидийнинг Мунисхон билан учрашгандаги вазияти, бир-икки асари босилиб чиққандаги хурсандчилиги, Сорахон билан муносабатлари, ўз ниятига етиш мақсадидаги уринишлари, орзуси пуч, сароб бўлиб чиққандан кейинги руҳий ҳолати китобхон кўз олдида равшан кўринади.

Автор, айниқса, асар финалида Саидийнинг психологиясидаги фожиани зўр маҳорат билан чизиб беради. Ашаддий душман ўз ниятининг барбод бўлганлигига тўла ишонч ҳосил қилгандан сўнг талвасага тушиб қолиб, меҳнаткашларнинг қувноқ ҳаётидан ғазабланади, уларга зарар етказиш орзуси билан яшайди.

«Саидий ўрнидан турди ва ўзини поезднинг тагига ташлагани чоғлади. Шу пайт унинг кўзига иссиқ ва ёруғ купеларда чақчақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчилар, йўлларда бир-бирига роз айтаётган ошиқлар кўриниб кетди-да, қалбида йиртқич ғазаби кўзгалди. Бу ғазаб ҳолдан тойган Саидийга ажиб бир куч бағишлади» (254 бет). Қаҳрамон онгидаги кризис борган сари кучайиб бориб, уни ўлимга олиб боради. Саидийнинг ҳам руҳий, ҳам жисмоний томондан ҳалок бўлишини ёзувчи зўр санъаткорлик билан тасвирлайди:

«Саидий бошини силкиб кўтарди, кўзларини катта катта очиб олға қаради. Унинг қаршисиди, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловиллаб ёнар эди. Бундан бир неча минут илгари шамол, қор ва қоронғиликдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю, фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловиллаб, алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб толпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, чарсиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда! Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адиблик, водийга солинадиган қаср ва қаорнинг устида ҳилпиллаб турган кўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлик аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва шаҳар томондан етиб келган паровоз-

нинг бутун саҳрони янграган гудогини барала эшитди-ю хушдан кетди» (225—226-бетлар).

А. Қаҳҳор Саидийнинг жирканч башарасини очиб бериш билан бирга, бир ёқламликка берилиб кетиб, уни одамлик хислатларидан маҳрум қилиб қўймайди. Муниҳон Саидий ҳақида шундай дейди: «Ювош, оғир, яна қобил йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда бўлса, шунга муносиб муомала қилади» (16 бет). Бу мулоҳазалар маълум даражада асарда ўз ифодасини топган. Бу ҳолни, айниқса, Саидийнинг Муниҳонга нисбатан муносабатида кўриш мумкин. У, бутун воқеалар давомида Муниҳонга бўлган севгисини сақлайди (Муниҳон турмушга чиқиб кетганлигига қарамай). Сюжет охирида Муниҳонга «бу муҳаббат (Саидийнинг муҳаббати устида гап кетмоқда — Х. А.) ҳануз ғунча...» дейди. У билан ахлоқ нормаларини тўла сақлаган ҳолда муомала қилади. Муниҳон бузилиб, Саидийни ўзининг йўлига бошламоқчи бўлганда ҳам Саидий муҳаббатини пок сақлайди.

Ёзувчи Саидий муҳитини, уни ўз атрофига тортган контрреволюцион ташкилот аъзоларини тасвирлашда катта маҳорат кўрсатади. 30 йилларда ўзбек совет адабиётида ҳеч қайси бир санъаткор буржуа миллатчиларини А. Қаҳҳордай чуқур ва тўла равишда фош қилмаган эди. Унинг таланти, айниқса, буржуа миллатчилари вилоят ташкилотининг бошлиғи Муродхўжанинг характерини, ички дунёсини очишда ёрқин намоён бўлади. Муродхўжа «Сароб»да энг муваффақиятли чиққан образ ҳисобланиб, Абдулла Қаҳҳор ижодидаги салбий персонажлар галереясида алоҳида ўрин тутаети. Муродхўжа, Абдуҳад қори, Раҳимберди Маҳсум («Қишлоқ ҳукм остида»), Зуннунхўжа, Абдусмад қори («Қўшчинор чироғлари») сингари образларга нисбатан чуқур ва кенг ёритилган. Ўзбек адабиётида мазмун чуқурлиги ва бадий кучи билан Муродхўжа Ҳамза Ҳакимзодининг Солиҳбой («Бой ила хизматчи»), Садриддин Айнийнинг Қори Ишкамба («Судхўрнинг ўлими»), Ойбекнинг Мирзакаримбой («Қутлуғ қон») каби персонажлари қаторидан жой оладиган типдир.

Муродхўжа домла 20-йиллар охирида социализмнинг ёппасига бошланган ҳужуми натижасида, реакцион фаолиятини кучайтирган буржуа миллатчиларининг типик вакили,

Езувчи Муродхўжанинг характерини чизиб беришда, уни сатира қуроли билан раҳмсиз равишда фош қилишда миллатчининг ҳаётдаги фотографиясинигина яратиб бермасдан, балки уни умумлаштирди, типиклаштирди ва шу йўл билан индивидуаллаштирди.

А. Қаҳҳор чизиб берган бадий тип аллақандай тарқоқ бўлган ҳодисалар йиғиндиси, механистик равишда бирлаштирилган ғоялар жами эмас, балки конкрет индивидуал характер, ўз тарихи, тақдири, психологияси, тили, савияси, одат-қилиқларига эга бўлган маълум шахсдир.

У индивидуал характерлар тақдири, босиб ўтган йўли, хатти-ҳаракатлари орқали борлиқдаги мураккаб ва кўп қиррали муносабатлар ва алоқаларни очиб берди. Жамият ривожланиш қонунияти, замоннинг муҳим масалалари, даврдаги кураш индивидуал характер тинчлигида кўрсатилди. Муродхўжа Саидийнинг ёшлигига ва қобилиятлигига қизиқиб, келажакда ташкилот механизмининг энг зарур винти бўлиши мумкинлигига ишониб, уни ўз тарафига қаратиш учун барча тадбирларни ишга солади ва ўзига қўғирчоқ қилиб олишга эришади. Асарда Муродхўжанинг Саидийни алдаб, ўз группасига тортиши, улар ўртасидаги муносабатлар усталик билан тасвирланади.

Муродхўжа — айёр, ҳийлакор, муғомбир, хасис одам. Автор Муродхўжа характерини китобхонларга бирдан очиб бермасдан, уларни воқеалар ичига аста-секин олиб киради, салбий типнинг ички мазмунига мос бўлган хусусиятларини кетма-кет ёритиб боради.

Муродхўжа домла ташқи кўринишида «ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни» эслатадиган содда одамга ўхшайди. Лекин у туб моҳиятини яшириш мақсадида қўй терисидан усталик билан фойдаланади. Биринчи кўринишда Муродхўжа Саидийга меҳрибон, ғамхўр, унга ёрдам берадиган шахс сифатида кўз олдимиздан ўтади. Кейинчалик у, Саидийни ўз уйига олиб келиб, ич-куёв қилиш тараддудига тушади. Охирида маълум бўлишича, Саидийни куёв қилишдан мақсад уни роса ишлатиб, сиқиб, сувини ичиш, қўлидан кетаётган молмулкни, ер-сувини сақлаб қолиш, контрреволюцион ташкилотнинг фаолиятини зўрайтириш эди. Автор унинг ҳақиқий башарасини маҳорат билан кўрсатади. «Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас,

яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учадн, ерда юрадн, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, кишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар» (54 бет).

Муродхўжа ҳар бир соҳада жинсий ишлар қилишга қобил. Шунча мол-дунёси бўлишига қарамай, бир тийин устида тишини синдиради: Саидий реакцияда эртаю кеч ишласа ҳам, пули кам деб, ишидан қаноатланмайди. Саидийни кечалари таржима қилишга, бу ҳам камлик қилгандай, ўзбек ва рус тилидан дарс беришга мажбур қилади. Булардан тушган маблағларни оила аъзолари билан биргалашиб қоқиб олади. Огир бетоб бўлиб ётган Саидийнинг опасини турли йўллар билан азоблаб, уйдан сиқиб чиқариб, у ейдиган бир парча нонни ҳам тежамоқчи бўлади. Хизматкори оқсоч Тўпа хотинга овқат бермасдан уни очдан ўлдириш даражасига олиб боради.

Муродхўжа контрреволюцион ташкилотга ғоявий томондан ҳам раҳбарлик қилади. У, ўз аҳлларига одамларни ташкилотга тортиш учун олдин «қўйнига қўл солиб кўришни» тавсия этади. Саидийга нисбатан шундай муносабатда бўлади ва уни ҳам шундай тактикани қўллашга ўргатади.

А. Қаҳҳор Муродхўжани фақат текинхўр, очкўз, қурумсоқ, муттаҳам, золим қилиб кўрсатибгина қолмай, балки, унинг характеридаги янги-янги ярамас, жирканч томонларини оча бориб, образни бўрттириб, кучли ва таъсирчан қилиб яратиб берди.

Юқорида айтиб ўтилган хусусиятларидан ташқари Муродхўжа ёлғончи, тухматчи ва хамелеон.

Домла Саидийнинг Мунисхонга нисбатан муҳаббатини суғуриб ташлаш мақсадида, Мунисхоннинг қорнида Илҳомнинг боласи бор, деб иғво қилади. Ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди. Бунинг учун барча фирибгарлик йўлларидан фойдаланади. Ҳийла, найранг, тухмат Муродхўжанинг энг яқин йўлдошлари.

Муродхўжа Саидийдан оладиган нарсани олиб, «шарбатини сўриб» бўлганидан кейин, унинг на ҳозирги аҳволи, на истиқболи ҳеч нарсани ваъда қилмаслигини сезганидан сўнг, «пўчоғини пуфлаб», ундан юз ўгиришга аҳд қилади. Саидийни уйдан чиқариб юборди, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш режаси-

ни тузади. Бунинг учун Мунисхонни мақташ, Сорани жиннига чиқариш йўли билан Саидийни хотинини қўйдиришга мажбур қилмоқчи бўлади. Домла замоннинг оқимини, даврнинг нафасини ҳушёрлик билан кузатади ва унга тездан мослашади. Унинг уйи бузилишини билганидан кейин, Саидийни яна ҳовлисига кўчириб келишидан мақсади келажакда каттароқ ер-жой олиш эди.

Муродхўжа ўз оила аъзоларини қўлга олишга ҳам уста. Хотини ва қизи чизган чизигидан чиқмайдиган, унинг кекирдакларидир. Хотини «Булбулигўё» ва қизи Сорахонлар фаолияти домланинг фаолияти билан чамбарчас боғланади. Автор бу образлар ёрдами билан буржуа миллатчиси, савдогар хонадонининг жирканч башарасини янада чуқурроқ очади. Булар тимсолида Муродхўжа домла оиласининг очкўзлиги, тамагирилиги яна ҳам ёрқин кўзга ташланади.

Муродхўжа, «Булбулигўё» ва Сорахон — моҳиятлари жиҳатидан битта бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар бири чуқур индивидуаллаштирилган. Улар бир-бирларидан психологияси, ички дунёси, ташқи кўриниши, савияси, қилиги, қомати, юриш-туриши билан фарқ қиладилар. Бу фарқлар уларнинг нутқларида ҳам билиниб туради. Ҳар бирининг гапириш манерасида, интонациясида ҳам индивидуаллаштириш яққол сезилади.

Муродхўжанинг характери муғомбирлик, айёрлик, шайтонлик хислатлари билан суғорилган. У, ички дунёсидаги ўзгаришларни психологиясида, ташқи кўринишида тездан билдириб қўймайди. Юрагида, дилида бор гапни ташқарига чиқаза бермайди. Сирини бой бермаслик учун тилида ички дунёсига қарама-қарши бўлган сўзларни гапира берадиган фирибгардир. Унинг асосий хусусияти соддалик остидаги муғомбирликдир. Савияси юқорироқ бўлиб, у, дунёдаги воқеаларни бошқаларга нисбатан тезроқ тушунади. Домла ташқи кўриниши — ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакка ўхшаб ҳам бошқа персонажлардан ажралади. У кам гап, ўзгалар билан сўзлашишга интилмайди. Қаттиқ гапирмайди. Бошқаларга бақирмайди. Юмшоқ гаплар билан одамларга таъсир этишга уста. Хотини эса, аксинча. Гапни яхши кўради. Ҳовлиқиб иш қилиб, арзимаган нарсалардан жанжал чиқариб, тўполон кўтариш — унинг асосий хусусияти. «Булбулигўё» — юрган йўлида вайсаб, қарғаб юрадиган, бир оз кўнгилга ёқмайдиган

кишилар билан уришадиган, кучи етмаса йиғлайдиган хотин. Муродхўжа ўзига ёқмаган одамларни юмшоқ сўзлар билан, яширинча сиқса, хотини бу ишни ошқо-ра равишда бақариш, қарғаш йўли билан олиб боради. Шунинг учун ҳам автор киноя билан унга «Бул бўлигўё» деб ном беради.

Сора эса, юқоридаги персонажларга хос бўлмаган калтафаҳмлиқ, ношудлик, қўполлик, тантиғлик хислатларига эга.

Бошқа салбий образлар — Аббосхон, Салимхон, Ёқубжон, Мирза Муҳиддин, Мухторхон, Муҳаммадражаб, Ҳайдар Ҳожиларда ҳам индивидуал хусусиятлар мавжуд. Тўғри, булар юқоридаги образлар даражасига кўтарилмаганлар. Лекин автор буларнинг ўзларига хос хислатларини беришга, ҳар бирининг ташкилотдаги тутган ўрини аниқлашга, зараркунандачилигининг характерини белгилашга муваффақ бўлган.

А. Қаҳҳор салбий типлар орқали душманларни кенг ва чуқур ифодалайди. Булар мисолида синфий курашнинг оғирлигини ва мураккаблигини реалистик бўёқларда кўрсатади.

Муродхўжа бошчилигидаги миллатчиларнинг асосий шиори қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш эди. Бу йўлда улар озодлик ва адолатли интилишларни бўғиб ташлашга жон-жаҳдлари билан киришадилар. Босмачиларни қувватлайдилар ва уларга ёрдам берадилар. Шундай қилиб, Совет давлатининг илдизига болта урмоқчи бўладилар.

Бу ҳол изчиллик билан олиб бориладиган кескин, шиддатли, шафқатсиз курашни келтириб чиқаради. Маълумки, маккор душманлар устидан ғалабага зўр куч сарф қилиш, катта қурбонлар бериш орқали эришилган. Лекин бу тарихий фактлар асарда етарли равишда ўз бадиий ифодасини топмайди. Романда салбий типларга нисбатан, ижобий қаҳрамонлар хира чизилган.

Тўғри, коммунистик идеал салбий типларни фош қилишга қаратилган. Бу идеал руҳида ғаламусларнинг фаолияти таҳлил қилинган. Уларнинг йўли ҳалокатли, мақсади пуч, эришиб бўлмайдиган сароб эканлиги асарнинг асосий идеясини ташкил қилади. Асар мазмуни «бу турмуш (миллатчиларнинг турмуши — Х. А.), бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйда. Эрта-индин

ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб, муз эрийди, парчаланган ва оқимга таслим бўлади... Бу — ҳаёт оқими» (179 бет) деган руҳ билан сугорилган.

Асарда ижобий идеалнинг реакцион буржуа идеологиясидан юксаклиги, унинг устидан ғалабаси кўрсатилади. Ижобий кучнинг миллатчиларга қарши жанговар ҳужуми, уларни доим сиқиб остига олиб бориши бутун асар давомида яққол сезилиб туради.

Бу нарса биринчи галда авторнинг салбий воқеалар ва типларга муносабатида кўринса, иккинчидан, Совет жамиятининг уларга қарши курашида намоён бўлади.

Автор ҳар бир ярамас, жирканч ҳодиса ва шахсга нисбатан ўзининг нафрати ва ғазабини изчиллик билан очиб берган.

Контрреволюцион ташкилот аъзоларининг сони воқеалар бошидан то охиригача тўққиздан ошмаганлигини, финалда эса, унинг инқирозга учрашини кўрсатиш орқали Совет жамиятининг қудрати асарда тасдиқланади. Автор Муродхўжанинг, айниқса Саидийнинг ташкилотни кенгайтириш соҳасида барча уринишлари воқелигимизда совет кишиларининг қаттиқ қаршилиқларига учраб, тилка-пора бўлганлигини зўр мамнуният билан таъкидлайди. Ғаламуслар ўз тарафларига биронта ҳам совет кишини тортишга муваффақ бўла олмайдилар. Аксинча, Совет давлатининг қудрати, унинг ғалаба қозониб бориши салбий типларга таъсир этади, улар буни ўз тиллари билан ҳам эътироф этишга мажбур бўладилар. Улар ўртасида бузилиш юз беради. Мунисхоннинг ўз ўзини отиб ўлдириб, олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз, деб хат ёзиб қолдириши, Салоҳиддиннинг тўғри йўлга тушиши, ташкилот аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар бунга далил бўла олади. Бу моментларнинг ҳаммаси асарда ўзининг реал, муносиб ўрнини топа олган.

Хатарли йўлга фақат Саидийдай беқарор, сиёсий томондан кўр одамгина ўта олди. Унинг нухаси биттагина деган ғоя асар оқимидан келиб чиқади. Миллатчиларнинг ер ислоҳотига, колхозлаштиришга, паранжи ташлашга қарши курашлари, содиқ совет кишиларига туҳмат қилиб, уларни қаматишга, онгини заҳарлашга уринишлари ҳам барбод бўлиши воқеалар процессида кўрсатиб борилади.

А. Қаҳҳор романни қайта таҳрир қилганда, ижобий кучларни, қаҳрамонларнинг фаолиятини бирмунча кучайтирган. Автор асарнинг иккинчи нашрида совет воқелигига характерли бўлмаган айрим салбий моментлардан романни тозалаб, ижобий идеалнинг соф бўлишига, уни кучайтириб беришга муяссар бўлган. «Ёзувчиларнинг марказий жамияти энди асосан қўлга» (292 бет, душманлар томонидан — Х. А.) олинishi ва бошқа ножўя, ўринсиз хатти-ҳаракатлардан асар холи қилинган.

Ижобий қаҳрамоннинг характери ва ички мазмунига тўғри келмайдиган, унга путур етказадиган жойлари ва бошқа моментлари романдан олиб ташланади. Бу ўзгартиришлар асарнинг ғоявий мазмунига тўла равишда тўғри келади.

Асарда ижобий персонаж Барат йўқотилиб, шунинг фазилатлари Кенжада гавдалантирилган ва Кенжанинг фаолияти қисман кучайтирилган.

А. Қаҳҳорнинг хизмати шундаки, у, биринчи бўлиб, роман жанрида соф дил, ватанпарвар, Совет ҳокимиятига содиқ бўлган зиёлилар образини яратди. Кенжа, Эҳсон, Шафрин, Шариф — коммунистик ғоя билан нафас олган, совет даврида ўсиб вояга етган зиёлилар. Ёзувчи бу қаҳрамонларни буржуа миллатчиларига қарши қўйиб, соғлом совет зиёлилари етишиб чиқа бошлаганлигини уқдиради. Воқелигимизнинг таъсири остида эски зиёлиларнинг совет позициясига ўтиши Салоҳиддин образи орқали берилади.

Ёзувчи буржуа миллатчиларини ҳар томонлама кенг фош қилиш билан бирга, колхозчи деҳқон образини ҳам яратишга уринди. Бундай образ — батрак Йўлчибойдир. Йўлчибой Саидий билан учрашганда, муштумзўр Ниёзмат Ҳожи билан тўқнашганда колхоз ишига берилган камбағалларнинг ҳимоячиси сифатида гавдаланади. Саидийнинг «замон тескари бўлиб кетса нима бўлади» деган фикрига қаттиқ зарба бериб, бундай дейди: «Йўқ, оқпошшо ўлган» (61 бет). «Агар ватан талаб қилса «лаб бай» деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да». Йўлчибой ўз позициясида қаттиқ туриши, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши билан Саидийга кучли таъсир этади. У, узоқ вақтгача Йўлчибойнинг гапларини эсидан чиқара олмайди.

Йўлчибойнинг ажойиб фазилати Ниёзмат Ҳожининг

кирдикорини очиб ташлаб, партия ташкилотига ёрдам беришида ҳам кўринади. Асарда ижобий қаҳрамонларнинг бошқа баъзи сифатлари ҳам кўз олдимиздан ўтади.

Аmmo, шунга қарамай, коммунистик идеални ташувчи ижобий қаҳрамонлар образи тўлақонли бўлиб чиқмаган. Уларнинг барчаси (Эҳсон, Кенжа, Шариф, Шафрин, Йўлчибой, Теша ва бошқалар) ҳам бадий томондан бўш, эпизодик персонажлар бўлиб қолганлар.

Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимиздаги салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг кўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тўла мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди.

Ўртоқ Л. Қаюмов «Абдулла Қаҳҳор романлари»¹ номли мақоласида ёзувчининг йирик полотнолари тўғрисида кўпгина тўғри фикрлар баён қилиш билан бирга, «Сароб» даги ижобий қаҳрамон масаласи юзасидан чалкаш мулоҳаза ҳам юргизади. Танқидчи «Сароб»даги ижобий образларнинг бўш чиққанлиги ҳақида тўхталиб бундай ёзади: «Адабиёт тарихида бунга ўхшаш мисоллар кўп. Н. В. Гоголнинг «Ревизор» асарида ҳоким ва унинг атрофидаги муттаҳам амалдорларнинг сирлари фош қилинади-ю, лекин биронта ижобий қаҳрамон кўринмайди».

Бундай ўхшатиш ўринсиз бўлиб, ёзувчини чалкаштиришга олиб боради. Бу ўринда «Сароб»даги қуйидаги сўзларни эшланнинг ўзи кифоя: «Бу асарларни» (классикларнинг асарлари — Ҳ. А.) зўр қилган салбий фактлар деб ўйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот, ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса!» (222 бет).

Бу, албатта, ҳаққоний, тўғри мулоҳазадир.

Демак, бундан кўринадики, ҳар бир ёзувчи асарда ижобий идеал, ижобий куч, ижобий қаҳрамонни етарли қилиб акс эттириши мумкин ва зарурдир. Бунга айниқса совет воқелиги кенг йўл очиб, кўп материал беради, бун-

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1957 йил, 25 сентябрь, № 77.

дай имкониятларга, шубҳасиз, у вақтда Н. В. Гоголь эга эмас эди.

А. Қаҳҳор ўзининг «Сароб» романида ижобий қаҳрамонларни пухта яратиш имкониятларига эга эди. Совет кишиларининг тўлақонли образларини чизиб беришни ҳаётимизнинг ўзи тақозо қиларди. Шунинг учун ҳам бу масалада «Сароб»ни «Ревизор»га таққослаш учун уринишга ҳеч қандай асос йўқ. Агарда «Сароб» асарида ижобий қаҳрамон ҳар томонлама чуқур, кенг ифода этилганда, ўлимга маҳкум этилган кучларга қарши кураш, янгилик билан эскилик ўртасидаги конфликт янада кескин ва ўткир характерга эга бўлиб, ҳаёт ўзининг ҳаққоний аксини янада тўғрироқ топган бўларди.

Адиб романнинг иккинчи нашрида сюжетга кескин тус беришга, композицияни ихчамлаштиришга ва уни пишиқ тузишга, воқеаларни бир-бири билан узвий боғлашга жиддий ҳаракат қилди. Асар сюжети тадрижий ўсишда берилди.

Асарнинг ғояси ҳамда персонажларнинг характери ва фаолияти сюжет билан чамбарчас боғланади. Авторнинг мақсади, ғояси асар сюжети ва композициясида ўзининг тараққиётини топади.

Романдаги шахслар сюжетдан ташқарида қолмасдан, балки, улар бевосита сюжетда иштирок этадилар. Ёзувчи «Сароб»нинг кейинги нашрида сюжет билан узвий боғланмаган айрим ҳодиса ва моментларни қисқартириб, конфликтни янада кескинлаштиришга эришган. Биринчи нашридаги 5, 9, 35 (1 бўлим); 7, 12, (2 бўлим) боблари бутунлай чиқариб ташланган. 14 ва 15 боблар қисқартирилиб, бир боб (12 боб) қилинган. Бошқа кўп боблари ҳам жиддий равишда ихчамлаштирилган. Олдинги нашрининг айрим ўринларида автор тили билан салбий шахсларнинг тили, уларнинг масалаларга, воқеаларга қарашлари қоришиб кетган эди. Иккинчи нашрида бундай нуқсонларга ҳам асосан чек қўйилиши билан, сюжет янада конкретлаштирилган.

А. Қаҳҳор ўзининг «Сароб» асари билан миллий романчилик жанрини бойитишга ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

Ўзбекистон тарихининг маълум бир давридаги воқеаларини ҳикоя қилиб берувчи, буржуа миллатчиларини кескин фош қилувчи бу роман китобхонларнинг севимли асарларидан бўлиб қолди.

Тўртинчи боб

МУҲАББАТ ВА НАФРАТ

1941 йил, 22 июнда гитлерчи фашист босқинчилари Совет Иттифоқига ёвузларча ҳужум қилдилар. Совет халқи мамлакат мустақиллигини ҳимоя қилиш учун Улуғ Ватан урушига отланди.

Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг «Халқнинг бутун кучи душманни тор-мор келтиришга сафарбар қилинсин!» деган чақириғи барча ёзувчиларимиз каби А. Қаҳҳор учун ҳам асосий йўлланмага айланди. Бу улуғ чақириққа ўзбек санъаткори тинмай меҳнат қилиш билан, халқ орзу-тилақларини куйлаш билан жавоб берди, бошқа адибларимиз қаторида доим халқ билан бирга бўлди, халқ билан бирга қайғурди, бирга хурсанд бўлди. Бадиий сўзи билан ғалабамизга баракали ҳисса қўшди. Унинг ўтқир қалами душманга қарши курашда автоматга, замбаракка тенглашди.

А. Қаҳҳор ҳикояларининг, фельетонларининг «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида Совинформацион бюро ахборотлари билан бир қаторда босилиши ёзувчи асарлари аҳамияти қанчалик муҳим эканлигидан дарак беради.

Замоннинг моҳиятини очиш, руҳлантирувчи ранг-баранг характерлар яратиш, ватанпарвар совет кишиларининг фронтдаги қаҳрамонлик мотивларини куйлаш, фронт орқасидаги фидокорона меҳнатларини акс эттириш А. Қаҳҳор ижодининг мағзини ташкил қилади.

Ёзувчи ижодининг муҳим хусусиятларидан яна бири оперативлиги, ҳозир жавоблигидир. У куннинг зўр воқеа ва ҳодисаларига тездан ўз овозини қўша олди.

«Қўчқор Турдиевнинг мардона ишлари маълум бўлиши билан узоқ вақт ўтмасданоқ, А. Қаҳҳор китобхонларга «Дардақдан чиққан қаҳрамон» асарини тақдим қилди. Аҳмаджон Шукуров тўғрисида повесть ёзиб тугатилганда, асар қаҳрамони ҳали жанг майдонида эди. Ёзувчининг қиссаларидаги воқеалар, персонажлар эса, бу асарлар яратилган вақтдаги ҳаётини воқеалар ва кишиларнинг худди ўзига ўхшар эди. Асарлар босилиб чиққандан кейин ҳам, уларда акс эттирилган ҳодисаларга ўхшаш ҳодисалар давом этиб келди. Бу эса санъаткорнинг ҳозиржавоблиги, асарларидаги воқеалар ҳаққонийлиги далилидир.

А. Қаҳҳорнинг бу даврдаги катта ютуғи, айниқса, ижобий қаҳрамон яратиш масаласида кўзга яққол ташланади.

Унинг шу давргача бўлган ижодий нуқсони—ижобий қаҳрамонлар кам яратилганлиги, улар салбий типларга нисбатан бадиий томондан кучсизроқ ишланганлиги эди. Ёзувчи уруш давридаги ижоди билан бу нуқсонга деярли чек қўйди. Бир қанча тўлақонли ижобий образлар чизиб берди. Аҳмаджон Шукуров, Асрор бобо, Собирхонлар илгари яратилган—Ўтбосар, Мастон, Аҳмад полвон, Турдиали каби ижобий образларига нисбатан мукамал чиқди.

Уруш манзарасини чизишда ёзувчига айниқса унинг томонидан бу йилларда ўзбек тилига таржима қилинган В. Василевскаянинг «Камалак» повести катта ёрдам берди. Бу асар урушнинг ҳаққоний картинасини кўз олдимишга келтиради, тупроғимизни вақтинча босиб олган фашист йиртқиқларининг ҳайвоний қилмишларини кенг ёритиб беради. Ўзбек ёзувчиси «Камалак»дан илҳомланиб ва унга эргашиб «Олтин юлдуз» повестини ва бошқа асарларини ёзди. «Камалак»дан ташқари А. Гайдарнинг «Темур ва унинг командаси», Н. Виртанин «Шимолий фронт», А. Ильиченконинг «Қалб хотираси», А. Кононовнинг «Ленин ҳақида ҳикоялар», Б. Горбатовнинг «Алексей Куликов—жангчи». Э. Золянинг «Тегирмон қамали» асарларини таржима қилиб, ўзбек китобхонларига етказди.

Уз асарларининг муваффақиятли чиқиши учун А. Қаҳҳор таржима билан қаноатланиб қолмасдан, фронт ва мамлакат ичкарасидаги ҳаётни чуқур ўрганиши-

га ҳаракат қилди. Бунинг натижасида фронт ҳаётини, совет кишиларининг жанг майдонларидаги мардлигини, фронт орқасидаги фидокорона меҳнатини, жўшқин ватанпарварлигини, юксак маънавий қиёфасини акс эттириб берувчи бадий намуналар яратди.

А. Қаҳҳорнинг Улуғ Ватан уруши темасида ёзган катта, жиддий асари—«Олтин юлдуз» повестидир. У, ўзининг бу асарида Совет Иттифоқини ғалабага олиб келган факторларни бадий формада кўрсатиб беришга уринган. Бундай факторлардан бири совет кишиларининг социалистик Ватанга, Совет ижтимоий давлат тузумига ҳамда улуғ Коммунистик партияга муҳаббати эди.

Автор Ватанга муҳаббат, душманга нафратни Аҳмаджон Шукуров, Бўтабой, Петька Ухов, Иван Сомухин ва бошқа образлар мисолида ёритади. Буларнинг касблари, маълумотлари, ёшлари ва характерлари турлича, Лекин буларда мақсад битта: немис-фашист армиясини тор-мор этишдир.

Бу улуғ мақсад жангчиларнинг маънавий руҳини кўтаради, кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади. Ёзувчи ўз ғоясини очиб беришда повестнинг бош қаҳрамони Аҳмаджон Шукуров образига алоҳида аҳамият беради. Повестда Аҳмаджоннинг жўшқин фаолияти, босиб ўтган жанговар йўли ҳикоя қилинади. Аҳмаджон Шукуров конкрет шахсдир. Автор бу шахснинг реалистик образини чизишда тарихий фактларга суянди.

Унинг характерини ҳар томонлама ёритишга ҳаракат қилди. Аҳмаджоннинг ўтмишини ва армия сафидаги дастлабки вақтларини кўрсатиш билан персонажнинг онгидаги эволюцияни очди.

Бу эволюцияни автор биографик приём ёрдами билан беради.

Ҳақиқий санъаткор ўзининг ҳар бир асарида маҳоратнинг янги-янги усулларини қўллашга уринди. Бу уриниш уруш даври ижодини янги бир приём билан бойитди. Унинг ижодий лабораториясига биографик приём келиб қўшилди, уруш давригача бўлган асарларида бу усул қисман ишга солинган бўлса ҳам, тўла равишда намоён бўлмаган эди. Уруш йилларида биографик приёмни ишлатиш авторга қўл келади. У, бу усул туфайли, энг оғир, даҳшатли синов кунларида совет кишилари-

ни қаҳрамонликка бошлаган омилларни кўрсатиб беришга муваффақ бўлди.

Биографик приём қаҳрамоннинг ўтмишига чуқур экскурсия қилишга имкон туғдирди.

Бу экскурсия эса, бош қаҳрамоннинг босиб ўтган йўлини кўз олдимизда тўла гавдалантиради.

Аҳмаджон етти ёшида отасидан, ўн ёшида онасидан ажраб, ҳар кимларнинг эшигида 16 ёшгача юриб, ҳар қандай ишларни қилиб, «кичик меҳнатқаш» сифатида чиниқади, суяги жисмоний меҳнат билан қотади. Шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланган меҳнатга бўлган муҳаббати орта боради. Бунинг натижасида унинг звеноси юз центнерчи звенолар қаторига ўтади. Кейинчалик бригадир бўлиб кўтарилади. Юқори ҳосил олганлиги учун мукофотланади.

Душман Ватанимизга ёвузларча ҳужум қилиб, бир қанча шаҳар ва қишлоқларимизни босиб олиб, вайрон қилаётган, мамлакатимизнинг юраги бўлган Москвага ҳавф солаётган бир вақтда, чин ватанпарвар Аҳмаджон Шукуров колхоздаги кетмонни жангдаги қурол билан алмаштиришни ўзининг муқаддас бурчи деб тушунади. Шунинг учун ҳам район комиссариатига бориб, ўз ихтиёри билан фронтга кетишини изҳор қилади. Лекин унинг илтимоси икки марта қайтарилади.

У, узоқ вақт армия сафига чақирилмаслигидан таажжубланади. Ўзини улуғ ишлардан орқада қолаётгандек ҳис қилади. Армияга чақирилгач, «Дарров милтиқ оламан-у, урушга кета бераман»¹, деб ўйлаган Аҳмаджон армия ҳарбий таълим лагерида узоқ вақт туриб қолганлигидан ҳам ҳайрон бўлади. Ёзувчи бу деталь билан СССРнинг кучлари битмас-туганмас эканлигини, қаҳрамоннинг юксак ватанпарварлик руҳини ифодалайди. Қаҳрамонни машқ ва таълимларда ўсиб, чиниқиб боришини кўрсатади. Асарнинг бу эпизодлари анча реал ва жонли чиққан.

Повестда Аҳмаджон характери бўялмай, ўз ҳаққоний аксини топди. У бирдан қаҳрамон бўлиб қолгани йўқ. Автор унда учраган баъзи етишмовчиликлар ва

¹ Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар, уч томлик, I том, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957. 149 бет.

камчиликларни рўй-рост кўрсатиб беради. У, ўз фаолиятининг бошланғич даврларида айрим масалаларга юзак қарайди, уларнинг моҳиятини англай олмайди, ўринсиз хатти-ҳаракатларга йўл қўяди. Армияда интизомнинг характерини тушунмаган, урушнинг туб маъносини ажратмаган, милтиқни тўғри тутишни билмаган Аҳмаджон машғулотда, жангда дўстларининг ёрдами билан чиниқиб, ҳарбий таълимни аъло даражада эгаллаган пулемётчи бўлиб етишади.

«Мен, — деди Аҳмаджон Бўтабой билан қилган суҳбатда, — совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен, ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундай экан, фашист келса, ундан минг ҳисса бадтар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу томонга менинг ўлигимни босиб ўтади» (156 бет).

Аҳмаджонни фронтга боришга, душмандан қасос олишга ошиқтирган, ўз Ватани учун жонини ҳам қурбон этишга тайёр қилган асосий манбалар шу қалб ифодасида равшан намоён бўлади.

Аҳмаджон Совет Армиясининг содиқ жангчиси сифатида, қуролдош дўстлари билан бир жон-бир тан бўлиб, дадил ҳаракат қилади. Ўз шахсий ҳаёти ва тақдирини Ватан ва халқ тақдири билан чамбарчас боғлиқ эканлигини тўғри тушунади. Халқ кучига, ғалабага тўла ишонади. Энг қийин моментларда; Совет Армияси вақтинча чекинган, мамлакатимизнинг анчагина қисмини душман босиб олган, халқимиз минглаб тонна ғалладан, рудадан, кўмирдан ажраб қаттиқ қийинчиликларга учраб, оғир аҳволга тушиб қолган вақтларда ҳам Аҳмаджон умидсизликка тушмади, руҳсизланмади, ғалабага бўлган ишончини йўқотмади. Бу ижобий хислатлар унинг кучига куч қўшди.

Пулемётчи Аҳмаджонинг разведкага бориб, фашистни отиб ўлдириши, бир қанча юзлаб босқинчиларни қириб ташлаши, бир неча гитлерчини асир олиши, совет жангчилари ҳаётини сақлаб қолиши, жанг қилиб, Золоторёвка қишлоғига биринчи бўлиб кириши оддий, камтар совет жангчисига хос бўлган қаҳрамонлик эди. Бу содда, ростгўй, виждонли совет йигити разведкада битта босқинчини ҳалок қилиб келгандан кейин, дўстлари-

нинг мақтовига кāmтарлик билан «бу ҳисоб эмас», деб жавоб беради. Бўтабой Аҳмаджоннинг жанговар ишларини характерлаб берса, оддийлик ва камтарлик билан «командирнинг буйруғини бажардим» (191 бет) дейди. Командирнинг буйруғини бажариш—армиянинг, партиянинг, халқнинг ва Ватаннинг буйруғини бажариш эканлигини Аҳмаджон яхши тушунади. Шунинг учун ўз жонини армияга хизмат қилишга, унинг барча топшириқларини шараф билан бажаришга бағишлайди.

Аҳмаджон фақат қаҳрамонгина эмас, шу билан бирга, меҳрибон ота, чин муҳаббатга эга бўлган эр ҳамдир. У, Бўрибой билан қилган суҳбатида, ўз хотинига бўлган муҳаббатини, ўғлини жуда яхши кўришини зўр самимиёт билан изҳор қилади.

Чин инсонпарвар Аҳмаджон ўз оиласини, она қишлоғини қандай яхши кўрса, бошқа оилаларни ва мамлакатимизнинг бошқа ерларини ҳам шунчалик севади. Унинг бу олижаноб хислати совет кишиларини душман панжасидан озод қилишда, Ухов, Бўтабой билан бўлган дўстликда, сойдан ўтишда биродар жангчиларига ёрдам беришда, ярадорларнинг ҳаётини сақлаб қолишда, совет аскарларини асирликдан қутқаришда, озод қилинган жойлардаги аҳолига кўмаклашишда кўрсатган жонбозликларида кўзга равшан ташланади.

А. Қаҳҳорнинг бутун асарларида Ватанга муҳаббат ва душманга қарши ғазабли нидо, кучли нафрат ифодаланади. Бу соҳада, айниқса, «Олтин юлдуз» повести алоҳида ажралиб туради.

Адиб ўз асарида фашист босқинчиларининг тинч совет аҳолисига кўрсатган ваҳшийликлари, жабр-зулмлари, шаҳарлар ҳамда қишлоқларимизни хонавайрон қилганларини ифодалаш орқали совет кишиларида душманга қаҳр ва ғазабнинг кучайишини бадий формада чиза олади. Бу ғазаб Аҳмаджон, Ухов, Бўтабой, Мехалицин, Филатов, Сомухин, Степанов ва кампирни гитлерчи босқинчилардан ўч олишга, уларни қаҳрамонлик ва мардлик кўрсатишга қараб етаклаб кетди. Аҳмаджон урушнинг дастлабки ойларида фашистларнинг ёвузликларини эшитса, «душман бўлганидан кейин ўлдиради, куйдиради-да», деб ўйлаб юрар эди. Лекин гитлерчи босқинчилар ўлдирган, азоб берган кишиларни, куйдирган, вайрон қилган шаҳар ва қишлоқларни ўз кўзи билан кўр-

гандан кейин унинг қарашларида тубдан ўзгариш юз беради. У фашист оккупантлари инсоф ва виждонни йўқотган ҳайвон табиатли махлуқлар эканлигига тўла равишда ишонч ҳосил қилади. Аҳмаджон М. Шолоховнинг «Ғазаб фани» ҳикоясидаги лейтенант Герасимовга ўхшаш қаҳр ва нафрат мактабини ўтади. Тўғри, Герасимов билан Шукуровнинг босиб ўтган йўлларида фарқ бор. Лекин бу образлар моҳияти ва авторлар вазифаси битта. Бу вазифани ҳар иккала ёзувчи ҳам уддалай олган. А. Қаҳҳор М. Шолоховдек, ўз қаҳрамони ички дунёсини, ғазаб ва нафратини, эволюциясини чуқур, ҳар томонлама юксак бадий формада кўрсата олмаган бўлса-да, лекин, айрим эпизодлар орқали ўз ғоясини ифодалай олган.

Большая Каменькадаги вайронликлар, озод қилинган қишлоқда совет жангчиси ўз ҳовлисига кираётган вақтида фашист томонидан отилиши, шу ердаги бир уйда яланғоч икки ёш боланинг азобланиб ётиши, уларнинг онаси жон бериши, Городищчевдаги тўрт ёшли гўдакнинг душман томонидан уриб жабрланиши натижасида эсини йўқотиши, Степановнинг қўли билан оёғи ярим шол қилиниши ва бошқа мудҳиш манзаралар Аҳмаджонга жуда қаттиқ таъсир этади ва унинг юрагида қасос ўтини ёндиради.

«...Ҳар бир совет солдатининг қалбида,—деб ёзади А. Қаҳҳор,—ана шу фашистга нисбатан буюк ғазаб, кишининг кўзини қонга тўлдирадиган қаҳр, кишини ташналикдан бетоқат қиладиган интиқом ўти ёнар эди. Бу ўт оғирни енгил, узоқни яқин қиладди, пўлатни эрилтади ўлимга даҳшат солади» (173 бет). Бу нафрат бутун қийинчилик ва оғирликларни енгиб ўтишга, совет кишиларини ўлимдан қўрқмасликка, дадилликка, мардликка ундади.

Санъаткор ўз повестида уруш тақдирини ҳал қилувчи факторлардан бири—армиянинг юксак маънавий руҳини ифодалади. Асар қаҳрамонлари энг оғир моментларда ҳам, энг қийин аҳволда қолганларида ҳам пессимизмга берилмадилар, ўзларини йўқотиб қўймадилар, қўрқоқлик қилмадилар, ғалабага бўлган ишончларини йўқотмадилар. Сержант Шукуров, оддий солдатлар Ухов, Бўтабой, «конферансье» ҳамда полковник Мехалицин — юксак маънавий руҳга эга бўлган кишилар.

Автор ҳарбий машқларда, мураккаб техникани эгал-

лаш йўлида, ниҳоят, оғир ва шиддатли уруш ўтида ҳар хил миллатдан бўлган бу жангчилар ўртасида дўстлик, биродарлик яна ҳам кучайганлигини ва мустаҳкамланганлигини ифода этади.

Бу гоё асарда Аҳмаджоннинг ақли роса, заковатли, матонатли ва сабрли улуғ рус халқи вакиллари — Ухов, Мехалицин ҳамда марийлик йигит «конферансье» билан бўлган дўстлиги ва биродарлиги мисолида ёритиб берилади. Аҳмаджоннинг ҳарбий билими ўрганишида, техникани эгаллашида, онгини ўстиришида, камолотга эришишида рус биродарлари катта роль ўйнадилар. Полковник Мехалициннинг насиҳатлари, Петька Уховнинг армия ҳаётини тушунтириши, разведкани ўргатиши, Иван Сомухиннинг уч гитлерчини асир олиши, 4 та партизанининг қаҳрамонларча қурбон бўлиши, рус жангчиларининг мардларча олиб борган курашлари Аҳмаджонга кучли таъсир этади ва унинг рус халқига, рус ерига муҳаббати янада ошади. Рус шаҳар ва қишлоқларини ўзининг она шаҳари ва қишлоғи деб ҳисоблайди, у ер меҳнаткашларини эса, ўз қариндош-уруғларидай ҳис қилади. Аҳмаджон учун Ватан Ўзбекистондаги Киров райони, Шоварди қишлоғигина эмас, балки, кенг бепоеён, гўзал Совет Иттифоқидир.

Аҳмаджон, Бўтабой, Ухов, «конферансье»лар турли миллатдан бўлишларига қарамай, улар учун Ватан битта. Бу ҳиссиёт гитлерчи фашист армиясига қарши курашда уларни ягона оилага бирлаштирди. Ёзувчи ҳар хил миллат жангчилари ўртасидаги биродарликни, бир-бирларига берган самимий ёрдамларини мамнуният билан тасвир этди. Асардаги қаҳрамонлар орқали СССР халқлари дўстлигининг қудратини, бузилмаслигини кўрсата олди.

«Олтин юлдуз» повестида айрим камчиликлар ҳам учрайди.

Автор А. Шукуровнинг биографиясига, тарихий ҳужжатга қаттиқ суяниб, чуқур умумлаштирмалар қилмади, воқеаларни эса кенг типиклаштирмади. Шахсий кузатишлар, фронтдаги фактик материаллар асосида, персонажларнинг фаолияти кучайтирилса, асар қиммати, бадиий кучи янада ортган бўларди. Қаҳрамонлар ички дунёси кенг очилмаган. Шукуровнинг ички ҳолати, рангбаранг кечинмаларини чуқур очиб беришга авторнинг тўла имконияти бор эди.

Повестда совет техникасининг қудрати етарли сезилмайди.

Бу нуқсонлардан қатъи назар, «Олтин юлдуз» асарини, китобхонларда ватанпарварлик туйғуларини чуқурлаштиришда ва уларни коммунистик руҳда тарбиялашда катта роль ўйнади. Бу повесть уруш тўғрисида бадий ҳужжат сифатида адабиёт хазинасини бойитди.

А. Қаҳҳор уруш йилларида ҳикоя жанрида ҳам нодир намуналар берди. «Асрор бобо», «Хотинлар», «Кўк конверт», «Қизил конверт», «Ботирали», «Сеп» ҳикояларида совет кишиларининг жанглардаги ҳамда меҳнат frontiдаги қаҳрамонлиги, ватанпарварлиги, мустақкам иродаси, бирдамлиги бадий бўёқларда берилди.

А. Қаҳҳорнинг деярли ҳамма ҳикоялари уруш тақдирини ҳал қилувчи факторлардан бири — фронт орқасининг мустақкамлигини, фронт ва мамлакат ичкарисининг бир-бири билан чамбарчас боғлиқлигини, совет халқининг маънавий-сиёсий бирлигини кўрсатишга бағишланган. Бу темани ёритишда «Асрор бобо» ҳикояси ўзининг чуқур мазмуни билан алоҳида ажралиб туради.

Гоявий-бадий даражаси юқори бўлган бу асарни ўзбек совет ҳикоячилигида энг яхши проза намуналаридан бири деса бўлади.

Ёзувчи бу ҳикояда урушнинг энг қийин вақтларида ҳам совет кишиларининг руҳан умидсизланмаганликларини, дадил туриб, фронт учун хизмат қилганликларини ёритиб беради. Бу жиҳатдан Асрор бобо (Асрорқул) образи алоҳида диққатга сазовор. Автор ватанпарвар шахсни тўлароқ очиш, типиклаштириш, умумлаштириш мақсадида, ҳаётий эпизодлардан, характерли воқеалардан фойдаланади. Асрор бобонинг Улуғ Ватан уруши давридаги фидокорона меҳнатини кўрсатиш билан кифояланиб қолмасдан, бунга рағбатлантирган заминларни чизиб беради. Персонажнинг бу хусусиятларини қисқа жумлалар, таъсирли иборалар орқали очди.

Асрорқул — Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдин отасидан қолган тегирмонда зўрға тирикчилигини ўтказиб юрган кимса. Улгармада мардикор олиш йили, «оқ пошшога» хизмат қилишдан бўйин товлаганлар ичда энг актив Асрорқул бўлган. Оломон вақтида дадиллик билан «Оқ пошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз!» (194 бет) деб жавоб қайтарган мард.

Асрорқул ўзининг қаҳрамонларча хатти-ҳаракати билан халойиқ ўртасида катта обрўга эга бўлган.

Халқ озодлик ҳаракати бостирилгандан кейин Асрорқул яшириниб, қишлоқма-қишлоқ юришга мажбур бўлади. Автор кичик штрихларда, ўз қаҳрамонининг ҳаёти мисолида ўтмишдаги тенгсизликни, эксплуататор синф вакилларининг очкўзлиги, текинхўрлиги ва тайёрга-айёр эканлигини фош қилиб ташлайди. Асрорқул Ултармадан қочиб кетгач, унинг ёлғиз тирикчилик манбаи бўлган тегирмонини қишлоқ оқсоқоли ўзиники қилиб олганлиги, буржуа-демократик революцияси ҳам меҳнаткашларга озодлик, тенглик, бахт бермаганлиги асарда қисқа сатрларда ўз ифодасини топади. «Оқ пошшо тахтдан тушгани билан, оқ амин аминлигидан тушмабди» (195 бет) дейди ҳикоя персонажларидан бири.

Фақат Октябрь социалистик революцияси меҳнаткашлар ҳаётига ҳақиқий бахт олиб кирганлиги, уларни абадий зулмдан қутқарганлиги ва ер-сув билан таъминлаганлиги ҳикояда зўр эҳтирос билан ифодаланади. Асрорқул «юрт тинчигандан кейин» Ултармага кўчиб келиб, бузилган тегирмонини тузатиб, у билан колхозга кирази ва меҳнат қучоғига ташланади. Озод Ватанимизга гитлерчилар ҳужум қилган вақтда, кексайиб қолганлигига қарамасдан, фронт учун, ғалаба учун зўр ғайрат билан меҳнат қилади. Халқ ўртасидан чиққан агитатор сифатида жамоат ишларида фаол қатнашади. Қариялар бригадасини тузади ва уларни меҳнатга илҳомлантиради. Чойхона очиб, уни агитация пунктига айлантиради. Унинг ташаббуси билан чойхонага урушдан қайтган кишилар таклиф қилиниб, уларнинг жангчиларимиз ҳақидаги ватанпарварлик руҳидаги ҳикоялари эшитилади. Райком секретари отанинг бу хизматида катта баҳо бериб бундай дейди: «Асрорқул ота районимизда энг зўр бир агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётибди» (203 бет).

Асрор бобо миллионлаб оталар каби, ўз ўғлини социалистик Ватанни ёвуз босқинчилардан ҳимоя қилишга узатади. Уғли Ёдгорнинг фронтда Улуғ Октябрь самарасини сақлаш учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитса ҳам, ўзини йўқотиб қўймайди, белни букмайди, руҳини туширмайди. Уғлининг ўлими душманни тезроқ тор-мор келтириш учун уни яна ҳам фидокорона меҳнат қилишга ундайди.

Унинг фарзанд доғининг барча аламларига бардош бериб, ўз дардини ичига ютиб, бошқаларга, ҳаттоки қадрдон хотинига ҳам бу сирни билдирмай, хотинининг аччиқ таъналарига чидаб, уни юпатишга интилиши жонли ва ҳаётий чизилган. Асрор бобонинг социалистик Ватанга, меҳнатга муҳаббати, душманга қарши кучли нафрати барча руҳий қийналишларни, оғир мусибатларни енгиб ўтади. Ёзувчи Совет ҳокимияти даврида фақат ёшларнинггина эмас, шунингдек, кексаларнинг ҳам онги ўсганлигини юксак пафос билан бера олган.

Онда юз берган бундай ўсиш-улғайишни ҳикоянинг бошқа образларида — Асрор бобонинг хотини ва Ҳайдар отада ҳам кўра оламиз.

«Асрор бобо»га ўхшаш сюжет линиясини «Ботирали» ҳикоясида ҳам учратамиз. «Ботирали» асаригаги Ҳурмат хола билан эри характери кўп жиҳатдан Асрор бобо ва унинг хотинини эслатади. Ҳурмат хола ва унинг эри фарзандларидан кўп вақтдан бери хат келмаганлигидан ташвишланадилар. Ботиралининг ота-оналари ўртасидаги йиллар бўйи давом этиб келган тотув турмуш, самимият мотивлари Ёдгорнинг ота-онасига ҳам хосдир. Лекин ёзувчи «Ботирали» ҳикоясида бошқача приёмни, шахслар характеристикасини беришда айрича усулни қўллай олди. Автор ҳар икки ҳикоясида воқеа финалини бошқача ҳал қилади. Олдинги асарда қаҳрамонларнинг мусибати ва қайғуси билан воқеа тамомланса, кейинги ҳикоясида хушчақчақлик, хурсандчилик билан финал ечилади.

Ҳурмат хола Асрор бобонинг кампирига нисбатан бир оз қолоқроқ. У, кўпроқ эски урф-одатларга, бидъатларга ишонади. Икки марта кўрган тушини рост деб ўйлаб, унга қаттиқ эътиқод қилиб, бошқа ҳеч нарсага ишонмай қўяди. Уғлидан аза кунни келган хатдан шубҳаланади, уни қалбаки деб ўйлайди. Ҳатто, икки кундан кейин Ботиралининг яна хати ва сурати келганда ҳам «эски сурат» дейди, хатга мутлақо ишонмайди. Асарда эскилик урф-одатлари таъсири кучли бўлган кампирларнинг типик вакили берилади.

Бироқ, «Ботирали» ҳикоясида қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари, психологияси, ички дунёси кенгроқ ва чуқурроқ, ҳаяжонли қилиб очиб берилмайди.

А. Қаҳҳор ўз ижодида хотин-қизлар темасига кўп аҳамият беради. Хотин-қизлар, айниқса уруш йиллари

саноатда, қишлоқ хўжалигида, маданият фронтида катта роль ўйнаганлигини ёзувчи зўр бериб кузатади.

Унинг «Хотинлар», «Қизил конверт», «Кўк конверт» ва «Сеп» ҳикояларида хотин-қизларнинг меҳнати, Ватанга, Совет Армиясига муҳаббати, ўз эр ва ёрларига севги ва садоқатлари ёрқин ёритилади. «Хотинлар ҳикоясидаги Собирахон, Рисолат, Иброҳимова, Баҳри, Комила холалар турли вазифадаги ҳар хил характерга эга бўлган, ранг-баранг шахслардир. Бу хотин-қизлар фронтга кетган эркаклар ўрнини босиш мақсадида, меҳнат қучоғига отланадилар. «Буларда қандайдир бир ички дард бор. Шундай ички дардки, кундалик тирикчиликдан юсакроқ бир сабаб бўлмаса, ҳеч қандай қонун, ҳеч қандай шахсий манфаат буларни бу хилда ишлашга мажбур қилолмайди» (216 бет). Бу «ички дард» Ватанга ва унинг ўғилларига муҳаббат, фашист босқинчиларига нафратдан иборат эди.

Бу нарса айниқса, Собирахон образида яққол кўринади. Собирахон урушгача уй хизматлари билан овора бўлиб, коллектив меҳнатда иштирок этмаган. Эри урушга кетгандан сўнг, меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаб олиш лозимлигини яхши англай бошлайди. Меҳрибон, жамоатчи аёл Комила холанинг ёрдами билан МТСга ишга жиради. Тракторчи бўлиб етишади. Фидокорона меҳнати билан обрў қозонади, илғор тракторчилар қаторидан жой олади.

Қишлоқ совети раиси «оқсоқол» — Иброҳимова, комсомоллар бригадаси бошлиғи Рисолат, колхозчи Баҳрилар ҳам, ўз туйғу ва мақсадлари билан Собирахонга ҳамнафасдирлар. Буларнинг муҳаббати «қаршиликка учраса, чок-чокидан сўжилиб кетадиган муҳаббат...» эмас, балки «қаршиликка учраган сайин камолот топадиган муҳаббат» (214 бет) дир. Ҳикояда бу хотин-қизлар ўзларини бир оиланинг аъзоларидай ҳис қиладилар, бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қиладилар.

Буларнинг ҳар бири, «юрт қайғуси билан куймаган», ўз роҳати ва манфаатини кўзлаб, халқнинг душманга қарши олиб бораётган курашидан четда қолган кишилардан жирканади ва нафратланади. Ҳикояда ёзувчи енгилтак, турмушга юзаки қаровчи, муҳаббат нималигини билмаган аёллар типини Умри образида беради.

Бу ҳикоя тўғрисида гапирганимизда, асар композициясининг чўзиқлигини айтмасдан ўтолмаймиз. Сюжет

айрим ҳолларда воқеалар процессида, персонажлар хатти-ҳаракатида очиб берилмасдан, ўтган воқеаларнинг тавсиф-ҳикоя қилиниши орқали давом эттирилади ва очилади. Натижада, автор томонидан мўлжалланилган кескин конфликт чуқур тасвирланмаган. Бошқа ҳикояларида эса автор композицион тарқоқликка чек қўйди. Сюжетни ихчам тузди, воқеаларни қисқа жумлаларда бир-бирига боғланган ҳолда ёритди.

«Кўк конверт», «Қизил конверт» ва «Сеп» ҳикоялари фикримизнинг исботи бўла олади. Уларда жангчилар ва меҳнат қаҳрамонларининг бир-бирига ҳурмати, муҳаббати, бир-бирларини янги ютуқ ҳамда ғалабаларга руҳлантиришлари тасвирланди.

А. Қаҳҳор уруш йилларида повесть ва ҳикоялар билан бирга, бир қанча фельетонлар, очерклар ҳам ёзди. Унинг узоқ вақтдан кейин, яна фельетон жанрида қалам тебрата бошлаши бежиз эмас. Уруш йилларида душманга қарши курашда фельетон жанрининг тиғи янада ўткирлашди, унга бўлган зарурият янада кучайди.

Фельетон душманга қарши ўткир қуролга айланди. Бу жанрда ёзувчиларимиз фашистларнинг туб моҳиятини очиб ташлаб, ҳақиқатни халқимизга тушунтирди.

И. Эренбург, А. Толстой, Д. Заславский ва бошқа сўз санъаткорларимизнинг фельетонлари, очерклари душманга ёғдирилган бомбадай хизмат қилди.

А. Қаҳҳор фельетонларининг тематикаси, ғоявий йўналиши, кучли сатирик руҳи юқоридаги ёзувчиларнинг асарларига яқинлашиб боради, улар билан ҳамоҳанг бўлиб кетади. Ўзбек ёзувчисининг фашизмга қарши ёзган фельетонлари 20-йилларда яратган фельетонларидан ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан фарқ қилади. У, 20-йилларда эндигина қўлига қалам олиб, ўз қувватини биричи галда фельетонда синаб кўрганлиги учун ҳам, у вақтдаги фельетонларининг кучсиз бўлиши табиий эди. Ёзувчининг 30-йилларда ҳикоячилик соҳасида камолотга эришиши, уруш давридаги фельетонларига етуклик, чуқур мазмун, бадиий қувват олиб кирди. Ҳикоя жанридаги маҳорати фельетонларида ҳам ўзининг ёрқин аксини топди. Уруш даврида ёзилган «Ҳи-ҳи...», «Бос тепкини», «Барон фон Ринг», «Содиқ саллот», «Ишқал»; «Иккиннинг бири» асарлари ёзувчининг фақат машҳур ҳикоянависгина эмас, шунингдек, йирик фельетонист ҳам эканлигидан дарак берди.

А. Қахқорнинг фельетонлари, уруш дәврида яратган ҳикоялари тематик доирасини тўлдирди, образлар галереясини бойитди. Унинг ижодий лабораториясида душманнинг ярамас ички дунёсини, тубан ахлоқини, чириган идеологиясини фош қилиш масаласи етишмас эди. Фельетонлари эса, бу етишмовчиликни тўлдирди.

А. Қахқор фельетонлари фашистларнинг маънавий-сиёсий тубанликларини, улар идеологиясининг реакцион моҳиятини, қонхўрлик руҳидаги фалсафасини, кўз бўямачилик асосига сурилган пропагандасини фош қилиш мазмуни билан сўғорилган. Фашистларнинг бу томонларини қоралаш орқали социалистик идеологиянинг юксаклиги, совет кишиларининг бирдамлиги, енгилмаслиги намойиш қилинади.

Ёзувчи фельетонларидаги сатиранинг ўткир тиғи фашизмнинг жирканч тузумига ва унга хайрихоҳ бўлган, фашистлар малайига айланган сотқинларга қарши қаратилди.

Фашист тузумининг пучлиги, мағлубиятга учраши муқаррарлиги айрим воқеалар мисолида, пухта образлар орқали очилди. Фашист матбуотининг қалбакилиги («Содиқ саллот», «Иккиннинг бири»), фашистларнинг фоҳишабозлиги, маънавий тубанлиги («Ишқал»), бутун дунёга ҳукмрон бўлиш хаёли («Бос тепкини», «Барон фон Ринг») ўткир сатирага олинди. Немис-фашист босқинчиларига очкўзлик, таловчилик, ёвузлик каби хусусиятлар хослиги фош қилинди.

Мағрур Хорст Шустернинг («Бос тепкини») онги ёшлигидаёқ мактабда заҳарланади, ёлғон, бўхтон гаплар билан мияси тўлдирилади... Унда урушга бўлган ҳавас уйғотилади, душман кучсиз деб ўргатилади. «Сенга ҳеч қандай шикаст етмайди. Сенинг таниннга ўқ ҳам ботмайди, найза ҳам...», «Дунёда бизга бас келадиган ҳеч қандай куч йўқ», деб Хорст Шустернинг қўйни пуч ёнғоққа тўлғазилади. Ким рўпара келса, чолми, кампирми, қиз болами, ўғил болами ўлдиравер!» (269-бет) деб таълим берилади.

Фюрер ёд этилса, мушкул осон бўлар эмиш, ҳеч қандай шикаст етмас эмиш, душман қириб ташланар эмиш. Бу руҳда тарбия кўрган Хорст Шустер фюрернинг машинасига, кўр-кўрона солдатига, миясини йўқотган, инсонлик хислатларидан маҳрум бўлган махлуққа айланади.

Барон фон Ринг (шу номли фельетондан) эса, юқоридаги образнинг давоми ва ривожидир. У, уччига чиққан ашаддий йиртқич фюрерни худо деб билиб, у орқали фожиага учраган типдир.

Хорст Шустерга қўйилган шартлар Баронда мужасамлаштирилган. Фюрернинг ноғорасига ўйнаш, бегуноҳ гўдакларни, айбсиз совет кишиларини қириш, карта билан шуғулланиш Барон фон Рингнинг характерини белгилайдиган хусусиятлардир. Унинг калтафаҳмлигини, онгсизлигини, тушунмасдан фюрерни ҳимоя қилишини автор, ҳақли равишда, эшакка ўхшатади. Барон Урта Осиёни забт этиш, у ерда «мармардан қаср» солдириш ҳақида хом хаёл сураётганда, даҳшатли портлаш хаёлини кўкка совуради, ўзини асир туширади.

Қутурган, ёлғонларга алданган фашист учун «Иккиннинг бири» бўлиши керак. Унинг «кўзи очилса, қудратли Қизил Армия қаршисида тиз чўкади, очилмаса абадий очилмайди — ер остида чириб кетади, ириб кетади» (272 бет), деган хулоса асар ғоясидан келиб чиқади.

Автор, Совет Армиясига мурожаат қилиб, юқоридаги каби жирканч махлуқларни ер юзидан супуриб ташлашга ундайди. «Э, Улуғ Совет Ватанининг соҳибқирони, бос тепкини!» (270 бет) деб хитоб қилади ёзувчи.

А. Қаҳҳор асарларининг ўткир сатирик тиғи мамлакатимиз ичида туриб, халқимиз орасида яшаб, душманга хизмат қилган сотқинларга, хоинларга ҳам қаратилди.

Совет кишилари фашистларга нафрат билан қаради, сотқинлардан эса, янада кучлироқ нафратланди. Сотқин — ҳужум қилувчи жангчининг биқинига пичоқ урувчи, ҳар қандай ташқи душмандан ҳам хавфли бўлган махлуқдир. «Сотқин, — деб адолатли равишда ёзган эди М. Горький, — бу, синфий давлат табиятининг ўзига хос шунчалик қабих махлуқидирки, уни ҳеч ким ва ҳеч нарса билан солиштириб бўлмайди. Мен ўйлайманки, уни ҳатто тиф касалини тарқатувчи бит билан солиштириш, иккинчиси учун ҳақорат бўлар эди»¹.

А. Қаҳҳор «Ҳи-ҳи...» фельетонида ўзини халққа, ҳукуматга яқин қилиб кўрсатишга уринган хоиннинг ёрқин типини чизади.

Ҳи-ҳи — ниқобга ўралишга уста, У ишга ҳаммадан

¹ М. Горький. Если враг не сдается, его уничтожают, ГИХЛ, Москва, 1938, 73 бет.

олдин келади ва ҳаммадан кейин кетади, профсоюз аъзолигига ҳақни ойма-ой тўлаб туради. Ҳз хатти-ҳаракатлари билан коллективда ишонч туғдиришга уринади. Автор ўзини соддаликка солган, ҳар бир гапдан кейин «ҳи-ҳи...» лаб, кулиб турган, аслида қулоқнинг думи бўлган, ашаддий душманнинг кирдикорларини очиб ташлайди.

Сотқиннинг эс-ҳуши отасининг қўлидан кетган бойликларни қайтариб олиш эди. У, шу орзу билан яшайди, шу орзунинг амалга ошириш моментини пойлайди. Улуғ Ватан уруши бошланганда, шу орзуси ушалишига ишонч ҳосил қилади.

Автор фронтдаги ўзгаришлар муносабати билан бу хонинг юрагидаги зардоблар, онгидаги заҳарларнинг юзга қалқиб чиқишини кўрсатиб беради.

У, қўшинларимиз Киевни ташлаб чиққанлиги ҳақидаги хабарни радиодан эшитгандан кейин, ҳаракатга тушиб қолади. Катта холасининг қутигасидан шликорлик ерининг восиқасини топиб қўйиб, уни амалга ошириш тараддудига тушади. Москва хавф остида қолганда «фантазия» номери унинг кўз олдидан ўтади.

«Мана шу кунларда Ҳи-ҳи Қизил Армияга, совет халқига бўҳтондан иборат миш-мишларни тарқатиб юрди; фронтга кетган йигитларнинг дўстлари, қавму қариндошлари кўнглига ғулғула солишга уринди» (274-бет).

Қўшинларимиз қарши ҳужумга ўтиб, Ватанимиз тупроғини оккупантлардан тоза қилай бошлагандан кейин, унинг ёвуз нияти тилка-тилка бўла бошлайди. У, шликорлик восиқасининг эски жойига яширади, талвасага тушиб қолади. «Қизил Армиянинг олға босган ҳар бир қадами бўғизига тушаётгандай» (275-бет) бўлади.

Ҳи-ҳи яна эски уйига кириб кетади, пайт пойлаб, у ердан чиқиб, бефаросат, лақма одамлар ўртасида ўз заҳарини сочиб туради.

Фельетон уруш вақтида кавакда жон сақлаб яширишиб юрган, ғалабамизга халақит беришга уринган сотқинларни топиб, янчиб ташлаш пафоси билан суғорилган. Фельетоннинг оптимистик руҳи ҳам мана шунда.

Ёзувчининг бу йилларда ёзган фельетонлари, ҳикоялари, повесть ва очерклари унинг ижоди янги босқичга кўтарилишидан дарак беради. Бу кўтарилишга у, ҳаётни чуқур ўрганиши, социалистик реализмни тўла

эгаллаши, А. П. Чехов, Н. В. Гоголь ва совет ёзувчиларининг традицияларидан ўрганиши, уларни давом эттириши, тараққий эттириши ва мукаммаллаштириши орқали эришди. Урушгача бўлган йилларда ташкил топган ўзига хос стилни янада силлиқлаб борди. Тилдаги лўндалик, ихчамлик, сиққилик каби хусусиятлари уруш темасини акс эттиришда ҳам намоён бўлди. А. П. Чеховдан қабул қилиб олган бадий-гасвирий приёмлар янги воқеалар аспектида, янги қаҳрамонлар мисолида кенгайтирилди.

А. Қаҳҳор совет кишиларининг уруш давридаги қаҳрамонлик хусусиятларини чуқур, самимий лирика билан боғлай олди. Бундай лирикани, севгини поэтик юмор билан суғорди.

Муҳаббат билан тўлиб-тошган, қаҳрамонликка чақирувчи хотинининг хатидан илҳомланиб жасурлик кўрсатган Ҳайитбойнинг («Қизил конверт») оиласига бўлган жиддий, самимий муносабати ҳикояга енгил, хушчақчақ юмор сингдириб юборган.

«Сеп» ҳикоясидаги Шерали билан Шаҳринисо ўртасидаги дўстлик тасвирида икки ёш юракнинг бир-бирига бўлган самимий муҳаббати ва бу муҳаббатнинг душманга қарши кураши билан боғланиб кетганлиги зўр эҳтирос билан ифода этилди.

Севги лирикасини қаҳрамонлик билан бирга қўшиб кўрсатиш масаласида А. Қаҳҳор ўз устозидан олдинга кетди. А. П. Чеховда ҳам бу фазилатлар мавжуд эди, лекин улар ўзининг етарли тараққийсини топа олмади. У яшаган замон ҳамда акс эттирган предметлар қаҳрамонлик билан лирикани боғлаб ифодалашни чегаралаб қўйган эди. Бундан холи бўлган А. Қаҳҳор юқоридаги приёмга кучли тус киритди, уни кенг қўллади, ўз асарларини оптимистик руҳ билан суғорди. А. Қаҳҳор жанговар оптимистик руҳни асарларининг маъзидан келтириб чиқарди.

Адиб уруш йилларида А. П. Чеховдан ташқари Н. В. Гоголь традицияларини ҳам давом эттирди. Фельетонларидаги фашист ва сотқин образларини чизишда А. Қаҳҳорнинг сатирик тиғи Н. В. Гоголь традицияларига чархланиб, ўткирлашди. Барон фон Ринг (шу номли фельетонда), Хорст Шустер («Бос тепкини»), Эрнес Нуше ва Вернер Зигман («Содиқ саллот»), Ҳи-ҳи (шу номли фельетонда)ларни шош қилишдаги автор сати-

расининг кучи улуғ рус ёзувчисининг сатирик қувватига яқинлашади. Н. В. Гоголь сатирасидаги кескинлик, шафқатсиз равишда фош қилиш, ўқни тўппа-тўғри мақсадга тегизиш каби хусусиятлар А. Қаҳҳор фельетонларига ҳам хос.

Ўзбек адаби бу билан чегараланиб қолмади. Фашист газандалари билан ҳаёт-мамонт кураши кетаётган даврда А. Қаҳҳорни Н. В. Гоголь традицияларининг қаҳрамонлик мотивлари кўпроқ қизиқтирди. Ижобий нарсаларни ҳам акс эттириш, ижобий қаҳрамонларни тасвирлаш масалаларини ўрганиш ва қўллаш билан у ўз ижодий лабораториясини янги бир муҳим приём билан бойитди.

Н. В. Гоголь асарларидаги ривожлантирилган оптимистик руҳ, ижобий қаҳрамонлар хусусиятлари А. Қаҳҳорнинг повесть ва ҳикояларида маълум даражада ўз аксини топади ва улуғ санъаткор персонажлари характеридаги баъзи фазилатлар ўзбек ёзувчисининг образларига ҳам кириб боради. Буни айниқса Асрор бобо ҳикоясида яққол кўришимиз мумкин. Бу ҳақда авторнинг ўзи бундай ҳикоя қилади: «Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульбадир. Барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган кун, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёнидан иягига осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди. Ватан уруши йилларида чиққан «Асрор бобо» ҳикоясини ёзишда Тарас Бульба образи менга илҳом берди. Асрор бобо кампирига қалбини ўртаб юрган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини айтмай, яшириб юради, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради. Бунда Асрор бобога Тарас Бульба чизиқларидан бирини беришга уринганлигимни кўриш мумкин».¹

Н. В. Гоголь «Тарас Бульба» повестида Запорожье ўлкаси меҳнаткашларининг XVI—XVII асрлардаги ҳаё-

¹ А. Қаҳҳор. Устоз санъаткор. «Шарқ юлдузи», 1952, № 3. 46-бет.

тини ҳамда поляк панлари, феодал-босқинчиларига қарши олиб борган курашларини ифода этади. Ўз ғоясини, халқдаги улур кучни, қудратни, юксак маънавий фазилатни ботир Тарас Бульбада мужассамлаштирди. Рус мамлакати мустақиллиги учун курашган халқ қаҳрамонларининг энг яхши фазилатлари Тарас Бульбада ўз аксини топган. Душманларга чексиз нафрат, Ватанга зўр муҳаббат, мисли кўрилмаган мардлик кўрсатиш Тарас Бульбага хосдир.

Бу хислатларнинг кўпи Асрор бобода ҳам гавдаланган. Асрор бобо Тарас Бульбага ўхшаб руҳан мустаҳкам, «иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон», юраги пок ва гўзалдир.

Шунинг учун ҳам Асрор бобо бели Тарас Бульба бели каби жуда қаттиқ қийинчиликларда, оғир мусибатларда синмади. Булар шуни кўрсатадики, Абдулла Қаҳҳор ўз устозларига эргашишни давом эттириб, уларнинг ижодидан янги традицияларни, ишлатилмаган усулларни қидириб топиб, уларни кескин кураш шароитларидаги янги воқеалар мисолида ривожлантирди.

Уруш даврида А. Қаҳҳорнинг фикрлаш доираси кенгайди, турмуш тажрибаси ортди, диди, бадний маҳорати кўтарилди, тематикаси кенгайди, ижодий лабораториясидаги приёмлар янада ранг-баранглашди, ижобий қаҳрамонлар галереяси бойиди.

А. Қаҳҳор оғир синов йилларида совет халқига сидқидиллик билан хизмат қилди. Ўз ижоди билан халққа янада яқинлашди, унинг орзу-тилақларини, муҳаббат ва нафратларини акс эттириб берди. Шунинг натижасида унинг жамиятдаги роли ошди, ижодининг тарбиявий-ташкилий аҳамияти кучайди, меҳнаткашларга таъсир кучи зўрайди.

КОММУНИЗМ ҚУРИШ УЧУН КУРАШ ЙИЛЛАРИДА

Улуғ Ватан урушидан ғолиб чиққан қаҳрамон совет халқи ўзининг жонажон Коммунистик партияси раҳбарлигида фидокорона меҳнат қилиб, порлоқ коммунизм сари илдам қадам билан олға кетмоқда.

Саноат, қишлоқ хўжалиги ва фан соҳасидаги муваффақиятларимиз бутун инсониятни ҳайратда қолдирмоқда. Совет олимлари томонидан бирин-кетин учирилган ернинг ажойиб сунъий йўлдошлари ва ракеталар коммунизмдан дарак бермоқда.

Совет адабиёти ҳаётимиздаги улуғвор ўзгаришлардан озиқланиб, Коммунистик партия ёрдами туфайли улғайди, камол топди.

Шонли партиямизнинг 1946—1948 йилларда идеология масалалари юзасидан қабул қилган қарорлари ҳамда ёзувчиларимиз съездларига юборган табриклари совет адабиёти тараққиётида ҳал қилувчи роль ўйнади.

~~Н. С. Хрущёвнинг~~ КПСС XX съездида қилган доклади, «Адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлайлик» деган мақоласи, унинг ёзувчилар III съездида сўзлаган нутқи адабиёт тарихида янги, порлоқ саҳифа очди.

~~Уртақ Н. С. Хрущёв~~ доклади ва унинг юксак партиявий руҳ билан суғорилган мақоласи адабиёт ва санъатни халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлаш, бадий асарларда совет кишиларининг фаолиятини кенг ва чуқур акс эттириш пафоси билан суғорилгандир.

Бу партия ҳужжатлари адабиётимиз тарихида ғоят катта аҳамиятга эга бўлди, унинг асосий программаси бўлиб хизмат қилди, ёзувчиларга янги йўлланма берди.

Совет воқелиги, Коммунистик партия ёрдами ва ғамхўрлиги ёзувчиларни катта-катта ижодга илҳомлантирди, уларга янги-янги адабий муваффақиятлар бахш этди.

Бундай ёрдамдан баҳраманд бўлиб, катта ижодий ютуқларга эришганлардан бири А. Қаҳҳордир.

Бу даврда А. Қаҳҳор Ўзбекистон Давлат нашриётида редактор ва таржимон бўлиб ишлади. У, 1952 йилда Коммунистик партия сафига қабул қилинди. Ёзувчи ўзининг сиёсий савиясини яна ҳам ошириш мақсадида 1953 йилда Кечки марксизм-ленинизм университетига кириб ўқиб, уни 1956 йилда тугатди. 1954 йилнинг август ойидан 1956 йилнинг июль ойигача Ўзбекистон ёзувчилари союзи президенти раиси вазифасида ишлади. Бундан ташқари Совет ёзувчиларининг иккинчи ва учинчи съездида делегат бўлиб сайланди. Тажрибали ёзувчи ўзбек адабиётчиларининг, айниқса ёш талантларнинг асарларини таҳлил қилиб, танқидий мақолалар ёзди. Ёзувчилар союзидаги прозаик асарларнинг муҳокама-ларига қатнашиб, ўзининг қимматли фикрлари билан авторларга ёрдам берди. Ёзувчилар конференцияларида, пленумларида ва съездларида сўзга чиқиб, бадиий маҳоратни эгаллаш, ҳаётни чуқур ўрганиш масалалари юзасидан муҳим ва зарур маслаҳатларни берди.

А. Қаҳҳор ўзбек совет адабиётининг ўсишида фақат ўз танқидий мақолалари, ташкилотчилик қобилияти, қимматли маслаҳатлари билан иштирок этибгина қолмай, бадиий асарлари билан ҳам фаол қатнашди. Ўзбек адабиётини Иттифоқ китобхонларига кенг танитишда, уни жаҳон миқёсига олиб чиқишда баракали хизмат қилди. Фақат ўзбек китобхонларининггина эмас, шунингдек, бошқа қардош халқларнинг ҳам сеvimли ёзувчиси бўлиб қолди. Ўз ижоди билан чет эл прогрессив ўқувчиларининг ичига ҳам дадил қадам билан кириб борди. Бу эса, ўзбек адабининг ўз малакаси ва маҳоратини тинимсиз ошириб борганлигидан, ижоди янги, юқори босқичга кўтарилганлигидан дарак беради.

А. Қаҳҳор урушдан сўнги даврда «Қўшчинор чироклари» (1947) романини, «Синчалак» (1958) пьесини, «Янги ер» (1951), «Оғриқ тишлар» (1955) драмаларини яратди. Уттиздан ортиқ ҳикоя, фелъетон ва очерклар ёзди. Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясини, Н. В. Гоголнинг «Ревизор», «Уйланиш», К. Треневнинг «Любовь Яровая» асарларини таржима қилди.

А. Қаҳҳорни ўзбек адабиётининг юлдузи қилган нарса, унинг халққа яқинлиги, халқ манфаатлари билан бирга яшашидир. Бу эса, унинг партияга яқинлигини, у билан доим бирга эканлигини кўрсатди. «Кимки халқ билан бирга бўлишни истаса, у ҳамisha партия билан бирга бўлади,— дейилади партия ҳужжатида.— Кимки партия позицияларида мустаҳкам турса, у ҳамisha халқ билан бирга бўлади... Турмушни Коммунистик партия позициясида туриб ҳаққоний ёритиш»¹ А. Қаҳҳор учун ҳаётий эҳтиёж бўлиб қолди. Замонавийлик ижодининг жони ва қонига айланди. Замонавий тема ҳеч қачон А. Қаҳҳор ижодида бу даврдагидек ҳар томонлама ўз аксини топа олмаган эди.

Жамият тараққиётининг бош йўли — ижобий нарсалар А. Қаҳҳор асарлари асосида ётиши — ёзувчи ижодининг энг характерли хусусиятидир.

Сидиқжон, Ўрмонжон («Қўшчинор чироғлари») Саида («Синчалак»), Мастура («Минг бир жон»), Деҳқонбой ва Ҳафиза («Янги ер») образлари ўзбек адабиётидаги ижобий қаҳрамонлар галереясини бойитди. Булар ғоявий пухталиклари, бадий қувватлари, равшан характерлари билан ёзувчининг олдинги барча ижобий қаҳрамонларидан юқори туради.

Шундай қилиб, ижобий қаҳрамонларни, ҳаётнинг ёруғ томонларини ифодалашда санъаткор қалами ўткирлашди, фикрлари чуқурлашди. Шунингдек, иллатлар, маразларни гасвирлашда ҳам ёзувчи маҳорати гўла намоен бўлди. А. Қаҳҳор ўз асарларида катта социал проблемаларни, муҳим ҳаётий масалаларни кўтариб чиқиб, уларни зўр маҳорат билан ишонarli қилиб ҳал этиб берди. Бу даврда А. Қаҳҳорнинг ижодий лабораторияси янги жанр — драма жанри билан бойиди.

Урушдан кейин ҳам ёзувчининг сеvimли жанри — ҳикоя доим диққат марказида бўлди. Адибнинг «Кампирлар сим қоқди» (1945), «Каравот» (1946), «Қартина» (1947), «Тўйда аза» (1956), «Минг бир жон» (1956) ва бошқа ҳикоялари китобхонларимизнинг сеvimли асарларидан бўлиб қолди.

Бу ҳикоялар автoрнинг катта жанр билан бир қаторда, кичик жанрда ҳам ўз ажойиб традицияларини тараққий эттирганлигидан дарак беради.

¹ Н. С. Хрущев. Адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлайлик. Ўздавнашр, Т., 1957, 28 бет.

«Кампирлар сим қоқди» ҳикоясида совет кишиларининг уруш давридаги фидокорона меҳнати ёритилади. Кампирлар колхоз томонидан ажратилган бир қути уруғлик ўрнига тўрт қутидан қурт боқиш учун сидқидиллик билан киришадилар, мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгиб, меҳнатда жонбозлик кўрсатадилар. Ҳикояда 5 та кампирнинг меҳнатга муҳаббати, меҳнат соҳасидаги ташаббуси, халқ олдидаги бурчларини сезиши анча дуруст тасвирланган.

Етмишдан ошган кампирлар қурт тутишда банд бўлган колхозчиларнинг ўрнини эгаллаб, уларнинг бевосита пахта билан шуғулланишларига имконият туғдирадилар. Кампирлар ўз вазифаларининг уддасидан чиқиб, жанг майдонларидаги бола-чақаларига ёрдам берадилар, ғалабамизни тезлатишга катта ҳисса қўшадилар. Кампирлар районда биринчи бўлиб давлатга пилла топшириш планини бажарадилар. Бу ҳақда Тошкентга «сим» қоқилади ва уларнинг муваффақиятлари радио орқали бутун мамлакатимизга эшиттирилади.

«Тўйда аза» да чол-домланинг ёш жувонни олиш учун турли мақомга тушиб, ўзини ёш қилиб кўрсатишга уринишлари «тошни тешадиган ғазабга» дучор қилинади. Тенгсиз бўлган никоҳ домлани фожиага олиб боради. У, ёш хотинининг илтимосларини, эркаликларини кўтара олмай қазо қилади. Ҳикоя «кучинг етмаса, жучанма» деган ғоя билан суғорилган. Асар мазмунидан ҳар ким ўз тенги билан бўлиши керак деган фикр келтириб чиқарилган.

«Минг бир жон»да ўлимни енгган ажойиб совет аёли Мастуранинг ёрқин образи кўз олдимизда тўла гавдаланади. Мастура ўн йил давомида оғир касалликка қарши сабр-тоқат билан кураш олиб боради. «Бечора» турмуш қилганига бир йил бўлар-бўлмас дардга йўлиқади, томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Тешиб қўйилган қорнига овқатни баъзан ўзи, баъзан эри қуяди. Унинг яна бошқа дарди ҳам бор эди: қорнига тез-тез сув тўпланарди. Жиндаккина тана шунча дардлар билан заҳарланган. Хастанинг аҳволини автор шундай тасвирлайди: «Кўз ўнгимизда хаста эмас, ўлик, ҳақиқий ўлик, сап-сарик тери-ю, суякдан иборат бўлган мурда эди... Тобутда ётган ўликнинг қўлими, оёғими бирон сабаб орқасида бехосдан қимирлаб кетса, киши қай аҳволга тушади? Унинг ўлим пардаси қоплаган юзида чақнаб турган кўз-

ларини кўрган киши худди шу аҳволга тушар эди» (256 бет).

Мастурани кўрган кўплар «уч кунлиги борми, йўқми... соб бўлган» (255 бет) дейишиб умидларини узиб қўйишган. Ҳаттоки, эрининг ўртоқлари ҳовлисига тобут кўтариб кирган вақт ҳам бўлган.

Лекин, оптимист аёл ўлимни хаёлига ҳам келтирмайди. У, хунук ҳолатларга бундай жавоб беради: «Бунақа нарсалар ўлим кутиб ётган касалга ёмон таъсир қилиши мумкин, мен ҳеч қачон ўлим кутган эмасман, кутмайман ҳам! У ёғни суриштирсангиз, мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки розилик тилашгани ҳали эрта дермикан деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан» (258 бет).

Турмушга зўр ишонч, мардлик, дадиллик Мастуранинг жонини темирга, юрагини пўлатга айлантиради.

«Ҳақиқатан ҳам «бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта!»— деди қаҳрамонлардан бири,— ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб, кейин сўнади» (259 бет). Минг бир жоннинг илдизлари ҳаётга чуқур томир ёйган. Уларнинг ҳар бир илдизида зўр умид, оптимистик руҳ ётади. Бу илдизлардан Мастурага совет кишиларининг ишончи ва муҳаббати оқарди. У бундан озикланарди ва илҳомланарди. Бу эса Мастурани ўлимга йўлатмади, барча оғир дардлари устидан ғалабага олиб келади, уни меҳнат қучоғига отлантиради. Ҳаётга, жамиятга бўлган улкан муҳаббат, Ватанга чексиз севги, яшашга зўр умид ўлимни енгади.

Лекин ҳаётда аксинча бўлиши ҳам мумкин. Қимки қўрқоқлик қилса, дардга бардош бера олмаса, уни ўлим тез олиб кетиши муқаррардир. Ҳикояда бардам кўринган Ҳожини ака қийинчиликка чидай олмай, дардга таслим бўлади. Мастура эса, отдай соғайиб кетади.

А. Қаҳҳор Мастурани чизишда реал, ҳаётий фактлардан фойдаланиб, ёрқин характер яратди, Мастура — совет кишисига хос бўлган энг яхши фазилатларни ўзида мужассамлантирган мард аёл образи. Бу образ билан А. Қаҳҳор ўзбек адабиётига янги бир ёруғ нур туширди.

У, воқелигимиздаги ижобий ҳодисаларни акс эттириб, ҳикоя жанрига нодир бадий намуна тақдим қилди.

Ёзувчининг диққат марказида доим мусбатни куйлаш, унинг ёрқин йўлини белгилаш, ғалаба процессидаги тўсиқларни, қарама-қаршилиқларни очиб ташлаш туради. Шунинг учун ҳам адибда мусбатни ифодалашда қанчалик муҳаббат жўшқинланса, манфийни тасвирлашда шунчалик нафрат туйғулари тўлиб-тошади.

Автор яхши, илғор нарсалар ҳаётда катта қийинчиликларни — феодал урф-одатларни, иллатларни енгиб, ўзига йўл очишини кўрсатади. Бу эса, ёмонни бутун ёмонлигича, унинг туб маъносини очиб беришни тақозо қилади. Буни биз адибнинг ҳикояларида, фельетонларида учратамиз. Пьесаларида эса, бу нарса янада кенг ўрин эгаллади.

Ёзувчининг «Мушкул»¹ фельетонида икки хогинли, тилёглама киши қаттиқ танқид қилинади. Бундай одамларнинг иши ҳар доим «мушкул» эканлиги асар маъзига сингдирилади.

«Тешик дастурхон»²да ёзувчи Ўзбекистоннинг айрим жойларида расмий жиҳатдан паранжи ташланган бўлса ҳам, амалда унинг ўрнини бошқа нарсалар билан алмаштириб, ҳозиргача эскилик сарқитларидан қутила олмаган хотинларни кучли сатира остига олади. Автор озодликка — очиқ юришга тўсиқ бўлган ҳар қандай иллатларни, хусусан «тешик дастурхонлар»ни бутунлай йўқотишга чақиради.

А. Қаҳдорнинг кичик ҳажмдаги сатирик асарларида воқелигимиздаги кундалик эҳтиёжларга, бугунги кун манфаатларига зид келган, улкан вазифаларни бажаришда тўсиқ бўлган жароҳатлар бирин-кетин фош қилиб берилади. Авторнинг мақсади янада конкретлашади, отган ўқи тўппа-тўғри нишонга бориб тегади. Бунга автор характерли конкрет фактларни умумлаштира олиши, уларнинг заминидagi туб маънони оча билиши туфайли эришади.

Ёзувчи фельетонларида тош йўлларни бошқарадиган идорадаги айрим ходимлар ва маҳаллий раҳбарларнинг совуққонлиги, ҳафсаласизлиги натижасида баъзи кўприклар тузатилмай бузуқ ётиши, бу ҳолнинг транспорт ҳаракатига жиддий халақит бериши («Эшак кўприк»),

¹ «Ўзбекистон», 1953 йил, 30, 14 август, № 204. 191.

айрим колхозларда тартибсизликлар ва талон-торожликларнинг рўй бериши («Кел, товугим, тилла туғ¹⁾, бефаҳмлиқ, подонлик ва ўз касбини пухта эгалламаслик иллатлари («Бизнинг мулоҳазаларимиз»²⁾) қаттиқ таъқид қилинади Бетайин, тутуриқсиз, қуруқ, маҳмадона нотиқлар («Нутқ»³⁾, театрга маст ҳолда кириб, безорилик қилувчилар («Хиқичоқ»⁴⁾, хўжайинига лаганбардорлик қилиш орқасида калтак еб, зарбага учраган кишилар («Кўзача»⁵⁾, ҳукумат машинасидан ўз шахсий ишларида фойдаланган ноинсоф раҳбарлар («Бир шофернинг хотира дафтаридан»⁶⁾, бефаросат, маданиятсиз, идроксиз кашандалар («Сархона»⁷⁾, ярамас ишлар қилган руҳонийлар («Мактуб»⁸⁾) каби хилма-хил типларнинг афти-башаралари очиб ташланади. Ёзувчининг салбий персонажлар галереяси булар ҳисобига бойиди, ижодий эволюцияси юқори босқичга кўтарилади.

Бу эволюция, айниқса, «Қуюшқон» фелъетонида, «Минг бир жон» ҳикоясида кучли сезилади. Автор лектор тилидаги қуруқликни, совуқликни, қалб ҳарорати билан жон киргизилмаган нутқни қоралашни «Қуюшқон»нинг асосий темаси қилиб олди. Шаблон, қуюшқон тил эса жонли, адабий тилга, тириқ, яъни юракдан чиқадиган жўшқин нутққа ёт, ҳазил, мақол, маталдан ажойиб халқ ибораларидан маҳрум. «Бу тил,—деб ёзади А. Қаҳҳор,—ҳар қанақа жонли фикрга кафан кийгизади, ҳар қанақа ўйноқи мазмунни тахтага тортади, ҳар қанақа лекторни ғурбатнинг уясига, ҳар қанақа аудиторияни ўлик чиққан ҳовлига айлантиради».

Адиб тилни совуқ, ўлик ҳолга олиб келишда фақат лекция ўқиб, қуюшқондан ташқари чиқолмаган лекторгина эмас, шу билан бирга, бундай тилнинг заминини ҳозирлаган, «бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳли» ҳам айбли эканлигини кўрсатиб ўтади.

Қуруқ тилда лекция ўқиган лектор, ҳаётда асли хушчақчақ, дилкаш, гапга уста. Уни бўғиб қўйган нарса — ўша ўлик нутқ. Автор нутқни оғир юкка айлантирадиган «қуюшқон»ни тезроқ улоқтириб ташлашга,

1—3,8 «Қизил Ўзбекистон», 1956 йил, 27 июнь, № 49; 1945 йил, август, № 157, 16 сентябрь, № 184. 1958 йил, 17 декабрь, № 294. 1959 йил, 1 апрель №76.

4—7 «Муштум», 1958 йил, № 4, 8—10.

жонли, ширали, адабий тилни тўла равишда ҳамма ерда қўллашга чақирди.

Бу образлар мисолидаёқ, авторнинг сатирик тиғи вақт ўтган сари чархланиб, ўткирлашиб, бадий қуввати ортиб бораётганлигини сезиш қийин эмас.

Абид ижодининг асосини иллатларни фош қилиш эмас, балки мусбат, ижобий тенденциялар ташкил қилади. Ҳаётимизнинг бош линияси ёзувчи ижодининг асосий мазмуни бўлиб қолди. Бу, унга чуқур руҳ киргизди, қанот бериб, парвоз бағишлади, илҳом уфқини тобора кенгайтирди.

Совет кишиларининг фидокорлиги, ғайрат ва шижоати асосида кун сайин содир бўлаётган қанчадан-қанча ажойиб воқеалар, буюк ўзгаришлар санъаткорни форма характери мос тушадиган, ғоясини тўла очишга имкониёт берадиган янги-янги жанрларга қараб бошлаб кетди.

Кундалик хилма-хил, ажойиб ҳодисаларимизга ҳозир-жавоб бўлишда, китобхонларни азаматларимиз меҳнат зафарлари билан тез таништиришда ёзувчига очерк қўл келди. У, ўз очерklarини, асосан, пахта майдонининг лочинларига бағишлади.

Ёзувчининг «Мирзачўлда кўз»¹, «Гулистонда бир бўстон»² очерklarида Мирзачўлда бўз ерларни боғу бўстонга айлантирган Гулистон район Ленин номли колхознинг донгдор пахтакорлари ва унинг зўр ташкилотчиси, темир иродали, ишчан раҳбари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Соҳибжон Назаров фазилатлари бадий гавдалантирилди.

Шу колхознинг илғор бригада бошлиғи Фанишер Юнусов кўп ёзувчиларимиз каби А. Қаҳҳорни ҳам жуда қизиқтириб келмоқда. Бу қаҳҳорнинг меҳнат фаолияти тўғрисида кичик ҳажмда, турли жанрда асарлар босилган. Лекин булар ичида А. Қаҳҳорнинг «Сўз Фанишерга»³ ва «Юринг, ошна, чўл қувлаймиз!»⁴ очерklари алоҳида ажралиб туради. Бу очерklar колхозда ўз бахтини топган, фаровон ҳаёт кечираётган, Мирзачўл ерларини ўзлаштиришда донг чиқарган Фанишернинг қиёфасини кўз олдимизга келтиради.

Социалистик Меҳнат Қаҳҳоронлари ҳақидаги очерklar серияси ичида айниқса «Дўрмон лочини» зўр маҳо-

1—4 «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил, 21 ноябрь, № 231. 1957 йил, 7 апрель, № 84. 1958 йил, 11 декабрь, № 245. 1957 йил, 3 март, № 54.

рат билан ёзилган. «Қизил Ўзбекистон» колхози раиси Абдужалил Матқобилов ҳаёти ва фаолияти мисолида автор Совет ҳокимияти даврида меҳнаткашларнинг қўлга киритган ютуқларини, колхоз тузумининг тантанасини, революциядан кейин қишлоқларимиз қиёфаси тубдан ўзгарганлигини ҳаётий лавҳалардан олиб завқ билан ҳикоя қилади.

«Дўрмонга бир қаралса, кўнгилдаги ҳар қандай ғубор бир зумда тарқайди, кетади!.. Дўрмонни боғ десангиз, минг-минг тонна пахтаси бор, пилласи бор; «оқ олтин»га кон десангиз, ширин-шакар меваси бор, қўю қўзи, сигир-бузоқ, паррандаю йилқиси бор».

Совет ҳокимияти йилларида Ильич чироғи фақат шаҳарларнигина ёритиб қолмасдан, ўз нурлари билан мамлакатимизнинг энг ичкариги бурчакларига, шу жумладан, ўтмишда одам боришга қўрқадиган зимистон Дўрмонга ҳам етиб борди. «Дўрмонда кечалари ойдин-у, ойнинг қадри қолган эмас: кўча ва ҳовлилардаги ёруғ электр чироғларидан кўз қамашади; деразаларда ранг-баранг шуъла ёнади; буларнинг аксидан ариқларда сув эмас, ўйноқи нур оқади».

Колхоз тузуми фақат қишлоқларни обод этиб, деҳқонларни йўқчилик, ғам-ғуссадан халос қилибгина қолмай, шунингдек, фаровон ҳаёт эгаларининг онг ва руҳларини ҳам ўстирди, колхоз ишлаб чиқариши командирларни — «фаросатли, дидли, ғайратли, ишнинг кўзини биладиган, эл-юрт деганда ўт кечишга, сув кечишга тайёр бўлган раҳбар» кадрларни ҳам етиштирди. Мана шулардан бири Матқобиловдир.

У, йигирма йилдан бери ҳормай-толмай колхозга раҳбарлик қилади. «Лочиннинг кўзию кийикнинг қулоғи»га эга бўлган Матқобилов раислигида колхознинг ташкилий-ҳўжалик томондан мустаҳкамланиши, деҳқонларнинг аҳил бўлиб яшаши, колхозга муҳаббати ва меҳнатга рағбати ошиши, буларнинг ҳаммаси «Қизил Ўзбекистон» колхозини номига шон-шараф келтирганлиги реал лавҳаларда ишонарли қилиб кўрсатилади. Буларга эришишда раиснинг хизматлари ҳам катта бўлди. Матқобиловнинг олижаноб фазилатлари ҳамда инсонларга бўлган меҳру муҳаббати, оталарча ғамхўрлиги очеркда усталик билан очиб берилган. Очеркнинг қиммати — умумлаштирама кучидадир. Автор бир кишининг фаолияти билан чегараланиб қолмай, бундай

ютуқларга омманинг шижоати ва Коммунистик партиянинг раҳбарлиги туфайли эришилганлигини мамнуният билан қайд қилади. Авторнинг колхоз ва колхозчилар ҳаётини синчиклаб ўрганиши «Дўрмон лочини» асарига муваффақият бағишлаган. Лекин адибимизнинг диққатидан битта ҳаёт факти четда қолади. У мадҳ этган ютуқлар ўз-ўзидан қўлга киритилмаган, балки уларга қаттиқ қийинчиликларни матонат билан енгиш туфайли, кучли кураш туфайли эришилган. Бу қийинчиликлар ва уларга қарши курашлар ёзувчимиз очеркларида ўзининг етарли ифодасини топа олмаган.

Умуман ўзбек совет очеркларининг катта нуқсонларидан бири шундаки, уларда муваффақиятлар бадий тилда қайд қилинади-ку, лекин бу муваффақиятларга қандай қилиб эришилганлиги баъзан юзаки тасвирланади, баъзан эса, деярли очиб берилмайди. Очерк — воқеавий ҳикоя деб номланади. Демак, ҳикоя қаҳрамонларининг мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларга қарши курашини тасвирлар эканмиз, очеркда ҳам фактик ҳаётий материаллар асосида бу масалаларни ёритишимиз лозим. Ўзбек очеркларида учраган бундай нуқсонлардан А. Қаҳҳор ҳам холи қололмади.

Адибимиз ижобий ҳодисалардан зўр қувонч ҳосил қилади. У, хурсандчиликка олиб келган фактлар заминидаги маънони очишга, уларни умумлаштиришга кўп аҳамият беради. Агарда автор воқеа, ҳодисалардан қаттиқ ҳаяжонланса, улкан қувонч ҳосил қилса, бунда у; фактнинг чуқур томирларигача етиб боради, маъносини ҳар томонлама чақади. Бундай ҳолни «Қирқ қувонч»¹да ҳам учратамиз.

А. Қаҳҳор 1955 йилнинг охирида бир группа ўзбек санъати ходимларига раҳбар бўлиб, Ҳиндистон ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Ҳиндистонга бориб келади. Ўзбек санъатчилари ҳинд дўстлари ичида, уларнинг таърифича айтганда, «ҳар бири бир қувонч келтирган қирқ кун» бўлдилар. Улар улуг ҳинд халқининг маданияти, «бойлиги, гўзаллиги, ожилоси билан», кишини ўзига маҳлиё қилган санъати билан кенг танишадилар. Шу билан бир қаторда, жаҳонга машҳур бўлган ўйноқи, шўх ўзбек рақслари, кишининг қалбига бориб тегадиган куйлари, қувноқ, хушчақчақ ашулалари Ҳиндистон бўйлаб

1 «Қизил Ўзбекистон», 1956 йил, 6 март, № 56.

янгради. А. Қаҳҳор бундаги ўз таассуротлари («Қирқ қувонч»)ни зўр самимият билан ёзади.

Ёзувчи ўзбек меҳмонларини ҳинд халқи жуда ҳам яхши кутиб олганлигини, учрашувлар дўстлик, биродарлик намоёншларига айланиб кетганлигини завқ билан ҳикоя қилади.

«Биз юрган ҳамма йўлларда,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— биз бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқларда, биз қурган ҳамма суҳбатларда ҳинд дўстларимизнинг шавқу завқ билан гапирадиган гаплари ҳинд-совет дўстлиги, ҳинд-совет халқларининг бир-бирига бўлган ишонч, муҳаббати, совет раҳбарларига ҳинд халқи ҳали ҳеч бир меҳмон кутилмаган тўрдан — ўз қалбидан жой кўрсатганлиги тўғрисида бўлди».

Ёзувчининг ҳикоялари, фелъетонлари, очерклари шунини кўрсатадики, у фақат катта жанрларда ижод этибгина қолмай, кичик жанрларда ҳам мазмундор асарлар яратди. А. Қаҳҳор ижодида прозанинг барча жанр формалари ҳамда драматургия барабар ўсди. Бу эса, унинг ижодий активлиги анча кучайганлигини кўрсатди.

1. «Қўшчинор чироғлари»

Ўзбек совет адабиётининг кейинги йиллардаги характерли хусусиятларидан бири, прозанинг қолоқлигига барҳам берилганлигидир. Проза поэзия каби илғор жанр қаторига ҳақли равишда қўшилди. Айниқса романчилик барқ уриб гуллади. Бугунги китобхон Ойбек, А. Қаҳҳор каби устод ёзувчиларнинг романлари билан бир қаторда, биринчи марта катта жанрда ижод этган бир қанча ёш ёзувчиларнинг романларини ҳам ўқишга муяссар бўлди.

Проза жанрининг гуркураб яшнаётганлигига ишонч ҳосил қилиш учун яқин йиллар орасида 20 дан ортиқ роман, 30 дан кўп повесть яратилганлигини эслаб ўтиш kifоя. Бу давргача ўтган йилларга назар ташласак, ўзбек адабиёти 5-6 романгагина эга эди. Бу фактлар ўзбек совет адабиёти камолотининг нишонларидандир.

Бу эса, ёзувчиларимизнинг ижодий активлиги қанчалик ошганлигидан, қийин жанрни эгаллаб олганликларидан далолат беради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, романларнинг тематикаси, уларда акс этирилган воқеалар, кўтариб чиқилган масалалар ҳар хил бўлганидай, уларнинг

ғоявий-бадий савиялари ҳам бир хил эмас, Айрим романчиларимиз ҳодисаларнинг маъносини кенг очишда, характерларни чуқур тасвирлашда, фактларни ҳар томонлама умумлаштиришда бир оз ожизлик қилмоқда.

Лекин, А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари», Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», П. Турсуннинг «Ўқитувчи», А. Мухторнинг «Опа-сингиллар», Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романлари каби бир қанча йирик бадий асарлар китобхонларимизга манзур бўлди.

Совет қишлоқларида юз берган революцион ўзгаришлар — қишлоқ хўжалигининг коллективлашиши, қулоқларнинг синф сифатида тугатилиши, колхозчилар онгининг ўсиши ва қишлоқдаги катта қурилиш ишлари доим совет ёзувчиларининг диққат марказида бўлди. Бу тема Улуғ Ватан урушидан кейинги давр адабиёти-мизда ҳам асосий ўринлардан бирини эгаллаб келди, бунга бағишланган кўпгина асарлар ижод этилди. Арманистон ёзувчиси Наир Заряннинг колхоз қурилиши тўғрисидаги «Ацаван», грузин ёзувчиси Қ. Лорджипанидзенинг «Қолҳида тонги», латиш ёзувчиси В. Лациснинг «Янги қирғоққа» романлари ва бошқа кўп асарлар фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Ўзбек адабиётида ҳам бу даврда қишлоқларимиздаги коллективлаштиришни тасвирловчи роман, повесть ва ҳикоялар ёзилди. А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари» булар ичида энг йирик асар ҳисобланади.

А. Қаҳҳор ўз ижодида қишлоқ темасига кўп аҳамият берди. Қишлоқлардаги кураш ва ўзгаришларнинг маълум бир қисмини ёритувчи «Қишлоқ ҳукм остида», «Яна ой қачон куюди» ва бошқа асарларини ёзишдаги тажрибаси, бу темага бағишланган йирик полотно яратишда унга ёрдам берди. Бу ҳикоялар авторнинг қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш темасида ёзадиган романи учун рационал мағиз бўлиб хизмат қилди.

«Қўшчинор чироғлари» асари гарчи 1951 йилда ёзилиб тугатилган бўлса ҳам, уни яратиш нияти ёзувчида урушдан анча олдин пайдо бўлган эди. А. Қаҳҳор қишлоқ хўжалиги тўғрисида повесть ёзишга 1938 йилдан бошлаб киришади. У, 1940 йилларга

келиб повестнинг айрим бобларини битиради. Повестнинг биринчи боби «Айрилганни бўри ер» сарлавҳаси остида 1939 йилда босилиб чиқади¹. Ёзувчи урушнинг оғир йилларида ҳам бу асар устида иш олиб боради. Романнинг биринчи варианты — «Қўшчинор» 1946 йилда тамомланади². Лекин романнинг бу вариантыда автор жиддий ғоявий хато ва камчиликларга йўл қўяди. Бу хатолар совет жамоатчилиги ва адабий танқидчилигимиз томонидан очиб ташланиб, уларни тузатиш йўллари кўрсатиб берилади. Авторнинг хатолари нима лардан иборат эди?

Романда якка деҳқонларни коллективлаштириш даврида қишлоқларда юз берган кескин синфий кураш бўш кўрсатилди, бу курашда Коммунистик партиянинг раҳбарлик роли деярли четлаб ўтилди, социалистик меҳнат ғояси хира ёритилди, колхозларнинг ўсиши ва мустақамланиши юзаки берилди, асарнинг бош қаҳрамони Сидиқжон лапашанг, гўл, бетайин, пассив қилиб тасвирланди, диний урф-одатлар етарли фош қилинмади, ижобий образлар юзаки чизилди, схема тизмга, композициянинг чўзиқлигига ва тарқоқлигига йўл қўйилди.

А. Қаҳҳор жамоатчиликнинг танқидидан ўзига тўғри хулоса чиқариб олди ва асарни қайтадан ишлади. У, романга кўп ўзгаришлар киритди. Айрим бобларни янгидан ёзди (4, 7 ва бошқа боблар). Ижобий қаҳрамонлар фаолиятини қайтадан қараб чиқди, янги персонажлар билан ижобий образлар галереясини бойитди (колхоз раиси Бўтабой, сельсовет раиси Самандаров, обком партиянинг инструктори Сафаров, агроном Иброҳимов, Тилла бобо ва бошқалар). Автор партиянинг ролини ва синфий курашни тасвирлашга кўпроқ аҳамият берди. Натижада кўп хатолардан холи бўлган «Қўшчинор чироғлари» романи вужудга келди.

А. Қаҳҳор ўз романида қишлоқ хўжалигидаги жуда чуқур революцион ўзгаришларнинг моҳиятини очишга уринди. «Қўшчинор чироғлари»да 1920 йиллар охири ва 1930 йиллар бошларида қишлоқ хўжалигини социа-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1939, № 6. 95—99 бетлар.

² Роман 1947 йилда «Шарқ юлдузи» журнаlining I—10-сонларида босилиб чиқади. Алоҳида китоб қилиб ҳам шу йил нашр этилади.

листик асосда қайта қуришнинг амалга оширилиши, деҳқонлар бахтли ва қувноқ ҳаётга коллектив хўжаликка ўтиш орқали эришганликлари ифодаланади. Ёзувчи деҳқонларнинг майда хўжаликлардан йирик социалистик хўжаликларга, колхозларга бирлашиш процессини кўрсата олди. Романда феодализм элементлари билан колхозчилар ўртасидаги кескин синфий кураш ва бу курашда Коммунистик партиянинг раҳбарлиги маълум даражада бадий ифодаланади.

Автор ўз асарида воқеа предмети қилиб, «территориал жиҳатдан кичик бир жойни — асосан Капсанчилар» қишлоғини олади, мамлакатимизда содир бўлган муҳим ўзгаришларни шу қишлоқ мисолида ёритади. Бу ўзгаришлар қулоқларга ҳамда кишилар онгидаги феодализм қолдиқларига ва зарарли ғояларга қарши кураш натижасида намоён бўлади.

Романда синфий курашнинг кенгроқ манзараси чизиб берилади, колхоз қурилиши процессида қулоқлар ва душман элементларининг қаршилиги, маккорлиги ўзининг ҳаққоний ақсини топди.

Янги, социалистик жамият қуриш учун курашувчи Ўрмонжон, Сидиқжон, Қанизак, Аҳмедов, Самандаров, Бўтабой, Иброҳимов, Қурбон ота, Сафаровлар билан эски дунё қолдиқлари — Абдусамад қори, Раҳматулла Обидий, Зуннунхўжа, Шарофатлар ўртасидаги тўқнашувлар орқали ёзувчи бир-бирига қарама-қарши икки синф ўртасидаги курашни гавдалантирди. Бу курашда автор ҳар бир персонажнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга уринди.

Ёзувчи айниқса ижобий образлар галереясини чизишда кўп куч сарф қилди. Бу соҳада бошланғич асарларига қараганда анча олдинга кетиб, бир қанча жонли ижобий персонажлар яратиб берди.

А. Қаҳҳор романнинг асосий қаҳрамонлари қилиб колхозчиларни, деҳқонлар оммасини олди. Бу жиҳатдан Сидиқжон образи романда алоҳида ўринни эгаллайди. Ёзувчи бу қаҳрамонни асарнинг асосига қўйиб, унинг фаолиятини, хатти-ҳаракатини, тақдирини, асосан, воқеалар билан боғлиқ ҳолда тасвир қилди.

Сидиқжон якка хўжаликдан коллектив хўжаликка ўтган, колхознинг фойдасини ўз ҳаётида синаб кўрган, ўз тақдирини халқ оммаси манфаатлари билан боғла-

ган типик меҳнаткаш деҳқон. У— актив, зийрак ва сезгир.

Ёзувчи Сидиқжон орқали, кечикиб, охиргилар қаторида колхозга кирган деҳқонлар образини яратиб берди. Бу нарса образни типик бўлишдан холи қила олмайди. Аёнки, бутун майда деҳқон хўжаликлари коллектив хўжаликка ёппасига бирлашмасдан, аста-секин маълум вақт ичида ўта бошладилар. Ўзбекистон шароитида колхозга кириш 30-йилларнинг ўрталаригача давом этган. Бу эса Сидиқжоннинг типик образ эканлигидан дарак беради. Ёзувчи бу персонаж орқали, маълум ижтимоий кучнинг моҳиятини, коллектив хўжаликка ўтишнинг тўла ғалабасини кўрсатади.

Бу ғалаба осонликча қўлга киритилмади. Бунга катта қийинчиликлар, зўр машаққатлар орқали эришилди. Бундай процесс Сидиқжон ҳаёти мисолида ёрқин очилади. Автор буни кенгроқ ёритиш мақсадида, бош қаҳрамоннинг фаолиятини бошқа персонажлар ва воқеалар билан боғлайди. Сидиқжоннинг ҳаёт иллари муҳити, шароити, даврига бориб туташади. Бу эса қаҳрамоннинг ҳаёти ва фаолияти билан китобхонларни чуқур таништиришга имкон туғдиради.

Ёзувчи ўз қаҳрамонининг босиб ўтган мураккаб йўлини китобхонлар кўз олдидан бирин-кетин ўтказди.

Сидиқжон ўтмишда, аввал аравасоз устага шогирд, ундан кейин Собиржон қорига қарол бўлиб хизмат қилади. У, Шарофатга уйланиб, Зуннунхўжа қулоққа 10 йил ичкуёв бўлиб, дўстларидан, «тўпи»дан ажралиб қолади. Узоқ вақтгача қишлоқлардаги социалистик қайта қурилишларнинг фазилатларини тушунмасдан, колхозга аъзо бўлиб кирмасдан юради. Далага уруғ ва гўнг элтиб, ҳосил келтириб, қайнатасининг чизигидан чиқмай, унинг «ювиндихўри»га айланади. Лекин, Сидиқжон аста-секин ҳаётни кузатиб, дўстлари ёрдами билан ҳақиқатни англай бошлайди. Зуннунхўжа оиласининг ярамаслигини, ифлослигини, маккорлигини сезади, ўз қадрига етиб, ҳақоратланишига қарши бош кўтаради. Ёзувчи Сидиқжоннинг қайнатаси, қайнанаси ва хотини билан тўқнашувида унинг ўз ҳуқуқини таний бошлаганлигини, қулоқ онласида бундан кейин туриши мумкин эмаслигини англай бошлаганлигини маҳорат билан ифода этади. Сидиқжон онгидаги бу ўзгаришлар Зуннунхўжа уйини узил-кесил ташлаб чиқиб кетишга,

Шарофат билан оилавий ҳаётини батамом узишга олиб боради. Унинг Урмонжондан олган танбеҳидан кейинги вазияти, фикрий ўсиши усталик билан тас-вирланган.

«Сидиқжон кечаси билан киприк қоқмай чиқди. Ҳақиқатан, нима учун бугун кўраётган кунини Собиржон қорининг эшигида юриб кўрган кунларига солиштириб юрган экан? Нима учун бугун кўраётган кунини, масалан, ўша Собиржон қорининг собиқ аравакаши, ҳозир узоқлашиб қолган ўртоғи Ҳайдаралининг турмушига солиштирабди?»

Собиржон қорининг эшигида бирга ишлаб, ҳасратлашиб юрган вақтларида Сидиқжон уни сансирар, «Ҳайдар» дер эди. Қачондан бери уни сизлайдиган, ўздан бир ёки икки ёш кичик бўлишига қарамай, «Ҳайдарали ака» дейдиган бўлди. Сидиқжон тўйида ичкарига, ҳатто ўз тенгқурлари олдига киргани ҳам тортиниб, ҳовлида ёш болалар орасида ўтириб ош еган ўша Ҳайдарали қачондан бери тўй-маъракада тўрга ўтадиган, қариялар, ўқимишли кишилар орасида ўтирадиган бўлиб қолди? Қачондан бери у, газетхон, гапдон, самоварнинг тўрида ўтириб чой ичадиган ва Сидиқжоннинг тили келишмайдиган, ақли етмайдиган гапларни айтиб ҳаммани оғзига қаратадиган бўлди? Қачондан бери «Ҳайдарали Усмоналиев» ёки «ўртоқ Усмоналиев» бўлиб қолди? Ҳақиқатан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамабди? Ақлини моғор босгани шудир-да!

Шу-шу бўлди-ю, Сидиқжон яна ўз тўпига қўшилиш, шуларнинг кетидан бориш — колхозга кириш тараддудига тушди»¹. Сидиқжоннинг «кўзи очилиши», уни она-сига ва ўртоқларига қайтаради. «Энди,— дейди Сидиқжон, ёшликдаги дўсти коммунист Урмонжонга воқеани тушунтириб,— сизнинг этагингизни ушлаганим ушлаган» (35 бет).

Сидиқжон Урмонжонни таянчи, суюнган тоғи деб билди. Унинг учун Урмонжон кўр кўзини очадиган врач, моғорлаб кетган ақлига ёруғлик киритадиган уста, коллективга, халққа етаклайдиган дўст эди.

Сидиқжон Урмонжонда катта кучни сезди, у орқали

¹ А. Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч томлик, III том. «Қўшчинор чироғлари», «Ўздавнашр, Тошкент, 1956, 8—9-бетлар. Бундан кейинги цитаталар шу нашрдан олинади.

эса, партия ва халқнинг қудратини ҳис қилди. Буни тўла тушунишимиз учун Ўрмонжон образи билан танишиб чиқайлик.

Ўрмонжон — кучли партия раҳбари образи. «Янги ер»даги Одилов, «Олтин водийдан шабадалар»даги Сайрамов, «Ғолиблар»даги Олимжон, «Ҳаёт булоқлари»даги Ғулломов каби партия раҳбарлари образларига нисбатан Ўрмонжон мукамалроқ ва кенгроқ тасвирланади. Ўрмонжон ҳар бир соҳада, турмушда, оилада, коллектив билан муомалада, юз берган воқеаларга баҳо беришда, оммани тарбиялашда намуна бўладиган коммунист. У, меҳнат орқасидан бой тажриба ортиради, паст-баландни яхши тушунадиган бўлади.

Ўрмонжон узоқ турмуш мактабини босиб ўтади. У, биринчилар сафида туриб колхозга аъзо бўлиши билан, якка деҳқонларни коллектив хўжаликка ўтишга ундайди. Унинг эс-ҳуши колхозни кенгайтириш, мустаҳкамлаш, ҳосилни ошириш эди.

У, қишлоқ мактабида ўқийди, сўнгра Самарқанддаги партия-совет мактабида билим олишни давом эттиради. Қишлоққа қайтиб, собиқ батраклардан ташкил топган «Қизил қўшчи» колхозига раис бўлади, ундан сўнг капсанчилар колхозига ёрдам учун парторг қилиб юборилади. Партия ташкилотининг секретари ҳамда ҳосилот советининг раиси сифатида, колхозни кўтариш йўлида зўр бериб ғайрат қилади, кўп ишларнинг ташаббускори бўлади.

Ўрмонжон, Коммунистик партия топшириқларини ўз қалби амри сифатида бажо келтиради. У, пахта майдонини кенгайтириш, сув тошқинининг олдини олиш, пахта экадиган терма бригадаларни тузиш, колхозчиларни ўқитиш, меҳнатни ташкил қилиш, ҳосилни ошириш, қишлоқни маданийлаштириш ишларига раҳбарлик қилади ҳамда буларни амалга ошириш учун конкрет чора ва тадбирлар кўради. Бу планларни бажариш ва олий мақсадга етиш учун «одамларда ғайрат ва ташаббус яшнаб» (86 бет) кетишига сабабчилардан бири бўлади.

Ўрмонжон узоқни кўрадиган партия раҳбарларидандир. У, келгусида колхозчилар ҳаётида қандай ўзгаришлар юз беришини партия позициясидан туриб, тўғри англай олади. Шунинг учун ҳам, истиқболга тўла ишонган ҳолда, дадил ва сезgirлик билан, колхозни

тараққий эттириш планларини тузади. «Ўрмонжон бу нарсаларнинг ҳаммасига бўлажак лаборатория, бўлажак клуб, кутубхона, дам олиш уйи, радио-телефон, умуман, янги қишлоқларнинг куртаги деб қарар ва бу куртакларнинг япроқ отишига катта аҳамият берар эди» (222 бет).

Ўрмонжон масалаларни ҳал қилишда шошма-шошарлик қилмайди, қайси вазифани қачон ва қайси шароитда бажарса кўпроқ фойда беришини кўзда тутиб иш кўради. Колхоз раиси Бўтабойнинг тошқин хавфидан қутулиш учун дамба қилишни тездан бошлаш керак, деган фикрига Ўрмонжон ҳаёт фактларини ва имкониятларни назарга олиб қарши чиқади. Ўрмонжон тўла равишда ҳақ, чунки ўша йили тошқин бўлмас эди. Кўп деҳқонлар дамбага сафарбар қилинса, иқтисодий жиҳатдан қийналган колхозни оёққа бостириш мумкин бўлмай қоларди.

Совет кишиларига у, худди бир оила аъзоларининг бошлиғи сифатида ғамхўрлик қилади ва уларни тарбиялайди.

Ўрмонжон колхоз раиси Бўтабойнинг нуқсонларини ҳам беғаразлик билан кўрсатиб, уларни бартараф қилиш йўлларини аниқлайди. Келажак планлари тўғрисида гапириб, ишда ўзини кўрсатиб, Бўтабойнинг ишончи ва ҳурматига сазовор бўлади. Ўрмонжон узоқни кўра билиши ва ташаббускорлиги билан Бўтабойни тан беришга мажбур этади. Бўтабой «шу шундек қилинса шундек бўлишини... бундан яхшироқ билар эдим. Нечун шунга фаросатим етмабди» (86 бет) деб, Ўрмонжон бошлаган ишларга қойил қолар эди. Шунинг учун Бўтабой Ўрмонжонни қувватлашга ва у билан бирга бу улуг ишларни амалга оширишга бел боғлайди. Илм ва уни эгаллаш тўғрисида Бўтабойнинг нотўғри хулосага келганлигини Ўрмонжон очиб ташлайди. «Илмсизлик синфий душманларга хизмат қилиб келгани учун ўқимаган колхозчига аванс йўқ». (187 бет), деб даъво қилган раисга Ўрмонжон ҳозир бундай талаб қўйиб бўлмаслигини, бунинг учун аввал замин тайёрлаш кераклигини тушунтиради ва уни вақт ўтиши билан бунга ишонттиради.

Эски гўристонни тездан кўчириш ниятидаги Қурбон отага Ўрмонжон қарши чиқиб, бу гапнинг, ҳозирги вақтда «учи чиқарилса, хотинлар сочини» юлишини,

кўлгини эркӱклар ҳам «тезда рози» бўла қолмаслигини, бунинг учун тайёргарлик ишларини олиб бориш лозимлигини унга исбот қилади.

Урмонжон совет кишиларининг ғамхўри ва меҳрибони. У, Сидиқжонни ўз уйида яхши қабул қилиб, Анзират холаникига жойлаштиради. Сидиқжон касал бўлганда, уни даволаш учун бош қўшади. Ота-онасидан ажралган Ҳанифани уй билан таъминлаб, унинг илғор колхозчилар қаторидан жой олишига ёрдам беради. Хадича холанинг аҳволидан тез-тез хабар олиб, унга фарзанд сифатида кўмаклашади. Ўтмишда азоб-уқубат билан ҳаёт кечирган Қурбон отани ўз отасидек кўради, уни тез-тез йўқлаб туради.

А. Қаҳҳор ўз қаҳрамони характерини душман билан тўқнашувда очишга ҳам диққат қилади. Ёзувчи Урмонжоннинг характердаги ҳушёрлик ва зийраклик фазилатларининг муштумзўрларга қарши курашда янада бўртиб кўринишини алоҳида уқтиради. Урмонжон қапсанчилар қишлоғига келгандан кейин, колхоз секретари вазифасини бажараётган Абдусамад қорининг идорадаги ножўя ишларини тездан сезади. Қорининг нуқсонларини коллектив олдида қаттиқ қоралаб, уни жамиятга қайтаришга уринади. Урмонжон тухмат тарқатган, унинг оиласини бузишга уринган Абдусамад қорининг ифлос ишларининг олдини олади, унга қарши чора-тадбир кўради. Душманнинг зараркунандачиликларини ўз вақтида пайқай олади, уларнинг туб башараларини очиб ташлаб, колхозчиларни эҳтиёт бўлишга чақиради.

У, душманга қарши курашда, колхознинг ҳосилини ошириш ва уни обод қилишда халқдан озиқ олади, партия позициясида икки оёғи билан мустаҳкам туради. Бу эса, Урмонжонга қудратли куч бахш этади. Бу қудратли куч Сидиқжоннинг онгига нур ёғдиради, ўзига уни магнитдай тортади. Лекин ёзувчи романнинг иккинчи қисмида Урмонжоннинг фаолиятини анча бўшаштирмасдан, кучайтирганда эди, бу образ яна ҳам пухта чиққан бўларди ва Сидиқжонга унинг таъсири янада кучаярди.

Шундай бўлишига қарамасдан, Урмонжон Сидиқжоннинг шахсий турмушида, унинг фикрий ўсиб, вояга етишида катта роль ўйнади.

У, қулоқ илмоғига тушиб қолган Сидиқжонни «олов

ли қамчйдай» тегадиган сўзлари билан тўғри йўлга йўллайди. Романда бу момент шундай тасвирланади:

«...У ҳозир, Хадича холани йўлакай кўриб чиққани кирган бўлса ҳам, Сидиқжонни кўриб хийла ўтирди, нимагадир гаши келаётгандай, ундан кинояомуз ҳолаҳвол сўради-да, «бой бўлиб болтанг йўқ, гадой бўлиб халтанг йўқ», деб заҳарханда кулди. Бу гапни ҳазилга ёйиш учун Сидиқжон ҳам кулди. Бироқ, унинг кулиши Урмонжоннинг рўйи-рост гашини келтирди: «Нега куласан, ўзингдан кулаётибсанми?— деди майин, лекин кишига қамчидан ҳам қаттиқроқ тегадиган бир товуш билан.— Агар ўзингдан кулаётган бўлсанг, аввало Зуннунхўжанинг сандигида ётиб ақлинг моғорлаб кетганидан кулгин. Ҳа, нега бақраясан? Ақлинг моғор босганими бу? Ҳеч ўйлайсанми: қишлоқда, қишлоқларда шунча воқеалар бўлиб ўтди, бойлар, муштумзўрлар — бир томон, камбағаллар, батрақлар — бир томон.. Қолхоз, кураш, ҳатто қон.. нега? Ҳеч атрофинга қарайсанми? Ўртоқларинг, ўзинг қатори қароллар, батрақлар нима қилди, нима қилаётибди? Нега сен ўз тўпингдан айрилиб қолдинг? Айрилганни — бўри ер эди-ку! Онанг, умид билан бешигингни тебратган, шу бечора онанг сендан нима кўрди? Бу ердаги ўртоқларинг сени, сен ювиндихўрни ҳамқишлоғимиз дегани ор қилишади!» (8 бет).

У, Сидиқжоннинг заҳарланган онгида бурилиш ясаб, руҳий эзилишларига барҳам беради. Уни оёққа турғизади. Урмонжоннинг ёрдами натижасида Сидиқжон одам қаторига қўшилади, коллектив ичида, оммавий меҳнатда ўз бахтини топади, шунинг учун ҳам ўзини халқ оммасининг бир қисми деб ҳисоблайди. Бу йўлда қаттиқ қийинчилик ва тўқнашувларга дуч келади, лекин ҳар қандай қийинчилик, баҳсиз ҳодиса ва мушкул воқеалар ҳам уни тушкунликка сола олмайди, олдинга интилиш мақсадидан қайтара олмайди, руҳини тушира олмайди.

Чунки партия, бутун коллектив у билан бирга эди. Сидиқжон Урмонжон туфайли халқнинг ичига кириб борди, унинг мададига суянди, ундан куч-қувват олди. Коллектив, халқ, партиянинг қудрати эса, яна колхоз раиси Бўтабой, райком секретари Аҳмедов, область партия комитети вакили Сафаров, район ижроия комитети раиси Мавлонбеков, чойхоначи Қурбон ота, агроном

Иброҳимов, қишлоқ совети раиси Самандаров, колхозчилар — Ҳанифа, Анзират хола, Зокир ота, Зиёдахон, Хадича хола, Тўпанисо, Тилла бобо, бригадир Болтабой, рус олими Иван Петрович, мухбир Новикова, агитатор Рўзимат ва бошқа ижобий персонажларда гавдаланди. Булар кимлар?

Бўтабойда ўша даврдаги раисларга хос бўлган қарама-қаршиликлар, тушунмовчиликлар ўз аксини топди. Автор кўп персонажлар сингари Бўтабойни ҳам ўсиш ва ўзгаришда тасвирлайди. Бўтабой партиёга, давлатга, коллектив хўжаликка содиқ бўлиб, ҳукуматнинг сиёсатини амалга ошириш учун жонини беришга ҳам тайёр турган раис. Лекин, у, айрим деҳқонлар сингари қолоқ, баъзи масалаларни тўғри англай олмайди. Бўтабой колхоз асозлигидан чиққан деҳқонларни асос қилиб олиб, коллектив хўжаликка шубҳа билан қарай бошлайди. Саводсизлигида илмнинг қадрига етмай, бир оз маълумотга эга бўлганидан кейин, унга ошиқча баҳо бериб, нотўғри фикр юргизади. Саволхон бўлмаган колхозчиларга пул бермасликни тавсия қилади. Одамларга баҳо беришда, уларнинг жамиятдаги ролини кўрсатишда баъзан адашади. Ўзини танқид қилган илғор бригадир Болтабойни бригадирликдан бўшатишни таклиф қилади. Ўрмонжон бошлаган улуғ ишларнинг ҳаммасига тушуна бермасдан, хафа ҳам бўлади. Ўзини Ўрмонжондан юқори қўйишга уринади. Айрим колхозчилар билан қўпол муомала қилади, уларни сўкади. Халқ душмани қулоқ Абдусамад қорининг маккорлиги унга тездан етиб бормайди. Аксинча уни анча ишчан, жонкуяр деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам унга колхоз идора ишини топшириб қўяди.

Бўтабой баъзан, масалаларни кўтариб чиқиш ва ҳал қилишда шошади, баъзан эса, ташаббускорлик қила олмайди. Лекин, ўз камчиликларини тездан сеза бошлаб, уларни тузатиш йўлларини ахтаради. Хат-саводини чиқариб, қишлоқдаги паст-баландни англай оладиган бўлиб қолади. Совға бериш билан ўзини кўлга туширмоқчи бўлган Абдусамад қорининг сирини фош қилиб ташлайди. Ёзувчи Бўтабой билан Абдусамад қорининг бу тўқнашувида колхоз раиси онгининг ўсиб бораётганлигини яққол кўрсатиб беради.

Бўтабой хатоларини тузатиб, партия раҳбарлигида коллектив билан бирга иш олиб боради, бу эса, колхоз-

да юз бераётган ўзгаришлар унинг номи билан ҳам боғланишига имконият туғдиради. А. Қаҳҳор Бўтабойни зиддиятлар процессида кўрсатиб, ўша даврга хос бўлган типларни, колхозлаштиришдаги қийинчиликларни, асосан, тўғри ифодалай олди.

Романда Қурбон ота — адолатли, меҳрибон чол, Иброҳимов — ўз мутахассислигини севадиган, қишлоққа янги агротехникани олиб киришга уринган ёш, ўқишмишли агроном, Самандаров — якка деҳқонларни коллектив хўжаликка бирлаштиришда жон куйдирган қишлоқ советининг раҳбари образи, Анзират хола — колхозчиларни ўз ўғил-қизларидек қабул қиладиган меҳрибон кампир, Болтабой, Зокир ота, Тилла бобо; Зиёдахон, Ҳадича холалар колхозда жон-дили билан берилиб меҳнат қилган ватанпарварлар сифатида кўз олдимиздан ўтадилар.

Булар ҳаммаси коллектив билан яшаётган, давр билан бирга нафас олишга киришган Сидиқжонга таъсир қилмасдан ўта олмас эди. Сидиқжон коллектив билан бирга қадам ташлай бошлайди, бу эса, унинг ҳаётида янги бир давр — бурилиш даврини бошлайди.

Автор Сидиқжон онгининг ўсишини, фаолиятининг активлашишини қишлоқ ҳаётининг тараққиёти билан, колхозчиларнинг маданий-маънавий жиҳатдан ўсишлари билан боғлиқ ҳолда акс эттиради. Илгари қарам бўлган ва эзилган Сидиқжонни автор зиддиятларда, қарама-қаршиликларда кўрсатиб, унинг мураккаб ҳаётини чизиб беради. Бу образ ўз эволюцияси, тараққиётига эга. Сидиқжон айрим масалаларга тўғри тушунса ҳам, баъзиларини ҳал қилишда нўноқлик қилади. У, баъзан нарсаларнинг моҳиятига тўла тушунмасдан, уларга камситиб баҳо беради ва хато фикрлар ҳам юргизади.

Сидиқжон хотини билан ажралишини динга, шариятга боғлаб, Иброҳимовга бундай деди: «Отасининг уйдан чақиб кетса, бола туфайли ярашсам эҳтимол эди, лекин шариятда йўл йўқ. Уч талоқ қилганман» (201 бет, курсив бизники — Х. А.). «У, канални бирон тегирмон сув элтадиган ариқ, деб ўйлаган эди» (94 бет). Сидиқжон ҳали агроном нима иш қилишини, бу сўзнинг асл маъносини билмасди. Қишлоқ хўжалигида катта куч бўлган техниканинг ролини эса тушуна олмасди. Ҳар қандай меҳнатга бирдай қарар эди. Кейин-

чалик унинг меҳнатга, шароитга, колхозга, коллективга бўлган муносабатлари ўзгара бошлайди. У, колхозда ташкил қилинган тўғаракка қатнашади. Дўстларидан билм олади. Коллективнинг ёрдами билан тарбияланади ва иш ўрганади. «Сидиқжон,— деб ёзади автор,— ишга шу қадар берилиб, шу қадар зўр бериб ишлар эдики, битта одамнинг қўлидан шунча иш келишига баъзан ўзи ҳайрон қолар эди» (123 бет). Сидиқжон ўзининг ҳалол ва фидокорона меҳнати билан ударниклар қаторидан жой олади, онги эса ўсади. Бу эволюция айниқса, Сидиқжоннинг Шарофат билан охирги учрашувида яққол кўринади. У, Шарофатнинг шарият, қонун болани онага буюради, деган гапига жавоб қайтариб: «Мен шариятни танимайман, закон буюрадиган бўлса, буюрганидан кейин гаплашамиз» дейди.

Сидиқжоннинг онги ўсиши билан бирга, юксак инсоний фазилатлари ҳам ташкил топиб, кундан-кунга ривожланиб боради. Сидиқжон ҳар бир киши билан одобни яхши сақлаган ҳолда муносабатда бўлади, ўзини коллективдан юқори қўймайди, уни ҳурмат қилади. Лекин, айрим одамлар томонидан хўрланишига бефарқ қарай олмайди.

«Инсон деган сўз мағрур жаранглайди!»— деб ёзган эди М. Горький ўз асарларидан бирида, Сидиқжон одам ҳурматининг оёқости бўлишига, чидай олмасдан Зуннунхўжадан юз ўгиради. Ўзини оғир азобларга солган хотини Шарофат билан ҳам яхши муомалада бўлишга, унинг дўқ ва туҳматларининг ўринсиз ва нотўғри эканлигини тушунтиришга уринади.

Сидиқжон соф дил, адолатли, меҳнатсевар, кишиларга ғамхўр ва меҳрибон. У, ўстириб, вояга етказган онасининг хўрланиши ва камситилишидан қаттиқ азоб чекади, унга меҳрибончилик қилади. Зуннунхўжанинг уйини ташлаб кетганидан сўнг, ўтган воқеани биринчи бўлиб онасига ёрилиб айтади. Хадича холанинг ҳаққоний танбеҳларини диққат билан эшитиб, унинг розилиги билан капсанчилар қишлоғига, ёшлигидаги қадрли дўсти Ўрмонжоннинг олдига боради.

Сидиқжоннинг олижаноб хислатлари, ички сезгилари Қанизак билан бўлган муносабатида яна ҳам яққолроқ очиб берилади.

Сидиқжон хотини Шарофат билан алоқани буткул узишга мажбур бўлганидан сўнг, Анзират холанинг

ҳовлисида яшаётган Қанизақ (Ҳанифа) билан танишадди; унинг ақли, характери; фаолияти ва хулқи унда муҳаббат туйғуларини пайдо қила бошлайди.

Қанизақ асли капсанчилар қишлоғидан бўлиб, унинг отаси ўтмишда туҳмат билан қамалиб, Сибирга сургун қилинади, онаси эса, босмачиларга қарши курашда ҳалок бўлади. Ота-онасидан, уйдан ажралган 11 яшарлик бу қиз 55 ёшлардаги чолга мажбуран никоҳланиб берилади. Дўстларининг ёрдами билан интернатда тарбияланиб, билим олади. Совхозга кириб ишлайди, ундан кейин капсанчилар ташкил қилган колхозда звено бошлиғи бўлиб хизмат қилади. Унинг звеноси давлатга ҳар гектардан ўн бир центнер ўрнига ўн тўрт центнердан ошиқ пахта топширади. У, фидокорона меҳнати ва ақллилиги билан коллективнинг ҳурматига сазовор бўлади. Меҳнат қилиш билан бирга, ўқишни ҳам давом эттиради, рус тилини ўрганишга ҳаракат қилади. Қийинчиликлар олдида таслим бўлмайди. Ташвишлар, ҳар хил иғволар, ҳаттоки Шарофатнинг ҳақорати ҳам унинг Сидиқжонга бўлган ҳурматини йўқота олмайди.

Езувчи ҳар икки юракни бир-бирига чамбарчас боғлайдиган омилларни чизиб беради. Бу омиллар меҳнатга социалистик муносабатда бўлишда, колхозда илғорлар қаторидан жой олиш учун интилишда, давлат манфаатларини шахсий манфаатларидан юқори қўйишда, коллективни ҳурмат қилишда, жирканч ўтмишга, феодализм қолдиқларига нафрат билан қарашда, юқори ватанпарварлик, чин инсоний хусусиятларда яққол кўринади.

Автор улар ўртасидаги муҳаббатни тасвирлашда дабдабали ваъдалардан, баландпарвоз сўзлардан қочиб, содда, аниқ, ишонарли қилиб бадий гавдалантиради. Бирдан бошлаб, тездан ҳал қилиб қўя қолмай, уни воқеалар процессида кўрсатади. Ҳанифа билан Сидиқжон алоқасининг яна ҳам яқинлашишига Насибали сабабчи бўлади, Ҳанифа уни ўз ўғлидек тарбия қилади. Икки ёш юрак ўртасидаги муҳаббатни, умуман Сидиқжон турмушидаги ахлоқий-этик конфликтни автор оптимистик руҳда ҳал қилади. Сидиқжон билан Ҳанифанинг бир-бирига қўшилиши, боланинг улар ихтиёрида қолиши, Шарофат билан алоқанинг буткул узилиши турмуш логикасига асосланган ҳолда талқин қилинади.

.. А. Қаҳҳор Сидиқжон ва Ҳанифа образлари мисолида социалистик тузум туфайли бахтга эришган миллион-

миллион деҳқон оилаларини кўз олдимишга келтиради. Ёзувчи романда ўз коллективи ва синфи билан доим бирга бўлган, унга ҳалоллик билан хизмат қилган кишининг муваффақиятга эришишини, яхши ҳаёт кечиришини, бахтли бўлишини таъкидлайди.

Сидиқжон дўстларини қанчалик севса, уларнинг ютуқларидан қанчалик хурсанд бўлса, унда душманларга нисбатан шунчалик нафрат қайнар эди.

Сидиқжоннинг ва бутун коллективнинг қаҳр-ғазабига учраганлар, замон улоқтириб ташлаганлар кимлар?

Булар — Абдусамад қори, Зуннунхўжа, Раҳматулла Обидий, Жавдат Наим, Гиёсиддин маҳсум, Нишонбой, Мирҳамидхўжа, Шарофат ва унинг онасидир.

А. Қаҳқор давр мазмунини, руҳини салбий персонажлар характери, фаолияти орқали ҳам очиб беради. Улар тимсолида қишлоқда юз берган курашлар, эксплуататор синф қолдиқлари — қулоқларнинг партия сиёсатига, Совет ҳокимияти ва коллектив хўжаликка қарши яширинча олиб борган қўпоровчиликлари ёритилади.

Тактикани ўзгартириб, ниқобланиб, ўзини ювош, мулойим, беозор қилиб кўрсатишга тиришган, давлат ишига зимдан зарар етказган кишилардан бири — Абдусамад қоридир. У ер-сувидан ажралганидан кейин, колхозга яширинча жойлашиб олиб, қўпоровчилик ишларини олиб боради. Деҳқонларни колхоздан бездиришга зўр бериб уринади. Ер ислоҳоти вақтида, сургун бўлишидан кўрқиб, ўз ерларини Совет ҳукуматига беради, чойхона ташкил қилиб, унда ўз жонини сақлаб қолади. Хат-саводи туфайли колхоз идорасига суқилиб кириб олиб, секретарлик вазифасини бажариб юради. Колхоз раисининг саводсизлигидан фойдаланиб, ҳамма ёзув-чизув ишларини ўз қўлига олиб, иш билан келган кишиларга кўпинча раис номидан, баъзан правление номидан жавоб-муомала қилади. Урмонжоннинг ишбиларманлиги ва обрўсини назарга олиб, унинг пинжига киришга уринади. Унга хушомад қилиб, келган колхозчиларга «буни фақат Урмонжон акам биладилар», дейди. Колхоз раиси Ёўтабойга ёқиш мақсадида, унинг оиласига атлас, қўй совға қилишга уриниб кўради. Бу нияти пучга чиқиб, секретарликдан бўшатиладиганидан кейин зиёнчилик ишларини эҳтиётлик билан яна давом эттиради. Анзират холанинг юраги тор, баджаҳл хотин, деб иғво қилиб, унинг уйини гўрга ўхшатиб, ҳозирги замон одамларида бир-

бирига меҳр-оқибат қолмаган деб нолиб, Сидиқжонни «мусофирчилик»да юрмасдан онасининг олдига боришга тарғиб қилади. Бу гаплар касал бўлиб ётган, энди ўз ҳуқуқини таниб, янги ҳаётга қадам қўйиб келаётган Сидиқжоннинг психологиясига қаттиқ таъсир этади. У, ҳаттоки, Сидиқжонни турмушдан умидини узиб, ўлим тўғрисида ўйлашгача мажбур этади. Илғор, содиқ, соф дил совет кишилари устига туҳматлар ёғдиради, уларнинг ўртасида низо, жанжал қўзғайди. Сидиқжонни севган Қанизакни Ўрмонжоннинг ўйнашига чиқаради. Бу хабарни эшитган «Сидиқжоннинг юраги ўйнаб» кетади ва у, узоқ вақтгача руҳан эзилиб юради. Абдусамад қори тилёғламачи Шарофатга Сидиқжон Қанизакка кўнги қўйган деб иғво қилиб, улар ўртасидаги зиддиятни яна ҳам кучайтиради. Колхоз равнақи учун фидокорлик билан кўп ишлар қилган ва яна кўп ишлар қилишни мўлжаллаб енг шимарган Ўрмонжонни бадном қилиб сафдан чиқариш — унинг асосий нияти эди. У, Ўрмонжонга ўзининг «содиқлигини» билдириш мақсадида, унинг олдига йиғлаб, оёқларига йиқилиб, хотинингиз Тўпанисо бузуқ, у, Бўтабой билан юради, деб бўҳтон қилади. Тўпанисога эса, эринг Қанизак билан ўйнашади, дейди. Бу туҳмат ва иғволар Ўрмонжоннинг миясига оғир юк бўлиб тушади. Ёзувчи Ўрмонжоннинг бу вазиятини моҳирона тасвирлайди. «У, қишлоққа яқинлашар экан, кўнглидаги ғашлик борган сайин хуруж қилиб, қалбининг бир чеккасида омонсиз ғазаб, бир чеккасида одамни кемириб, еб ташлайдиган ва аксари умидсизликка соладиган бир ғусса минут сайин авж ола бошлайди» (209 бет).

Ўрмонжон «айбланиб», унинг устидан райкомга тушган «шикоятлар», «жиноят қонунлари мажмуасининг қарийб ҳамма моддасига» тўғри келар эди. Бу хабарлар ёлғон бўлиб чиққандан кейин Абдусамад қори Ўрмонжонни Зиёдахонга боғлайди. Ярамас қилмишлари фош бўлгандан кейин эса, бошқа тактика қобиғига киради ва Ўрмонжоннинг олдига келиб, ялиниб-ёлвориб, ёлғондан йиғлаб, ундан кечирим сўрайди.

Абдусамат қори ўзи каби ёт унсурлар — Совет давлатининг душманлари — Раҳматулла Обидий, Жаҳдат Наим, Ғиёсиддин маҳсумлар билан бирга қўпоровчилик ишларини олиб боради. Ўз сири ошкор бўлишидан қўрқиб, дўсти Раҳматулланинг тескари ташвиқотлари

фош қилинганидан сўнг, мажлисда уни қаттиқ қоралаб гапиради. Обидийни қишлоқдан қочириб юбориб, айбни Раҳматуллага ағдаради.

Бу муштумзўрлар ўзаро биргалашиб, гўристонга бир қанча қурол-яроғ кўмиб, имконият бўлиши билан, Совет ҳокимиятига қуролланиб зарба бермоқчи бўлган эдилар.

Ёзувчи Абдусмад қорида ниқобланган, шароитга қараб тез мослашадиган, шайтон, ҳийлакор, тилёғламачи қулоқнинг типик образини яратиб берди.

Қулоққа хос бўлган бошқа характерли хусусиятлар Зуннунхўжада учрайди. У, асарда гарчи икки-уч мартагина пайдо бўлса ҳам, бу эпизодларда автор унинг муҳим томонларини очиб беришга муваффақ бўлади.

Зуннунхўжа камбағал деҳқон Сидиқжонни ичкўёв қилиш йўли билан кўп ерларини, бойликларини давлатга топширмай, ўз оиласи ихтиёрида қолдиришга зўр бериб уринади. Замонга усталик билан мослашиб, оила аъзоларини ҳам шу руҳда тарбиялайди. Хотинига мавжуд вазиятни тушунтириб, бундай дейди: «Сидиқжон безот, Сидиқжон гадобачча. Тўғри, лекин замон шуларники бўлса нима дейсан? Булар кеча оёғингни босган эди, бугун кўкрагингга оёқ босиб турибди, эртага бўғизингга оёқ қўяди. Уласан! Жон керакми? Жон керак бўлса, ўлимга чап бериш пайдан бўл», «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!» (5—6 бетлар).

Бу сўзларда Зуннунхўжанинг ички дунёси, моҳияти намоён бўлади. Совет давлати ва коллектив хўжаликнинг ашаддий душмани бўлган Зуннунхўжа ўз кўёвининг колхозга киришини асло истамайди. Зўр бериб, хушомад қилиб, ўз ерларини камбағал Сидиқжоннинг номига ўтказмоқчи бўлади. Ўйи, нияти пучга чиққандан кейин, кўёвига дўқ қилиб, уни қўрқитиш пайига тушади. Зуннунхўжа билан Сидиқжон ўртасида юз берган конфликт, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки синф вакиллари-нинг кураши тусига киради. Бу кураш тараққий этиб, кульминацион пунктига чиқади ва дунёга икки хил нуқтаи назардан қаровчи икки типдаги кишиларни бир-биридан узил-кесил ажратиб юборади.

Икки синф вакиллари ўртасидаги бу конфликт, Шарофат ва онасининг қўшилиши билан янада кучайтирилади. А. Қаҳҳор қисқа эпизодларда кампир ва қизининг характерини, қиёфасини усталик билан очиб беради. Ҳар икки персонажнинг ҳар бир сўзи автор гоёсини очишга

қаратилган бўлиб, асар мазмуни билан узвий боғланиб кетади. Қуйидаги диалогда кампирнинг хусусиятлари кўзга яққол ташланади.

«— Қазисан, қартасан, ахир, аслингга тортасан!— деди кампир омборни қулфлаётиб.— Энди жир битди-да! Битта кўйлак иккита бўлди! Увада, ислиқи тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир!..

Сидиқжон қайнарасининг бу хилдаги таъналарини кўп эшитган, лекин сира гап қайтармаган эди, бу сафар заҳарханда қилиб:

— Узи тўймагanning сарқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жир битдими!— деди. Кампирнинг жиғи-бийрони чиқди; омбордан олиб чиққан бир сават пахтаси билан чиғириғини кўтариб, вайсаганича, уйига кириб кетди...

Кампир уйда жаврар, қизини қарғар эди:

— Э, ўл, итялоқ! Дайди итнинг тумшугини ёғ қилмай ўл! Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни! Кошки ўз бошини ғажиса!» (3—4 бетлар).

Зуннунхўжанинг хотини фақат асар бошида учраса ҳам, у, жонли бўёқларда ишонарли қилиб ифодаланиб, кишининг эсида қоладиган бадий образ даражасига кўтарила олган. У, қизини ўз чизган чизиғидан чиқмайдиган қилиб олгандан сўнг, кўёвини ҳам қулга айлантирмоқчи бўлади. Бунга муваффақ бўла олмаганидан кейин уни чиқиштирамайди, қизини эса, исканжага ола бошлайди. Кишиларга паст назар билан қарайди. Сидиқжонни — «гадобачча»ни куёв қилишга кампир узоқ вақт розилик бермаган эди. Лекин, ер-сувни сақлаб қолиш нияти сабабли, бу ишга кўнишга мажбур бўлади. Онда-сонда келадиган қудаси Ҳадичани жуда ёмон кутиб олади, унга қўполлик қилади. Куёвининг «бузилишини» онасидан кўради. Эрини ҳам ўзига бўйсундириш йўлларини қидиради.

Ота-она биргалашиб, ўз қизини тескари йўлга бошлаб, бемаза одагларни ўргатиб, унинг оилавий турмушини вайрон қиладилар. Ота-онаси билан ҳамнафас бўлган Шарофат кўп ярамасликларга йўл қўяди, ҳийла-найранглар ишлатишда, ўз устозларидан ҳам ўтиб кетади. Шарофатнинг хатти-ҳаракати, тақдири романда усталик билан чизиб берилади.

Шарофат ота-онасининг гапига кириб, ўз эрини оилдан кетишга мажбур қилади. Унинг онгига ҳар томонла-

ма зарарли таъсир қилишдан роҳатланади. Боласини отасига беришдан бўйин товлайди, кейинчалик эса, шароитни ҳисобга олиб, болани отасига мажбуран ташлаб кетади. Зуннунхўжанинг қулоқ қилиниши олдидан Сидиқжоннинг олдига бориб, ундан мол-мулкни қутқазиб қолиш учун ёрдам беришини сўраб, тилёғламалик қилади. Планлари барбод бўлганидан кейин, Анзират холаникида шовқин кўтариб, дуч келган одамни уриб, яғво гапларни тарқатади. Аламзадалиги орқасида Сидиқжондан ҳар қандай йўллар билан ўч олиш ниятида қайнаб-тошади. Ҳадича холани Сидиқжонга бошпана берганлиги учун уриб, бутун ҳовлини бошига кўтариб, унга бўҳтон ёғдиради, Сидиқжоннинг ўғлини олиб кетиб, уни руҳан азоблайди, уни туҳмат билан қаматиш тараддудига тушади. Юз берган шу можаролар процессида автор Шарофатнинг турланишини, ёлғончилигини, ифлос ниятини, туҳматчилигини, маккорлигини усталик билан очиб беради.

Булар ҳаммаси Сидиқжонда душман элементлари ва ярамас одамларга нафрат уйғотади ва бу нафрат кураш процессида алангаланadi. Бу нарса Сидиқжонни тўғри йўлга итаради ва унда мустақкам туриб олиб, олдинга кетишга сабаб бўлади.

А. Қаҳҳор ҳаётни тўғри тасвирлашга интилиб, кўп воқеаларни, ситуацияларни ҳаққоний ёритиб берди. У, колхозлаштириш даврида йўл қўйилган хато ва камчиликларни, буларни йўқотишда И. В. Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» номли мақоласи ролини романда маълум даражада ифода эта олди. Ёзувчи колхозга кириш ихтиёрий эканлиги, колхозчиларнинг шахсий хўжалиги умумлаштирилмаслиги, уларни колхозда мажбуран тутиб туриш мумкин эмаслиги тўғрисидаги партия принципини бузган раҳбарларни танқид остига олади.

Районда, хусусан «Қўшчинор» колхозида якка хўжаликларни яшин тезлигида колхозга бирлаштиришга ҳаракат қилинади. «Кўпи билан бир ой ичида биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги, ҳамма юз процент колхоз бўлиши керак» (62 бет), деган райком секретарининг кўргазмаси бўйича иш юргизилади. Дўқ ва пўписа билан, деҳқон хўжаликларини колхозда умумлаштириш натижасида юз берган кўнгилсиз ҳодисалар: мол-сигирлар сўйишнинг кучайиши, колхоздан чиқадиганлар сон

кўпайиши реал акс эттирилган. Қишлоқда И. В. Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанқираш» мақоласи чиққандан кейинги вазият, бу мақола йўналишини бузиб талқин қилиш, ундан нотўғри хулосалар чиқариш моментлари анча жонли чизилган.

И. В. Сталин мақоласининг аҳамияти, қишлоқларимизда учраган хатоларнинг туб моҳиятлари бу асарда ҳаққоний очиб берилганлиги романда таъкидланади. Қаҳрамонлардан бири мақоланинг тўғрилигини тасдиқлаб бундай дейди: «Бизнинг қишлоқдан ҳам маълумот борган экан-да, а?» (73 бет).

Авторнинг ўрта деҳқон масаласини қўйиши ва уни ҳаққоний равишда ҳал қилиб бериши, асарнинг қимматини янада оширади.

Ёзувчининг ўрта деҳқон фаолиятига аҳамият бериши бежиз эмас. У даврда ўрта деҳқонлар масаласи партиямизнинг асосий диққат марказида бўлиб, уларнинг коллектив хўжаликка қандай муносабатда бўлиши колхозлаштириш ҳаракатида катта роль ўйнар эди.

А. Қаҳҳор ўз асарида мураккаб ўрта деҳқон масаласини Тўлаган образи орқали акс эттиради.

Ёзувчи ҳаёт фактларига асосланган ҳолда, ўз қаҳрамонини зиддиятларда кўрсатиб, унинг колхоздан чиқиши ва қайтадан колхозга кириши процессини реалистик равишда чизади.

Колхозга аъзо бўлиб кирмоқчи бўлган Тўлаганнинг оти ва сигири коллектив хўжаликка қўшиб юборилиши каби ножўя ҳаракатлар уни колхоздан узоқлаштиради. Колхоз раиси Бўтабой у билан қўпол муомалада бўлади, уни ҳақоратлайди: «Сен хумпарни ҳар қанча сўксам яна бўйнимда қарз қолади. Сенга ўхшаган ёг унсурлар бутун қишлоқни... булғатиб юборади» (67 бет).

Бўтабой колхозчи бўлишни истамаган Тўлаганга: «Кўраман кирмаганингни... шу қилганингга сеними.. бошим омон бўлса, товукдай қийқиллатиб олиб кирман!» (168 бет) деб дўқ қилади.

Бу эпизодда ўрта деҳқон билан нотўғри муносабатда бўлиш, уни зўрлаб колхозга киритишга уриниш ҳоллари бўялмасдан ҳаққоний тасвирланган. Ёзувчи турмуш логикасига асосланиб, Тўлаган онгининг ўсишини, коллектив хўжаликка қарашларининг ўзгаришини кўрсата олди. Ҳаётдан сабоқ олган Тўлаган ўз хоҳиши билан колхозга киради, кейинчалик партия аъзолигига қандидат бўлиб

ўтади. Бинокорлик бригадасига бошчилик қилиб, колхозга катта фойда келтиради. Ҳаммом, болалар боғчаси, қизил чойхона, клуб ва бир қанча уйлар қуради. Кўп масалаларни ҳал қилишда ташаббускор бўлади. Унинг таклифи билан ўтинни дарёдан оқизиш ҳамда ёиштни хумдонсиз пишириш усули қабул қилинади. Бу эса, колхознинг анчагина маблағини тежашга имконият туғдиради.

Ёзувчи Тўлаган образи орқали ўрта деҳқоннинг актив колхозчига айланганлигини, бу эса, коллективлаштиришнинг катта ютуғи эканлигини таъкидлайди.

Романда йўл қўйилган камчиликлар аввало, социалистик меҳнат процесси ва бу процессда қаҳрамонларнинг улғайиши етарли тасвирланмаганлигида кўринади.

«Қўшчинор чироғлари»да колхоз территориясида бир парча ҳам тўқай қолмаганлиги, икки қаватли мактаб, ёзлик ва қишлик қизил чойхона, турли-туман бинолар: постахона, ҳаммом, қишлик болалар боғчаси, колхоз идораси, катта, ҳашаматли клуб, колхозчилар учун бир қанча уйлар, ясли солинганлиги, электростанция; сув тошқинига қарши дамба битказилганлиги, канал қазилганлиги, янги ерларни ўзлаштириб, экин майдонини кенгайтиришга киришилганлиги, пахтадан мўл ҳосил олинганлиги натижасида даромаднинг ошганлиги айтилади. Бу катта қурилишлар ва ишлар натижасида «бутун қишлоқ лозалор бўлиб кетади». Лекин, шундай катта ишларни амалга оширишда содир бўладиган тўсиқлар асардан етарли жой олмаган. Ҳаттоки, бу қурилишлардан баъзиларининг меҳнат жараёни тасвири ҳам тушиб қолган.

Ёзувчининг асар композицияси ва сюжетини ишлашда маълум даражада оқсагани сезилади.

Сидиқжон ва Канизак фаолиятлари, тақдирлари асарга марказий сюжет чизиғи бўлиб киради. Бу марказий сюжетни тўлдириш мақсадида автор бир қанча қўшимча (побочний) сюжет чизиқларини ишга солади. Гап қанча сюжет чизиғи бўлиши устида эмас, албатта. Биз уларнинг барчасини асар ғоявий мазмунига мувофиқ узвий боғлиқ ҳолда ишлатиш масаласини назарда тутамиз. Бу масала етарли даражада ҳал қилинмаганлиги натижасида, айрим воқеалар, иш ва ҳаракат процесслари ўрни баъзан ҳикоя қилиш, баён этиш билан алмаштирилади. Марказий сюжет чизиқларидан бири

бўлган Қурбон отанинг ҳикояси, Қанизакнинг ўз тақдирини айтиб бериши, Шарофатнинг эрга чиқиш тарихи, Абдусамад қорининг бошидан кечирганлари, Раҳматулла Обидийнинг ўтмишлари, Анзират хола онла аъзоларининг кетиб қолиши каби ҳолатлар фикримизни исботлайди

Сюжетдаги бу нуқсонлар композицияга ҳам қисман путур етказган. Айрим ўринларда композицион тарқоқликка йўл қўйилган.

Бунинг натижасида баъзи қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, ўзаро алоқаси асосий воқеалар жараёнида кўрсатилмасдан, ундан узилган ҳолда баён қилинади.

Лекин, бу нуқсонлар асарни ижобий баҳолашга ҳалал етказмади. «Қўшчинор чироғлари» умуман ўзбек совет адабиётини, хусусан, ўзбек романчилигини юқори поғонага олиб чиққан зиналардан бирidir.

2. Энг қийин жанрда

А. Қаҳҳор улғайиб, бадий маҳорати камолотга етгандан сўнг, ўз қаламини энг қийин жанр — драматургияда синаб кўради. Драматургия адабиётнинг ўзига хос ва мураккаб жанридир. Максим Горький айтганидай: «Драматик форма — адабиётнинг энг қийин формасидир»¹.

Драматургиянинг қийин томонларини яхши билган А. Қаҳҳорнинг бу жанрга ўтиши бежиз эмас, албатта. Адибда драматургияга қизғин ҳавас уйғотган нарсанинг ички дарди, яъни жўшқин ҳаётдан илҳомланиб, қаҳрамонларимизни саҳнада кўрсатиш, театрларимиз репертуарларини пишиқ, лухта спектакллар билан бойитиш орзуси бўлди.

Маълумки, театрнинг аҳамиятини белгилайдиган нарсанинг — пьесалардир. Яхши ишланган адабий материал — драматик чуқур ғояли ва юксак бадий спектакллар яратиш мумкин эмас. Репертуарларнинг кучсизланиши энг оператив ва актив санъат турларидан бири бўлган, оммавий характерга кирган, партиянинг ўткир ташвиқот қуролига айланган театрнинг ижтимоий ролини камайтиришга олиб боради. Театрнинг роли яна шунинг билан

¹ М. Горький. Об искусстве. Изд. «Искусство», М., 1940, 178 бет.

белгиланадики, меҳнаткашлар юзма-юз туриб, ўз турмушларини саҳнада кўрадилар. Драматурглар ва артистлар эса, саҳна орқали асар ғоясини халқ оmmasига таъсирли қилиб, тездан етказадилар, томошабин онгини тарбия қиладилар, ўстирадилар.

Шу сабабли, Коммунистик партиямиз театр санъатини ривожлантиришга, бақувват, пишиқ, юқори савияли драмалар, спектакллар яратиш масаласига доим катта аҳамият беради. ВКП(б) Марказий Комитетининг «Драматик театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида»ги 1946 йил, 26 август қарорида драматурглар ва театрлар ижодий программаси ёрқин чизиб берилди, уларнинг олдига муҳим, олижаноб вазифалар қўйилди.

Бу вазифаларни бажариш, драматургия ва театрни ривожлантириш, замонавий спектаклларга томошабинлар ташналигини қондириш мақсади А. Қаҳҳорни драматик жанр ичига олиб кирди. Санъаткор драматургия соҳасида унумли ҳосил бериш учун ҳар томонлама замин ҳозирлаган эди. Унинг ғоявий савияси, бадий маҳорати, асарлари характери бу қийин жанрни эгаллашига имконият туғдирган эди.

А. Қаҳҳордаги қаҳрамон характерини тили орқали очиб бериш, унинг тарихини, тақдирини, ички кечинмаларини, руҳий ўсишини диалог орқали бера олиш, курашни, конфликтни диалог ва монологда ёритиш, ҳикояларида пухта, ихчам сюжет ва композиция ярата билиш, тилни сиқик, лўнда қилиб ишлатиш санъати драматик ижоди муваффақиятини таъминлаган омиллардан бўлди.

Ўзбек драматургияси урушдан кейинги даврда жаҳон саҳнасига чиқди. Бу жанрда эришган катта ютуқларимиздан бири А. Қаҳҳорнинг «Янги ер»идир. «Янги ер» комедиясида совет кишиларининг янги ерларни ўзлаштиришда кўрсатган фидокорликлари ёритилади.

Бу комедия кўтариб чиқилган масаланинг ёритилиши, ўзига хос оригиналлиги, услуби билан ажралиб туради. У, қўриқ ерларни ўзлаштириш, колхоз ҳаётидаги ўзгаришларни акс эттириш, катта ишларнинг маъно ва маъзини чақиб бериш масаласида ўзбек адабиётига янги бир ҳисса бўлиб кирди.

Драматург «Янги ер»ни 1948 йилда ёзишга киришиб,

1949 йилда тугатади ва 1950—1951 йилларда айрим ўринларини қайтадан ишлаб, мукаммаллаштиради.

Партия ва Ҳукуматимизнинг янги ерларни ўзлаштириш, қурғоқчиликка қарши кураш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ошириш учун кўрган тадбирлари халқимизни янги меҳнат қаҳрамонликларига отлантирди. Совет кишилари чўлларга ҳужум бошлаб, бу ерларни боғи-бўстонларга айлантира бошладилар.

Уларнинг бу соҳада кўрсатган жонбозликлари, хусусан, Мирзачўлда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштиришда қилган фидокорона меҳнатлари ёзувчиларимиз учун илҳом манбаи бўлди.

А. Қаҳҳор 1948 йилда Мирзачўлга кўчиб келиб, узоқ вақт шу ерда туради, совет кишиларининг меҳнат қаҳрамонликларини завқ билан кузатади, табиатни ўзгартириб, ўзига бўйсундираётган, сувсизликни енгаётган, чўл-дашларни серҳосил пахтазорларга, боғу бўстонларга айлантираётган фидокорларимиз образини яратиб учун кўп ҳаётий материаллар тўплайди. У ўз асарининг яратилиш тарихи тўғрисида бундай деб ёзади: «Табиатни ўзгартириш, янги ерлар очиш темаси мени жуда қизиқтирди, обод ксхоз, қишлоқларда юриб, бўлаётган бу улғувор ишларни ўз кўзим билан кўрдим. Менда шу ишларни қилаётган одамларни кўрсатиш орзуси туғилди. Шунинг натижасида «Шоҳи сўзана» пьесаси майдонга келди».¹

А. Қаҳҳор Мирзачўл азаматлари тўғрисида бирдан йирик асар ёзмасдан, ишни кичик жанр формасидан бошлайди. Адиб «Мирзачўлда куз» очеркида бир колхозда 18 йил ичида юз берган катта ўзгаришларни, колхознинг ҳар томонлама обод бўлганлигини, колхозчи деҳқонларнинг онги ўсганлигини ифодалайди. Уларнинг меҳнатдаги фидокорликлари манбаини очиб, бундай деб ёзади: «...бу одамларда чексиз ғайрат, бу ерларга оташин муҳаббат, порлоқ келажакка комил ишонч бор. Шунинг учун ёшу қари, эркак-аёл, ҳамма ҳар ишга ўн қўллаб ёпишади».² Бунинг натижасида норма ошириб, бажарилади, давлатга бир қанча тонна ошиқча пахта топширилади. Очеркда пахтакорларнинг бой тажрибаси ёритиб берилади.

¹ А. Қаҳҳор. Табиатни ўзгартирмоқдамиз, «Ленин учқуни», 1952 йил, 31 декабрь.

² «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил, 21 ноябрь.

«Сўз Ғанишерга»¹ очеркида эса, колхоз бригадасидаги айрим нуқсонлар танқид қилиниб, ҳозирги вақтда «бахшиларнинг дostonига, қўшиқларига тушадиган ишлар» бўлаётганлиги, Мирзачўлни Мирзагулбоққа айлантиришга ҳаракат қилинаётганлиги зўр эҳтирос билан куйланади.

Бу очерклар «Янги ер» комедиясининг рационал мағзи бўлиб хизмат қилди. Автор бу комедиясида очеркларидagi айрим фактлардан, баъзи бир ситуациялардан фойдаланди ва уларни ривожлантирди.

«Янги ер» асари А. Қаҳҳорнинг асосан, биринчи драмаси. Шунга қарамай, бу асар ўзбек совет адабиёти тарихида ва айниқса ўзбек драматургиясида катта, фахрли ўринни эгаллайди.

А. Қаҳҳорни драматургияда муваффақиятга олиб борган нарсалардан яна бири, ёзувчи томонидан акс эттирилган предметнинг чуқур ўрганилиши, социалистик реализм методининг эгаллиниши, драманинг специфик хусусиятларини яхши билиб олинишидир.

А. Қаҳҳор драма соҳасида ўз фаолиятини Улуғ Ватан урушидан анча илгари бошлади. У, 1939 йилдан бошлаб, магазинлардаги нуқсонлар, тартибсизликлар, спекуляция билан шуғулланувчи нодон, принципсиз, мақтанчоқ, қўрқоқ кишиларни қораловчи «Ташвиш»² комедиясини ёза бошлади. Лекин, автор бу пьесани ёзиб тамомлай олмади. Комедиянинг босилиб чиққан бир пардаси шунки кўрсатадики, автор драма қонун-қондаларига мувофиқ диалог ва монологларни туза олган, персонажлар тилини индивидуаллаштиришга, зиддиятлар курашини кўрсатишга уринган. Драматургия соҳасидаги бу тажриба А. Қаҳҳорга шубҳасиз, ёрдам берган.

Унинг драматик асарлари яхши чиқишига яна бир асосий сабаб ҳаётимиздаги характерли конфликтларни танлаб, уларни умумлаштира олишидадир. А. Қаҳҳор турмушимизда учрайдиган камчиликларни, олдинга силжишимизга тўсқинлик қиладиган нарсаларни дадиллик билан қаттиқ танқид остига олиб, уларни кулги ёрдами билан очиб ташлайди.

А. Қаҳҳор ўзига хос стиль ва талант билан янгилик

1 «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил, 11 декабрь.

2 «Ташвиш» комедиясининг 3-кўриниши, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида (1939 йил, №3) босилган.

ва эскилик ўртасидаги тўқнашувларни ёрқин ифода этади. Мирзачўлни гулистонга айлантиришга отланган илғор совет кишиларининг жиддий қарама-қаршиликларга учрашларини ва бундай қарама-қаршиликларнинг келиб чиқиш сабабларини ёритади.

Ўтўқнашиш ва конфликтларга олиб борган нарса айрим кишилар онгида сақланиб келаётган эскилик сарқитларидир.

7 : Бундай сарқитлар Ҳамробуви, Холнисо ва Мавлон образларида яққол намоён бўлади. Ҳар бири ўзига хос характерга эга бўлган бу кишилар жамиятимизда юз бераётган катта воқеалар, улуг ишлар моҳиятини тездан тушуниб олмайдилар. Шунинг натижасида, хато ва камчиликларга йўл қўядилар, олдинга кетишимизга бирмунча тўсқинлик қиладилар.

Бу жиҳатдан Холнисо ва Ҳамробуви образлари алоҳида ўрин тутади. Бу кампирлар икки турли даврда ҳаёт кечирганлар. Улар ўтмишда оғир турмуш кечириб, кўп қийинчиликлар кўрганлар. Социалистик революция туфайли мамлакатимиздаги барча кишилар қаторида улар ҳам умрбод озодликка чиқадилар ва Совет тузумининг афзаллигини тушуна бошлайдилар, революциягача азоб билан ўтган умрларига ачиниб, янги замон кишилари билан бир сафда олға қадам ташлайдилар. Озодликка чиққанликлари, қувноқ ҳаёт кечириётганликлари учун Коммунистик партиёга ва улуг Ленинга чексиз миннатдорчилик билдирадилар. Улар Совет даврида маълум даражада ўсадилар ва ҳаётимизда юз бераётган муҳим воқеаларни кечикиб бўлса ҳам англаб оладилар.

Холнисо ва Ҳамробуви ўзаро дўстона ҳаёт кечирадилар, ҳатто бир-бирларига қуда бўлишни умид қиладилар. Қувонч билан ўғил ва қизларига (бўлғуси келин ва куёвга) кийим-кечаклар тайёрлайдилар. Бу кампирлар Совет ҳокимияти йилларида маънавий жиҳатдан анчагина ўсган бўлсалар-да, ҳаётда эндигина пайдо бўлаётган янгиликни, илғор хатти-ҳаракатни тездан тушуниб ололмас эдилар. Улардаги бу нуқсонлар кўп ҳодисаларда ўзининг салбий изини қолдиради. Ҳамробуви ва Холнисо Партия ва Ҳукуматимиз томонидан ўтказилган ер ислоҳотини, колхоз ҳаракатини, паранжи ташлаш учун бўлган «хужум»ни бирдан қабул қила бермаган эдилар. Улар ўртасида тўқнашув чиқиши ва бунинг кескинлашишига ҳам ҳаётда пайдо бўлган галдаги янгилик, яъни

ҳар икки кампир боласининг бўз ва қўриқ ерларни обод қилиш мақсадида, Мирзачўлга кетишга қарор қилиши сабаб бўлади. Бу ҳодиса қуда тутинмоқчи бўлган кампирлар орасига конфликт олиб киради. Бу нарса Ҳамробуви ва Холнисонинг эскилик сарқитлардан ҳалигача тўла қутула олмаганликлари туфайли келиб чиқади. Улар Мирзачўлни гуллатиб, у ерларни пахтазорга айлантириш керак эканлигини тездан тушуниб етмайдилар. Бу улуғ ишларни амалга ошириш учун кўпчилик қаторида ўз фарзандлари ҳам бўлиши лозимлиги уларнинг онгига бориб етмайди. Ҳамробуви ва Холнисо болаларининг оила бағридан чиқиб, чўлга кетишини хоҳламасдан, уларни ўз қишлоқларида олиб қолиш учун жонжаҳдлари билан курашадилар.

Ўтмиш сарқитларининг бир кўриниши бўлган бу ҳаттиҳаракат янгиликка интилувчи, коммунизм руҳи билан суғорилган ёш комсомолларнинг зарбасига учрайди.

Драматург, бир томондан, Мирзачўлга бориш ва уни обод қилиш тарафдорлари — Деҳқонбой ва Ҳафиза билан оналари Ҳамробуви ва Холнисо ўртасидаги тўқнашни ифода этса, иккинчи томондан, бу оналар ўртасидаги низони ҳам кўрсатади.

А. Қаҳҳор зиддиятлар, қарама-қаршиликлар курашида ўз қаҳрамонлари характерини очиб беради.

Холнисо ўз фазилатлари билан дўсти Ҳамробувидан фарқ қилади. У, ўзининг хатосини Ҳамробувига нисбатан тезроқ сезиб олади ва уни енгишга, хатосини дарров тузатишга ҳаракат қилади. У, ўз ўғлининг Мирзачўлга кетишга бўлган хоҳишига ёнбосади ва Ҳамробувига қайта-қайта уқтириб, уни ҳам пировардида қизини Мирзачўлга юборишга кўндиради. Холнисо фикрида қатъий, қарориди мустаҳкам туради. Кўнгли анча юмшоқ бўлган Ҳамробуви эса, турмушда юз бераётган ўзгаришларни узоқ вақтгача пайқаб ололмайди, унинг фикри ўзгариб туради.

Икки кампир характерида бўлган бу тафовут улар ўртасидаги конфликтни келтириб чиқаради. Ўғил-қизларида Мирзачўлга кетиш нияти туғилгандан кейин, улар бир-бирларининг болаларини айблай бошлайдилар. Пьесада бумомент ўзининг равшан аксини топган. Персонажлар тилидаги индивидуал хусусиятлар ёрқин гавдаланган.

Икки кампир ўртасидаги жанжалнинг кучайиши,

алоқанинг ёмонлашиши ва узилиши, ширин сўзларнинг кучли кесатишларга, аччиқ-аччиқ кинояларга айланиши яхши очиб берилади. Куёв ва келинга қилинган сарполар ва совгалар эга-эгаларига қайтарилади.

А. Қаҳҳор курашда ва тўқнашувда қаҳрамонларнинг онларида юз бераётган ўзгаришларни ва уларнинг психологиясидаги динамикани китобхонга етказа олган.

Ҳамробуви ҳамда Холнисо ўз болаларининг Мирзачўлга кетишига бирданига розилик бермайдилар. Улар, айниқса Ҳамробуви, қаттиқ қаршилик билдиради. «Қудда»ларда юз берган иккиланишлар, эскиликни қувватлаш, янгиликка шубҳа билан қараш ҳоллари давом этади. Бора-бора улар онгига илғор ғоя кириб келади. Улар аста-секин янгиликни, Мирзачўлга боришнинг моҳиятини тушуниб, қийинчиликларни енгиб, фарзандларининг янги жойга кетишига рози бўладилар.

Драматург ўз қаҳрамонлари ички дунёсининг такомилени жамиятдаги воқеалар билан, халқимизнинг умумий кураши билан боғлайди. Шунинг учун ҳам пьесада кўрсатилган эволюция ижтимоий ривожланиш диалектикасининг маълум соҳасини акс эттиради.

Холнисо ва Ҳамробуви характери автор томонидан жонли ва тўла очилади, чунки бу образлар бошқа персонажларга нисбатан кўпроқ зиддиятларда ифодаланади. Бу ҳол образларнинг тўлақонли ва пухта чиқишига сабаб бўлди. А. Қаҳҳор бу шахслар характеридаги бўш ва кучли томонларни асарнинг идеясига мос келадиган кулгили элементлар, бадий воситалар билан очиб ташлаган.

Деҳқонбой ва Ҳафиза биринчи кучли қаршиликларни енггандан кейин Мирзачўлга келиб, иккинчи марта тўқнашувга рўпара бўладилар. Ҳафизанинг тоғаси — колхоз бригадири Мавлоннинг ҳаётдан орқада қолиши бу зиддиятнинг майдонга келишига асос бўлади.

Нима учун ёзувчи янги конфликтнинг чиқишини Мавлон образи билан боғлайди?

Мавлон — колхозда катта хизматлари билан шуҳрат қозонган илғор пахтакор. У, ўз қишлоғидаги колхозлардан бирида «ударник» бўлиб ном чиқарган. Унинг «бошига Мирзачўл савдоси» тушгандан кейин, дарҳол у ерга йўл олади. У, ўз қишлоғидан биринчи бўлиб Мирзачўлга келиб, «чўлнинг шўрини пешона тери билан ювган» ва уни обод қилишга, у ерларда пахта экиб

юқори ҳосил олишга отланган азамат. «Юрагида ўти» бўлган жонқуяр Мавлон астойдил ҳаракат қилиб, пахтадан юқори ҳосил олади. Унинг бригадаси пахта планини колхозда ҳамиша биричи бўлиб бажаради. «Янги ер» колхозининг «энг яхши» бригадирларидан бири бўлган, ўз ишини севадиган тажрибакор Мавлон социалистик давлатга, коллектив хўжаликка садоқат билан хизмат қилган ватанпарвардир.

Мавлоннинг бу ютуқлари уни эсанкиратади, ўз кучига ортиқча баҳо беришга олиб боради, мағрурлантириб юборади. У, эришилган муваффақиятлар билан кифояланиб қолиб, янги ерларни ўзлаштириш, ҳосилни яна ҳам ошириш кераклиги тўғрисида ғамхўрлик қилмай қўяди. Шундай қилиб, Мавлон жамиятнинг ўсишидан, ҳаётнинг тараққиётидан ва гурмушдаги илғор кишилардан орқада қола бошлайди. Коммунистик партиямиз бизни ютуқ ва ғалабалар билан хотиржам бўлмасликка, ҳар доим олдинга қараб интилишга чақиради. Партиямиз қаерда ютуқлар олдида эсанкираш бўлса, у ерда олдинга кетиш бўлмаслигини, балки жамиятимизнинг тараққиётига тўсиқ бўлишини доим уқдириб келмоқда. Мавлон — совет кишиларига хос бўлган энг қимматли фазилат — янгилликни сезиш ҳисларини йўқотиб, «занглаган мих»га айлана бошлайди. У, олдинга, келажакдаги вазифаларга қараб эмас, балки ўтмишда қилган хизматларига суяниб, мақтанади ва кибрланади.

Ўжар Мавлон ёшларга тарбия бериш ўрнига койиб, улар билан қўпол муомалада бўлади. У, ёшларни «той», «жўжахўрозлар» деб камситиб, ўзини «от», «Мирзачўлнинг хўрози» деб кўкларга кўтаради. Комсомолларнинг кучини менсимайди ва уларнинг меҳнатига нотўғри баҳо беради. Ёшларга шубҳа билан қарайди. Ўз шон-шуҳратининг пастлашиб кетишидан чўчиб, ёшларнинг илғор гашаббуслари амалга ошишига тўсқинлик қилади, қилган ишларини йўққа чиқаришга, ёмонлашга интилади. Бир-бирини севучи Деҳқонбой билан Ҳафиза ўртасига низо солиб, уларни бир-биридан ажратмоқчи бўлади.

Мавлон бутун колхоз, бутун район бўйича пахта планини бажаришга ҳаракат қилмай, балки ўз бригадаси ва ўзининг шуҳратини ошириш, бошқа бригадалар нчида «кўзга яққолроқ» кўриниш учун курашади. У, «ўз бригадамни ҳаммадан олдин коммунизмга олиб

бораман», деб мақтанади. Мавлон коллектив бўлиб ишлашдан, ўзаро ёрдам беришдан бош торгади. У, колхозчилар оммасидан ажрала бошлайди, ўз бригадасининг аъзоларини безовта қилади. Деҳқонбой, Қўзиёвлар ундан қаттиқ хафа бўладилар. Қўзиёв Мавлоннинг ўрнига Деҳқонбойнинг вақтинча бригадир бўлишини эшитиб, шундай дейди: «Уч-тўрт кун бўлса ҳам, орқамга офтоб тегсин». Ужар, манмансираб кетган Мавлон партиянинг кўрсатган йўлидан тоя бошлайди. Шунинг учун ҳам Мавлоннинг дўстлари ва шогирдлари унинг бу қолоқ томонларига наштар санчадилар, уларни суғуриб ташлашга киришадилар. Лекин Мавлон ўз камчилик ва хатоларини сезмайди; қилган ишларининг ҳаммасини тўғри деб билади. Танқидни қабул қилмайди, нуқсонларини кўрсатган кишиларга тўхмат қилиш йўлига ўтади, танқидни бўғишга интилади. Унинг характерида совет кишилари учун ёт бўлган — ўзига бино қўйиш, мағрурлик, ўжарлик, қайсарлик, эгоистлик, соғлом танқидга чидамаслик каби ярамас хусусиятлар кучая боради.

Шундай қилиб, ҳаётдан орқада қолаётган Мавлон колхознинг янада ўсиши ва унинг олға кетишига тўсқинлик қилиб туради. Мавлон ҳар қандай тўсқинликларни енгиб, колхозни янада ривожлантириш, янги ерларни ўзлаштиришга отланган совет кишиларининг қаршилигига дуч келади. Улар ҳаётда тўхтаб қолган, пахта ҳосилини оширишга ғов бўлган қолоқларни олдингилар қаторига етаклаш учун курашадилар.

Натижада икки куч, яъни янгилик билан эскиликнинг тўқнашиши конфликтни юзага келтиради. Эски куч ўз ўрнини янги кучга осонликча бўшатиб беришни истамайди, аксинча, янги кучга қарши курашга киришади. Бу жиҳатдан, Мавлоннинг қўйидаги гапи жуда характерлидир: у, «занглаган миҳ «мени суғуриб ташла» деб калласини омбурга тикмайди» (340 бет) дейди. Эски куч жон сақлаб қолиш, яшаш, йўқолиб бораётган позициясини сақлаш ва мустаҳкамлашга зўр бериб уринади. Илғор, прогрессив куч эса, ўз курашида эски элементларни, ўтмиш сарқитларини бутунлай тугатиб, қолоқларни тарбиялаб, янги кучга, илғор кишилар сафига қўшишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

«Янги ер» пьесасида, эскилик тарафдорлари орқада қолган Ҳамробуви, Мавлон ва Холнисоннинг камчиликла-

рини тузатиш учун илғор комсомоллардан Деҳқонбой ва Ҳафизалар кўп ҳаракат қиладилар.

Деҳқонбой фронтда душманга қарши мардларча жанг қилиб, урушдан сўнг армия сафидан бўшаб, ўзининг қадрдон қишлоғига қайтиб келган комсомол йигитлардан бири. У, уруш ўтида, шиддатли жангларда тобланган, бой тажриба ортирган.

Деҳқонбой ўз қишлоғига қайтгач, колхозда бригадир бўлиб ишлайди. Ақли-фаросати, ишчанлиги билан тез кунда колхознинг «кўрки» бўлиб қолади.

Ҳафиза ҳам деҳқончилик меҳнати билан ўсган ёш комсомолкадир. У, ўзининг меҳнат фаолиятини жуда эрта бошлайди. Уруш вақтида фронтга кетган колхозчиларнинг ўрнини босиш учун минглаб хотин-қизлар каби, Ҳафиза ҳам далага чиқиб, ўз меҳнати билан ғалабамизни тезлаштиришга ўз ҳиссасини қўшган ёш пахтакордир. Оғир уруш йилларида, Ҳафиза бутун куч ва қувватини сарф этиб, пахтани нобуд қилмай йиғиб олишга ва давлатга топширишга ҳаракат қилади. У, колхозда илғор пахтакор бўлиб танилади ва колхоз звеноларидан бирига раҳбарлик қилади.

Деҳқонбой ва Ҳафизалар Коммунистик партиямининг ва Ленинчи Ёшлар Союзининг чўлга ҳужум бошлаш тўғрисидаги чақириғига жавобан олдинги позицияда, киши ўз кучини максимум кўрсата оладиган энг қийин участкада бўлишни истайдилар. Мирзачўлга юриш бошланиши билан комсомолларнинг бу ҳаракатига биринчи бўлиб қўшиладилар. Чунки Мирзачўлда давлатга, халққа яна ҳам каттароқ ёрдам бера олишларини яхши англайдилар.

Улар «Мирзачўлга бориб, тоғни талқон» қилиш, у ерда катта-катта ёруғ уйлар солиш нияти билан тўлиботошадилар. Омон билан Деҳқонбой диалоги бу ўринда характерлидир.

«Омон. Москвада қурилаётган иморатлардай йигирма қават, ўттиз қават иморатлар соласизлар-а, Деҳқонбой ака?»

Деҳқонбой. Ўттиз қават бўлмаса ҳам, Москва кўринадиган иморатлар соламиз. Қаер обод бўлса, ўша ердан Москва кўринади» (304 бет). Мирзачўлдан ҳам Москвани кўриш мақсадида бўлган Деҳқонбой ва Ҳафиза у ерга бориб, дашту биёбонларни кўриб қўрқиб кетмайдилар, қийинчиликлар олдида довдираб қолмайдилар.

Улар бор кучлари билан ғайрат қилиб, пахта планини бажариш, зовурларни қозиш ва тозалаш, бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириш ташаббуси ва орзуси билан яшайдилар. Юқори ҳосил олиш ва янги ерларни ўзлаштириш учун бўлган олижаноб ва улуғвор мақсадлар бу икки ёшнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади. Деҳқонбой колхоз комсомол комитетининг секретари сифатида ёшларнинг колхоздаги ишига раҳбарлик қилади. Унинг раҳбарлигидаги ёшлар бутун колхозчилар билан бирга, чўлдан бир қанча гектар ерни юлиб оладилар, сушилкалар қурадилар, зовурлар қазийдилар ва тозалайдилар. Мавлоннинг касаллиги вақтида Деҳқонбой раҳбарлик қилган бригада ҳар гектар ердан 35 центнердан пахта бериб, колхозда биринчи бўлиб планни бажаради.

Ҳафиза ҳам звенога бошчилик қилиб, ўзининг энг яхши дўсти ва қадрдони Деҳқонбойга ёрдам қўлини ҳар тарафлама чўзади. У, ҳар доим ўз ёри билан бир сафда бўлиб, ёшларнинг илғор ташаббусларини амалга оширишда фаол қатнашади.

Лекин Деҳқонбой ва Ҳафизаларнинг «катта ният»лари жиддий қаршиликка учрайди. Бу илғор ёшлар олдида кишиларнинг «дилидаги эскидан қолган шўрни ювиш» масаласи кўндаланг бўлиб туради. Бу вазифани бажаришда улар қариндош-уруғчилик, таниш-билишликни юз-хотир қилиб ўтирмайдилар. Ҳафиза ва Деҳқонбой ўз оналари ва қариндошларида бўлган камчилик ва хатоларга бепарво қарамайдилар, улар билан келишиб кетмайдилар, балки ҳужумга ўтадилар.

Деҳқонбой ва Ҳафизанинг барча интилишлари давлат ва халқ манфаатларига қаратилади. Ёлғиз ўзининг обрўси ва бригадасининг шўҳрати ҳақида ўйлаб, бошқалар билан иши бўлмаган Мавлонга қарши Деҳқонбой шундай дейди: «...Биз, фақат битта бригада, ҳатто колхоз тўғрисида ҳам эмас, бутун мамлакат тўғрисида ўйлашимиз керак. Мамлакатда коммунизм қураётимиз» (335 бет).

Деҳқонбой, Ҳафиза ва бошқа илғор кишилардаги хусусиятлардан бири шуки, улар янгиликни тез сезадилар ва дарҳол қабул қиладилар. Шунинг учун ҳам доим олдинга ташланадилар.

Холниси ўғли Деҳқонбойни Мирзачўлга боришдан қайтаришга ҳаракат қилиб, ўз қишлоғида ҳам орден

олиши мумкин эканлиги тўғрисида гапирганда, у, она-сига қараб: «Онажон, орден деган нарса олга юрган кишининг кўкрагида яшнайди» (229 бет), дейди. Деҳқонбой ва Ҳафиза улуғ ишларни орқага судраётган Ҳамробуви, Холнисо ва Мавлон қилмишларининг туб моҳиятини, ярамас томонларини очиб ташлаб, тузатиш йўлларини чизиб берадилар.

Лекин, бу асосий персонажлар бадиий қуввати жиҳатидан Ҳамробуви ва Холнисо образлари даражасига кўтарила олмаган.

Драматург Мавлоннинг хатоларини бартараф қилиш учун бўлган курашда Деҳқонбой ва Ҳафизалар ёлғиз эмасликларини, уларни бутун коллектив қувватлашини ва бунинг асл сабабини очиб беради. Бу ҳам конфликтни кучайтириб боришга йўл очади. Бунга бош қўшганлар колхоз партия ташкилотининг секретари Одилов, колхоз раиси Раҳимжон, комсомол-бинокор Қўзиёвлардир. Булар янги кучнинг ғалаба қозониши учун замин ҳозирлайдилар.

Драматург Одиловда партия секретарига хос бўлган баъзи бир хусусиятларни бера олди. Тўғри, бу қаҳрамонда маслаҳатгўйлик, насиҳат қилиш хусусиятлари ҳам мавжуд. Айрим жойларда қилган ишларини ҳаракатда бериш ўрнига, автор уни гапиртириб қўйиш билан кифояланади. Бу нуқсондан ташқари, умуман, драматург Одиловни жонли, ақлли раҳбар сифатида кўз олдимизда гавдалантиради. Одилов колхознинг анча тажрибали раҳбарларидан бири. Унинг асосий мақсади — колхозни республикамиздаги илғор пахтакор колхозлар қаторига қўшиш. У, Мирзачўлни обод қилиш йўлида ишлаган илғор кишиларни қувватлайди, уларга ёрдам беради, колхозни орқага судровчиларга қарши курашади.

Одилов юз берган ҳодисалардан ўзига тегишли хулосалар чиқаришга ва унинг моҳиятини билишга интилувчи коммунист. У, Мавлоннинг бунчалик аҳволга тушиб қолиш сабабини тўғри англаб, «...ернинг шўрини ювибмиз-у, одамларнинг дилидаги эскидан қолган шўр-ни ювишга унча эътибор қилмабмиз» (333 бет), дейди.

Одилов илғорларни танқид қилиш керак эмас деган Раҳимжоннинг нотўғри тушунчасига зарба беради. «Ғолибларни танқид қилиш керак. Бунинг ишга ҳам, ғолибларнинг ўзларига ҳам фойдаси кўп: манманлик

камроқ, камтарлик кўпроқ бўлади. Биз мана шуни эсдан чиқармаслигимиз керак эди» (342 бет).

Одилов пахтакорлар билан муомала қилишга ва уларни руҳлантириб зафарли меҳнатга отлантиришга уста. У, эндигина Мирзачўлга келган Деҳқонбой ва Ҳафизаларнинг «катта ниятлари» борлигини, чўлни гулистонга ва пахтазорга айлантириш учун бутун куч-қувватлари билан ишлай олишларини тездан пайқайди ва уларга зўр ишонч билан қарайди. Қиладиган ишларини аниқлаб беради, уларга йўл-йўриқлар кўрсатади. Одилов Мавлоннинг хатоларини ва камчиликларини тўғридан-тўғри юзига айтади, уларни йўқотиш тадбирларини белгилайди, ўзини эса, илгорлар қаторига қараб етаклайди. Одиловга колхоздаги кадрлардан нотўғри фойдаланиш ҳоллари ётдир. У, бинокорлик ишларини жонидили билан севган комсомол аъзоси Қўзиевнинг ҳақли талабларини назарга олиб, яхши кўрган мутахассислиги бўйича ишлаши учун имконият туғдиради.

Қўзиев ҳам Деҳқонбойга ўхшаш армия сафидан қайтиб келган йигит. У, уруш вақтида кўприклар ва иморатлар қуришда иштирок этган. Қўзиев мамлакатимизнинг ҳар бир бурчагида катта иморатлар қуриб, совет кишиларининг уй-жойга бўлган талабини қондириш ва уларнинг яхши солинган, чиройли ва гўзал уйларда бахтли ҳаёт кечиришларини истайди. «Қуруқ ер» ўрнига ҳашаматли бинолар қуриш мақсади уни Самарқанд областидаги «Ўзгариш» қишлоғидан Мирзачўлга бошлаб келади. Чунки Қўзиевнинг ҳунари республикамизнинг бошқа жойларига нисбатан бу ерда кўпроқ керак бўлар эди. Буни эса, у, жуда яхши тушунди. Шунинг учун ҳам бор кучини пахтакорлар манфаатига сарфлаб, уларнинг «бир томонда райҳон, бир томонда жамбил, ҳаво ранг дераза»ли уйларда ўтиришларини истайди. Лекин, Қўзиев Мирзачўлда фақат пахтани «тан» олган, бошқа нарсаларга ҳеч қандай аҳамият бермаган Мавлоннинг тўсиғига қаттиқ урилади. Қўзиевга ўзининг севикли ниятлари ва катта мақсадлари ҳамроҳ бўлади.

Қўзиев ва бошқа комсомолларнинг ташаббусини қувватлаётганлардан бири — колхоз раиси Раҳимжондир. Хушчақчақ, қувноқ Раҳимжон ака жонкуяр раис ҳамдир. У, пахта планини бажаришда ғайрат қилган, колхозда юз бераётган ҳар бир ютуқ ва муваффақиятлардан хурсанд бўлиб, «семириб» кетадиган раҳбар. У, Мавлон

билан кўп йиллар бирга ишлашиб, дўстлашиб, қадронлашиб кетган. Шунинг учун ҳам Мавлон билан мумкин қадар ётиғи билан гаплашишга ҳаракат қилади. Булар эса, Раҳимжонга унинг камчилигини тездан сезишга имконият бермас эди, кейинчалик сезса ҳам, аста-секинлик билан эсойишталик билан айтишни талаб қиларди. Раҳимжон Мавлоннинг хатоларини очиб ташлашга тўсқинлик қилиб, «ҳар кимда бир камчилик бўлади», деб уларни юмшатиш томонига ўтади. Мавлонни койимоқчи бўлган Одиловга қўшилиш ўрнига, уни «хафа» қилмаслик йўлини қидиради. Голиблар танқид қилинса, ишни бузиб қўйиш мумкин, деб ўйлайди. Лекин, аста-секин ўз дўстининг манманлиги уни сафдан чиқариб қўйиши мумкинлигини, колхоз ишига халақит бераётганлигини тушунади ва Мавлоннинг хатоларини куйдириш учун курашаётган коллективга қўшилади. Ҳаттоки, Мавлонни бригадирлик вазифасидан четлатиш масаласини ҳам муҳокамага қўяди.

А. Қаҳҳор қаҳрамонлар характерини, асосан икки хил мулоҳазали шахсларни тўқнаштириш орқали очади. Шунинг учун ҳам ўз асари асосига зиддиятларни қўйишга, уни тараққий эттириб, изчиллик билан ечишга тиришади. Лекин, бу масалани ёритишда ҳар томонлама тўла муваффақиятга эриша олмайди.

Танқидчи Б. Лунин «Янги ер»га бағишланган «Правда жизни» деган мақоласида, комедия автори Ўзбекистон ёзувчилари орасида тарқалган зарарли конфликтсизлик «назария»сининг таъсирига берилиш хавфидан сақлана олди»¹ дейди. Уртоқ Луниннинг бу фикрига тўла қўшила олмаймиз. Тўғри, А. Қаҳҳор бошқа ёзувчиларга нисбатан бу сохта «назария»дан узоқроқда турди ва ундан камроқ зарар кўрди. Лекин, шундай бўлишига қарамасдан, конфликтсизлик «назария»си А. Қаҳҳорнинг пьесасида маълум даражада ўз изини қолдириб кетди.

Драматург ўз комедиясида ҳаётий конфликтларни асос қилиб олган бўлса-да, лекин уларни бошидан охиригача чуқур, ўткир қилиб, изчиллик билан олиб бора олмаган. А. Қаҳҳор пьесада янгиликнинг эскилик билан курашини бир неча кичик конфликт ва тўқнашишларга бўлиб юборган. Биринчи конфликт Деҳқонбой, Ҳафиза билан Ҳамробуви, Холнисо ўртасида юз берса, иккин-

¹ Б. Лу н и н. Правда жизни, «Звезда Востока», 1952, №9, 87 бет.

чиси Мирзақўлда пайдо бўлади. Бу ерда Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзиёв, Одилов ва Раҳимжонлар Мавлон билан кураш олиб борадилар. Учинчиси эса, икки кампира орасига кириб келади.

Комедиянинг асосида ётиши лозим бўлган, унинг биринчи кўринишидан то охириги кўринишигача давом этадиган яхлит, бутун конфликтнинг бўлмаслиги «Янги ер»нинг камчилиги ҳисобланади. Бунинг оқибати натижасида айрим моментларда конфликтни, қаттиқ қийинчиликларни осонгина, шошиб ҳал қилишга уринилади. Мавлон билан бўлган курашни олайлик.

Дастлаб, драматург Мавлондаги нуқсонларни ортириб, уларга қарши курашувчиларни активлаштиради. Аммо пьесанинг охирига бориб, драматург конфликтни бирданига ечиб қўя қолишга уринади. Мавлоннинг қайта тарбияланишига сабаб бўлган факторларни етарли даражада кўрсатиб беролмайди.

«Драма учун адабий талантдан ташқари,— дейди Максим Горький,— яна ҳавасларни, ниятларни катта усталик билан тўқнаштира олиш, кучли логика билан уларни тездан ҳал қила билиш талаб қилинади, шу билан бирга, бу логикада авторнинг ўзбошимчалиги эмас, балки фактлар, характерлар, ҳисларнинг ўз кучлари ҳукмронлик қилади».¹

«Янги ер» комедиясида яхлит конфликтнинг бўлмаслиги «ҳаваслар», «ниятлар» ва «орзулар»нинг курашини кучайтириб кўрсатишга анчагина тўққинлик қилган.

Ф. Энгельс Ф. Лассалга ёзган хатларидан бирида «Франц фон-Зикинген» трагедиясини характерлаб бундай деб ёзган эди: «Агар айрим характерлар бир қанча кескинроқ чегараланган бўлса ва улар бир-бирларига ўткирроқ қарама-қарши қўйилса, менинг фикримча, драманинг ғоявий мазмунига зарар келтирмайди».²

Ижобий қаҳрамонларнинг Мавлон билан бўлган кураши пьесанинг охирида ҳам кескинроқ акс эттирилса, драматург, шубҳасиз, ютган бўларди.

Бироқ, комедиянинг финалида конфликтнинг маълум даражада асосланмаган ҳолда юмшатилиши, унинг кескин ва кучли қирраларининг қисман сусайтирили-

¹ М. Горький. Не собранные литературно-критические статьи, ГИХЛ, Москва, 1941, 145 бет.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве, Изд. «Искусство», М.,— Л. 1938, 177 бет.

шига қарамасдан, зўр иштиёқ, катта ҳавас билан ёзилган бу асар, шубҳасиз, ижобий баҳога сазовордир.

Коммунистик партиямиз ҳар бир асарга, унинг айрим нуқсонлари ва хатоларига қараб эмас, балки умумий мазмунига қараб баҳо беришга ва унинг қимматини аниқлашга ўргатиб келмоқда.

А. Қаҳҳор пьесасига унинг умумий чуқур мазмунини, темасининг актуаллигини, кўтариб чиқилган масалаларнинг муҳимлигини, яратилган характерларнинг ёрқинлигини, конфликтнинг ҳаётийлигини, тилнинг ширалилигини, сербўёқлигини, юморнинг ўткирлигини назарга олиб баҳо беришимиз керак.

«Янги ер» фақат бадий қимматгагина эга бўлиб қолмай, ижтимоий-сиёсий аҳамиятга ҳам молик. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати бутун халқимиз эътиборини бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштиришга, мамлакатимизда қишлоқ хўжалик маҳсулотини оширишга қаратган бир вақтда, бу темани тасвирловчи «Янги ер» асари янги куч, янги оҳанг билан ўқилмоқда, ҳаётий, руҳпарвар овози саҳнада жаранглаб эшитилмоқда.

Бу комедия янги ерларни очишнинг муҳимлиги маъносини бадий гавдалантириб, китобхон ва томошабинларда бу улуг ишларга нисбатан ҳавас ва ғайратни чуқурлаштиришга хизмат қилади. Унинг туб моҳияти ва фазилати ана шундадир.

Шунинг учун ҳам комедиянинг биринчи варианти анчагина хом бўлишига қарамай, 1949 йилдаги республика конкурсида мукофот билан тақдирланади. «Янги ер»нинг 1951 йилда Москвага, ўзбек санъати ва адабиёти декадасига олиб борилган мукамаллаштирилган иккинчи варианти эса, тездан Совет Иттифоқидаги юздан ортиқ театрларда саҳнага қўйилди. Ўзбек драматургиясини «Янги ер» биринчи марта Ленинград ва Москва саҳнасига олиб чиқди. Комедия халқ-демократик республика театрлари репертуарида ҳам мустақкам ўрин эгаллади. Хитой, Венгрия, Руминия, Чехословакия, Албания театрларида қўйилиб, томошабинларнинг ижобий баҳосини олди.

«Янги ер» комедияси А. Қаҳҳорни Сталин мукофоти лауреати деган фахрли унвонга сазовор қилди. А. Қаҳҳорнинг энг қийин жанрдаги бу муваффақияти, унинг ғоявий такомилдан, ижодий эволюцияси камолотидан дарак берди. У, талантли драматург сифатида майдон-

га чиқди, драматурглар сафи эса, ёрқин талант билан бойиди.

«Янги ер»нинг муваффақияти А. Қаҳҳорни янги-янги драматик асарлар ёзишга илҳомлантирди. Узоқ вақт ўтмай (1954 йилда), авторнинг иккинчи пьесаси — «Оғриқ тишлар» сахнага чиқди.

Санъаткор «Оғриқ тишлар»да ўзининг қадрдон жанри — сатирага яна қайтади. Бу қайтиш Коммунистик партиянинг урушдан кейинги йилларда совет адабиётида сусайиб кетган сатирани ривожлантириш вазифасини қўйгандан кейин содир бўлди.

Маълумки, гитлерчилар устидан қозонган ғалабамиздан кейин баъзи адабиётчилар конфликтсизлик «назария»сини зўр бериб тарғиб қилдилар. Улар ҳаётимизга доғ тушираётган иллатларни, ёмон нарсаларни танқид қилишни тақиқладилар, буларни типик ҳодисалар эмас, деб адабиётга чалкашлик олиб кирдилар. Конфликтсизлик «назария»си сатирага кафан бичди. Коммунистик партия бундай зарарли «назария»га қақшатғич зарба бериб, сатирага кенг йўл очди.

«Турмушда, воқеликда,— деб ҳақли равишда таъкидлаган эди Н. С. Хрущев,— ижобий нарсалар билан бир қаторда, ҳамиша салбий нарсалар ҳам мавжуддир, кўпинча гуллар билан бир қаторда чақиртиканаклар ҳам ўсиб туради»¹.

Шонли партиямиз бизнинг олдинга кетишимизга, коммунистик жамият қуришимизга тўсиқ бўлган «чақиртиканаклар» — турли-туман нуқсонларни, чирик, ўлик нарсаларни фош қилиб ташлашни ёзувчиларимиз олдига муҳим вазифа қилиб қўйди. Сатиранинг ўткир қуролидан фойдаланмай туриб, бундай «чақиртиканаклар»ни йўқотиш мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам, сатирик асарлар яратиш адабиётчиларнинг муқаддас ишларидан бири бўлиб қолди. Ҳаётни ҳаққоний, революцион тараққиётида тасвирлаган совет адабиёти бу соҳада ҳам жиддий ютуқларни қўлга кирита бошлади. Кейинги йилларда пайдо бўлган В. Минконинг «Фамилиясини айтмасдан...», Б. Бараташвилининг «Ниначи», Ҳ. Мухторовнинг «Қувноқ меҳмонлар», А. Штейннинг «Бир шахснинг масаласи», Б. Раҳмоновнинг «Юрак сирлари», А. Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» асарлари со-

¹ Н. С. Хрущев. Адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлайлик. Ўздавнашр, 1957, 29 бет.

вет сатирасининг жоқланиши ва тараққиётидан дарак беради. Ўзбек авторларининг сатирик пьесалари рус ва бошқа қардош СССР халқлари сатирасини ўрганиш ва уларнинг традициясини давом эттириш ҳамда ўзбек классик адабиётининг сатира жанридаги приёmlарини ривожлантириш самараси сифатида майдонга келди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, гарчи «Янги ер» ва «Оғриқ тишлар» комедия деб юритилса ҳам, уларда фош этиш характери, кулгининг йўналиши ва мазмуни бир хилда эмас. «Янги ер» асосан юмор билан суғорилган бўлса, «Оғриқ тишлар» асосида сатира ётади. Бунинг фарқи нимада? Маълумки, кулги бир неча турларни, формаларни ўз ичига олади. Қувноқ, лирик, самимий кулги, зардали, заҳарханда, йиғлатадиган, емириб ташлайдиган кулги бўлади. Булар юмор, ирония, сарказм, сатира каби турли-туман турларга эга. Бу турларнинг қайси бирини ажратиб олиш, қайси бири билан алмаштириб, ўзгартириб туриш нима учун, нима устидан ва қандай кулишга боғлиқдир. Демак, акс эттирилган нарса, ҳодиса ва шахс хатти-ҳаракатининг моҳияти қайси бир турни танлаб олиш лозимлигини тақозо этади. Кулгининг даражалари авторнинг предметга муносабати ва уни ифодалаш характери билан белгиланади. Кулгининг даражаси, салмоғи, мақсади ва нозик фарқлари, унинг объекти, воқеалари ғоявий йўналиши ҳамда ёзувчининг дунёқараши билан аниқланади. Бунинг учун даставвал турларнинг асосий мазмуни ва характерини тўғри тушунишимиз лозим. Жамиятнинг ривожланишига қарши турган ҳар қандай тўсиқлар, илғор, сиёсий-ижтимоий, эстетик ғояларга қарама-қарши бўлган ёки мос тушмаган, барча нарсалар ва шахсларни шафқатсиз фош қилиш, уларнинг устидан ғазабли кулиш, масхаралаш сатира ҳисобланади.

Юморнинг сатирадан фарқи шундаки, у, маълум социал ҳодисани йўқ этишни тарғиб қилмасдан, балки ундаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, тугатиш, шу йўл билан унинг такомиллашиб боришига ундайди. Юмор билан инсонлар ғазабли равишда масхара қилинмайди, улар емириб, йўқ қилиб ташлайдиган кулгига дучор бўлмайдилар. Жиддий, ўтакетган салбий характерга эга бўлмаган, жамият учун жуда ҳам хавфли бўлмаган қилиқларни, хулқ-атворларни фош қиладиган, тузатиш осон бўлган, чуқур илдиз отиб

кетмаган нуқсонларни йўқотишга қаратилган кулги — юмордир.

Ҳамробуви, Холнисо, Мавлондаги камчиликлар натижасида келиб чиқадиган кулги асосан юмор орқали берилди. Лекин бирор ҳодиса ва шахс ё тўла равишда юмор орқали, ёки фақат узлуксиз сатира йўли билан танқид қилинади деган рецепт берилиши ўринсиздир. Юмор билан бошланган кулги ҳазилга, иронияга, сарказмга, ҳатто сатирага ўтиб кетиши ёки аксинча, кучли сатира билан бошланган ҳодиса энгил юмор билан تامом бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Мавлон устидан бошланган энгил, самимий кулги, унинг ўжарлиги ва кибрлиги натижасида кучайиб, кинояга, сарказмга, сўнгра сатирага айланиб кетади. Мавлоннинг касалхонадан чиқиб, Деҳқонбой ва Ҳафиза билан қаттиқ олишиши, уларни ҳақорат қилиши китобхонда унга нисбатан ғазаб уйғотади. Лекин, кейинчалик ўз хатоларини бўйнига олиб, тўғри йўлга ўтиши билан китобхонда самимий кулги туғдиради.

«Оғриқ тишлар» асарининг бошида ва давомида Заргаровни автор қаттиқ масхара қилади, унинг қилмишлари устидан нафратланади, қаҳр билан кулади, лекин пьеса финалида сатирани юмшатади, юморни ишлатади; унинг тақдирини энгил кулги билан ҳал қилади. Демак, юморда сатира, сатирада юмор бўлади. Юмористик образда сатира, сатирик образда эса, юмор учраши мумкин. Юморнинг ўзи ҳам сатиранинг формаси, элементи дир. Сатирани эса, юморсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Сатира ва юмор кулгининг икки бўлаги, туридир. Шунинг учун ҳам ҳодиса ва шахснинг характериға қараб, бири иккинчиси билан алмашиши табиийдир, шунга қараб, кулгининг характери ва йўналиши ҳам ўзгаради.

«Шундай нуқсонлар ҳам борки,— деб ёзган эди В. Г. Белинский,— бунда комедияли нарса фожиали нарса билан қўшилиб кетиб энгил ва қувноқ кулгини эмас, балки дардли ва аччиқ кулгини уйғотади»¹. Салбий ҳодиса, нарса ва ярамас кишиларни тўла равишда фош қилиш, қоралаш билан бошланган энгил кулги заҳарханда кулги билан, яъни фожиали аломатлар билан чамбарчас тутаниб кетади. Натижада юмор би-

¹ В. Г. Белинский, Соб., соч., в трех томах, 2 том, Москва, 1948, 615 бет.

лан сатира бирлашади. Сатира асосида энг «чуқур юмор ётиши лозим»¹, деб адолатли равишда таъкидлаган эди В. Г. Белинский.

Сатиралиқ масхара юмор билан бирлашиб кетишини А. Қаҳҳор «Оғриқ тишлар»да зўр маҳорат билан кўрсатиб берди. Лекин, бундан кулгининг икки хил муҳим турини, албатта, ажратишимиз шарт. Асар асосида; асосан, (юморлик моментлардан қатъи назар) сатиралиқ сюжет ётса, бундай асарни сатирик асар деб айта-миз. Салбий персонажлар эса, сатирик образлардир.

Юморнинг ҳам ўзига хос хусусияти ва назик тафовутини аниқлай олишимиз керак. Айрим танқидчилар юморга бир томонлама қарайдилар, шу билан кулгининг дифференциясига бепарво муносабатда бўладилар. Филология фанлари кандидати ўртоқ Калачеванинг бу масаладаги фикри характерлидир. У, кулгининг икки хилга эга эканлиги, фарқи тўғрисида тўхталиб, бундай ёзади: «...инкор этувчи кулги — сатирик ва тасдиқловчи (утверждающий) кулги — юмористик»².

С. Калачева ўз мақоласида юморни камситади. У, юморни фақат ижобий ҳодиса, ижобий кишига тааллуқли деб билади. Салбий нарсалардан, шахслардан, уларнинг хато ва камчиликларидан кулинган вақтда ҳам юмор бўла олади. Бу кулги фақат тасдиқловчи, маъқулловчи характергагина эга бўлмасдан, шу билан бирга, нуқсонларни йўқотишга ҳам қаратилган бўлиб, маълум даражада дардли маънони ҳам ўз ичига олади. «Ҳар бир юмор, — деб ёзган эди Н. Г. Чернишевский, — кулгили ва ғамли бўлади»³.

«Янги ер»да А. Қаҳҳор Ҳамробуви, Холнисо ва Мавлондаги камчилик, иллатларни йўқотишда кулгидан усталик билан фойдаланганини кўрсатди. Автор кулгиси асосан, юмористик кулги бўлиб, ижобий нарса, ижобий кишилар учун курашади, нуқсонларга, мусибат, қайғу, ҳасратга қарши ўт очади, шунинг учун ҳам асардаги юмор кулгили ҳам ғамли аломатларга эга. Бу ҳол эса, С. Калачеванинг юморга берган баҳосига мос тушмайди. Унинг баҳоси бир томонлама эканлигини тажриба исбот қилди.

¹ В. Г. Белинский, Соб., соч., в трех томах, 2 том, Москва, 1948, 615 бет.

² С. Калачева. «Что же такое юмор?» «Советская культура», 1956 йил, 14 июнь, № 69.

³ Н. Г. Чернишевский. Полн. собр. соч., 2 том, 190 бет.

А. Қаҳҳор «Оғриқ тишлар»да сатира ва юморни давом эттирди ва ривожлантирди.

У, ҳаётимиздаги салбий воқеаларни, иллатларни, чириган нарсаларни илдиз-томиригача суғуриб олиб кўрсатишга уста. Санъаткорнинг жамиятдаги қора доғларни очиб ташловчи бир қанча ҳикоя, пьеса ва романлари маълум. Ҳар бир асарда бу проблема ўзига хос бўлган хусусиятлар, типик хислатлар, типик воқеалар мисолида ҳал қилинади. Шунга ўхшаш, «Оғриқ тишлар»да А. Қаҳҳор шу кунларда турмушимизда юз берган типик воқеаларни, кишилар характерида давом этиб келаётган қолюқликни, феодалларча муносабатнинг янги хилларини, жирканч хислат ва ярамас қилмишларни танлай олди ва умумлаштирди. Ҳаёт А. Қаҳҳорга эски темани янги аспектда, янги воқеалар асосида ёритишни айтиб берди. «Оғриқ тишлар»да сатиранинг тиғи янада ўткирлашди. Ёзувчининг ҳеч бир асарида совет кишиларидаги нуқсонлар, воқелигимизда учраган иллатлар «Оғриқ тишлар»дагидек кескин, шиддатли, жиддий, кенг, ҳар томонлама очиб ташланган эмас. «Оғриқ тишлар» сатира соҳасидаги автор эволюциясининг самараси эди. Шу билан бирга, бу асар ўзбек совет сатирасининг эволюцион камолотини ҳам кўрсатди.

Ўзбек драматургиясига сатирани Ҳамза олиб кирди. «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» бу соҳадаги энг нодир намуналардир. Ҳамзадан кейин узоқ вақт ҳеч ким драма жанрида сатирик асарлар ёзмади. Урушдан кейин, партиямизнинг ёрдами натижасида бир қанча драматурглар сатира ва юморни яна қўлга олдилар. Бир қанча талантили адабиётчилар драматургияда Ҳамзанинг сатирик традициясини ривожлантирдилар. Б. Раҳмонов пухта сатирик асар — «Юрак сирлари»ни томошабинга тақдим қилди. Ундан кейин драматургияни тўла маънодаги сатира билан бойитган А. Қаҳҳор бўлди. «Юрак сирлари» ва «Оғриқ тишлар» сатира соҳасидаги мазмундор асарлардир.

Ҳар иккала асар ҳам совет оиласида учрайдиган, олдинга кетишимизга тўсиқ бўлган нуқсонларни, маразларни қоралайди. Драматурглар асарларининг темаси бир-бирига яқин бўлишига қарамасдан, янги воқеа, ситуация, янги моментларни ҳаётдан танлаб олиб, бир-биридан фарқ қиладиган бадий образларни чизиб бердилар. Воқеаларни ўзлариға хос бўлган услубда

тасвирладилар, индивидуал персонажлар яратдилар. Шунинг учун ҳам бу сатирик комедиялар адабиётга оригинал асарлар бўлиб кирди.

А. Қаҳҳорнинг фазилатларидан бири шундаки, у, етарли тайёргарликсиз йирик полотно ёзишга асло киришмайди. Олдин катта асарнинг фрагментларини яратиб, унинг асосий мағзини кичик жанрда тажриба қилиб кўради. Бу тажриба катта ғоянинг тақдирини ҳал қилади. «Қишлоқ ҳукм остида», «Яна ой қачон куяди» ҳикоялари «Қўшчинор чироғлари»га рационал мағиз бўлиб киради. «Янги ер» ҳам «Сўз Ғанишерга», «Мирзачўлда куз» очерклари асосида вужудга келди. «Мушкул», «Катта китобни варақлаб», «Тешик дастурхон» фельетонлари «Оғриқ тишлар» пьесаси фрагментларини ташкил қилди.

А. Қаҳҳор «Оғриқ тишлар»да бу фельетонларидаги темани кенгайтди, проблемани янги-янги материаллар билан бойитди, ғояни чуқурлаштирди.

У, ўз пьесасида оилавий темада муҳим, замонавий масалаларни кўтариб чиқди, уларнинг туб маъносини очиб берди.

Коммунистик ахлоқнинг оилавий муносабатларда катта қийинчиликлар билан — феодал урф-одатлар қолдиқлари билан тўқнашиши, уларни енгиб, ўзига йўл очиб, ғалаба қозониши — «Оғриқ тишлар»нинг асосий ғоясидир.

А. Қаҳҳор совет воқелигидаги аччиқ ҳақиқатга ўз диққатини қаратиб, уни қоронғидан ёруққа, томошабин — халқ ҳукмига олиб чиқди. Ҳаётимиздан типик шахсларни танлай олди ва маҳсрат билан умумлаштирди. Жамиятимизга доғ тушираётган, ўзларининг қилмишлари билан ҳаётимизни орқага судраётган шахслар — Марасул, Заргаров, Фотима, Ризамат, Хуморхонларни фош қилиш — асарнинг асосий пафосидир.

Сатирик шахснинг типини чизишда А. Қаҳҳор катта муваффақиятга эришди, борлиқдаги салбий нарсаларни бир кишида мужассамлантиришда ва унинг устидан кулишда, уни масхаралашда Ҳамза, Ғафур Ғулом сингари намуна кўрсатди. Салбий типлар характеридаги нуқсонларни моҳирлик билан қоралади, улар устидан барала кулди.

У, кулгини асар сюжетидан, иштирок этувчи шахсларнинг характерида келтириб чиқаради. Кулги нуқсон-

лар, сарқитларга қарши курашда ва уларни йўқотишда адибнинг қўлида янада кучли қуролга айланади.

А. Қаҳҳорнинг бу соҳадаги бой тажрибаси драматургияда салбий образлар чизиб беришда жуда катта ёрдам берди ва у тажрибасини бу жанрда яна ҳам бойитди, мукаммаллаштирди, янги поғоналарга кўтарди. Буни Марасул, Заргаров образларида, айниқса, яққол кўриш мумкин.

Марасул Хузуржонов «Оғриқ тишлар» асарининг бош қаҳрамонларидан бири. У, олий маълумотли, тиш врач. Унинг ташқи кўриниши маданиятли киши эканлигидан дарак беради. Уй шароити, кийим-кечакалари ҳам яхши. Ўзининг шахсий машинаси ҳам бор. Лекин, у, хотин-қизларга нисбатан феодалларча муносабатда бўлади. Насибани хотин қилиб олиш тараддудига тушиб қолиб, қуруқ, дабдабали ваъдалар билан унинг қўйинини пуч ёнғоққа гўлғизади. «Мен жонимни, танимни, бутун умримни,— дейди Марасул,— илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку, ахир! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга похол тикиб, бурчакка қўйишсин! Финг демай туравераман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга жўн хотин керак эмас! Жўн хотин керак бўлса, мана, ўртоқ Заргаровдай одам сингисини бермоқчи бўлганда, ола қолар эдим! Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!»¹ деб Насибани аврайди. Насибани қўлга тушириш учун барча имкониятларни, ҳийла-найрангларни ишга солади. Фотима, Заргаровлар ёрдами билан ҳали «тузуккина қанот» (418 бет) чиқармаган 9-синф ўқувчиси Насибани ўзига хотинликка ЗАГСдан ўтказишга эришади.

Драматург Марасул характеридаги қалбакилик, муттаҳамлик, ёлғончилик, айёрлик хислатларини воқеалар процессида ишонарли қилиб очиб беради. Марасул тўйдан кейин «ваъдалари»ни қандай бажарганлигини автор мисолларда, ҳаракатда кўрсатади. У, хотини Насибанинг ўқишини «жувонмарг» қилганлиги, бор кучи билан унинг илмли бўлишига қарши чиққанлиги, унга паст

¹ А. Қаҳҳор. Оғриқ тишлар. Танланган асарлар, уч томлик, 1 том. Тошкент, 1957, 369 бет, Бундан кейинги цитаталар шу нашрдан олинади.

назар билан қарашлари пьесада ёрқин намоён бўлади. Марасул ўз хотинини инсонга хос бўлган ҳар қандай ҳуқуқлардан маҳрум қилади. Уни уйдан чиқармай қўяди. Хўрланган Насибанинг ўз талаби қондирилишини сўраб қилган илтимосига бундай жавоб беради: «Нима қиламан паркка олиб чиқиб! Проекторга солиб кўраманми?» (400 бет).

У, хотинини оилада чўрига айлантирмоқчи бўлади. Насиба болалик бўлганидан сўнг бадтар камситилади.

Марасулнинг бутун қони ва онги эскилик, феодал-капиталистик сарқитлар билан сугорилган. Булар ниҳоқ ўқитдириб, эскича тўй қилишида, ахлоқий жиҳатдан бузуқлигида кўринади. Марасул Насибани олгандан кейин ҳам, Хуморхон билан ўйнашишни давом эттиради, хотинини қўйиб, бошқа қизга уйланмоқчи бўлади.

Марасул бошқа оилаларни бузувчи, эр-хотин ўртасида жанжал чиқарувчи ҳамдир. У, Заргаровнинг Оқилани қўйиб, Хуморхонга уйланишига ёрдамлашади. Меҳнатсиз текинхўрлик билан ҳаёт кечирини афзал кўради. Кишиларга социалистик меҳнатга ёт мулоҳазаларни гарғиб қилади. Унинг асосий мақсади кам ишлаб, кўп топишдан иборат. Асар қаҳрамонларидан бири бу ҳақда бундай дейди: «Бир кўзинг одамларнинг тишида, бир кўзинг чўнтагида» (418 бет).

Марасул ишларининг ҳаммаси қалбаки ва юзаки. У, совет қонунини бузиб, Хуморхоннинг тоғаси Ризаматга, касал эмаслигига қарамасдан, бюллетень тўғрилатиб беради. Насибани ўқишдан юлиб олиб, курортга олиб кетиш мақсадида, уни касал деб справка олади. Налог масаласида ҳам ножўя ишларга йўл қўяди. Марасулнинг фаолиятидаги бу ярамасликларни автор қаттиқ сатира тигига олиб, уни жамоатчилик танқидига, «катта омбир»га рўпара қилади.

«Катта омбир»сираб қолганлардан яна бири — қўш-хотинли Аҳаджон Заргаровдир.

«Бурунги вақтда, — деб ёзади А. Қаҳҳор «Мушкул» фельетонида, — «эшак минганнинг оёғи тинмайди, икки хотинлининг қулоғи тинмайди» дейишар эди. Демак, у вақтларда икки хотинли киши кундошларнинг машмашаси-ю, бир-бирининг устидан қиладиган арз-шикоятдан бошқа ташвишни билмас экан. Хозирги вақтда икки хотинли бўлиш ниҳоятда қийин. Унинг қулоғигагина эмас, оёғига ҳам, тилига ҳам, дилига ҳам тиним йўқ.

Буни уdda қилиш учун қирқоёқнинг оёғи, қуённинг қулоғи, илоннинг тили»га¹ эга бўлган эр керак, деган хулоса чиқарилади. Пьесада бу ғоя Заргаров образи орқали ёритилади. У, янги хислатлар билан тўлдирилади. Асар қаҳрамонларидан бири Заргаров ва унга ўхшашлар тўғрисида тўхталиб, уларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб ташлаб, бундай дейди: «...ҳозирги Худоёрхонлар шляпа ҳам кияр экан, папка кўтариб ҳам юрар экан, совет қонунларига чап бериш, жамоатни чалғитиш учун мана бунақа жойларда минбарга чиқиб, маст туядай, оғзидан кўпиклар ҳам сочар экан!» (404 бет). Заргаровнинг гапи билан иши бошқа. Айтганини қилмайди, қилганини айтмайди. Заргаров трибунадан туриб совет оиласи ва уни мустаҳкамлаш, кишиларимизнинг юқори ахлоқи, хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга эканлиги тўғрисида гапирса, турмушда айтганларига зид иш қилади. Уч боласини ташлаб, «жуда ҳалол, меҳнатқаш; болаларга жуда меҳрибон... баҳоси йўқ хотини» (364 бет)дан воз кечиб, Хуморхон деган жувон билан ҳаётини боғлайди. Хотини устига хотин олади. Заргаров Оқилани ўқишдан маҳрум этиб, уй хизматкори қилиб қўяди. Заргаровнинг айби билан илм ололмаган Оқила унга ёқмай қолади, уни маданиятсиз деб таъна қилади. Қўнгли «культурнийроқ хотинни» қўмсаб қолади. Қонуний биринчи хотинига қарамайди, болалари тўғрисида ғамхўрлик қилмайди, уларнинг ҳолидан хабар олмайди.

Заргаров ўзи ахлоқсиз ишлар билан шуғулланибгина қолмай, бошқаларни ҳам бузуқ ишларга итаради, уларни қўллаб-қувватлайди. Ўхшатмай учратмас, дегандай, Заргаров ҳаётда Марасул, Хуморхонларга ўхшаш тутуриқсиз, бетайин одамларни ўз атрофига тўплайди, улар билан дўстлашади. Заргаровнинг ёрдами билан Насиба ЗАГСдан ўтказилади, «мактабдан юлиб» олинади. Шундай қилиб, «Насибанинг оёқ-қўлини» боғлашда Хузуржоновга Заргаров «арқон эшиб» (403 бет) беради. У, ўз дўсти Марасулга «хотин-қизлар масаласи чирсиллаб турган бир вақтда» (409 бет), улар билан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муомала қилиш лозимлигини уқтиради. «Хотиннинг ўқийман деса, битта-яримта мактабга қистириб қўймайсанми-ю, яна битта туққандан кейин ўзи ташлаб кетмайдими?» (409 бет) дейди Заргаров. У, хотин-қизларга енгилтаклик билан қарайди ва уларни

¹ Л. Қ а ҳ о р «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 30 август.

хақорат қилади. Дўпписи тор келганда, иккинчи хотини Хуморхонга: «Мени ўйнашим дегин», деб маслаҳат беради.

Заргаров район ижроия комитетининг раиси ўринбосари бўлишга қарамасдан, унинг онги, билим доираси жуда ҳам тор. У, ҳатто, доклад текстини ҳам ўзи тузолмайди. Драматург Заргаровнинг доклад тайёрлаш ва уни ўтказишдаги пучлигини, қўруқлигини кучли сатира оловига олади.

Заргаров ҳаётда баъзан учрайдиган бир қанча заргаровларнинг умумлашма, типиклаштирма образидир. Драматургнинг маҳорати шундан иборатки, у, нуқсонларни, кишилар онгидаги иллатларни ўрганиб, салбий типларни бир группага бирлаштириб, улардаги камчиликларнинг энг характерлиларини танлаб, турмуш логиқасидан келиб чиқиб, кучли, бўрттирилган сатирик образ яратди.

Асарда Марасул, Заргаровларни қувватлаган, уларга ёрдам берган, улар билан ҳамфикр бўлганлар — Хуморхон, Фотима, Ризаматлардир.

Хуморхон — меҳнатни севмайдиган, айш-ишратни яхши кўрадиган мешчанкадир. Бу жиҳатдан Хуморхон В. Минконинг «Фамилиясини айтмасдан...» асаридаги Поэмани ҳамда Б. Раҳмоновнинг «Юрак сирлари»даги Сурмахонни эслатади. Лекин, А. Қаҳҳор Хуморхон характерининг ўзига хос бўлган томонларини бера олган. А. Қаҳҳор Хуморхонни бошқа бир вазиятда тасвирлайди. Хуморхоннинг мансаб ва пул қидириб, бир эрдан иккинчи эрга ўтиш, хотин устига тегиш хусусиятидан Поэма ва Сурмахон холидир. Унинг характери Поэма ва Сурмахонникидан ажралиб туради. Бу эса, мешчанликни фош қилиш соҳасидаги совет драматургияси традициясининг давоми ва ривожидир.

Хуморхон олий маълумотга эга бўлгандан кейин, билимини ошириб боришни, уни практикада, халқ хўжалигида ишлатишни лозим кўрмайди. Давлат олдидаги бурчини бажариш, ўзининг соф меҳнати билан жамиятимизнинг фойдали ишига ўз ҳиссасини қўшиш ўрнига, меҳнатдан жирканади, ҳар қандай ишдан ҳам бўйин товлайди. Меҳнатсиз ҳаёт кечиришга, олифта бўлиб, доим меҳмондорчилик ва томошаларда юришга ҳаракат қилади. У «маданиятли»лиги билан кибрланади, кеккаяди, Юқори мансабли, ойлиги кўп бўлган кишига эрга

тегиш билан ниятини ушатиб юради. Бетайин Заргаровни усталик билан тузоғига тушириб, зулукдай сўради.

«Биламан,— дейди Оқила Хуморхонга,— сизни тегишга, болаларини чирқиратиб, уни уйидан—ўн етти йиллик уйидан юлиб олишга мажбур қилган нарса — **Заргаровнинг пули, мартабаси.** Заргаров амалидан бекор бўлсин-чи, қайда қолдинг қора эшагим дермикансиз!» (406 бет, курсив бизники — Ҳ. А.)

Бу — Хуморхонга берилган тўппа-тўғри характеристика эди. Худди Оқила айтгандай бўлиб чиқади, у, Заргаровдан кейин, яна бир оилани қақшатади.

Хуморхон ўзининг беорлиги, бетамизлигини бошқа ишларда ҳам кўрсатади. «Ароққа нон тўғраб» ейдиган, ишни ташлаб тўйларда юрадиган, лаганбардор тоғаси Ризаматни яхши, унумли ишга жойлаб қўйишга Заргаровни мажбур қилмоқчи бўлади. Марасул ва Заргаровни қувватлаб Насибанинг тўғри хатти-ҳаракатларини қоралайди. Марасулнинг Насибага нисбатан бой-феодалларча муносабатда бўлишини маъқуллайди ва Насибани бунга чидашга ундайди. «Аравасига тушганингиздан кейин ашуласини ҳам айтасиз-да! Мана, мен айтиб юрибман-ку, мендан ибрат олсангиз бўлмайдими!» (400 бет) дейди. Хуморхон турмушга, оилага енгил-елпи, юзак қарайдиган, бировнинг оиласини бузадиган, коммунистик ахлоқ нормаларини оёқости қиладиган хотиннинг ёрқин образи.

А. Қаҳҳор асарининг яна бир фазилати шундаки, ундаги салбий образлар бир-бирдан характери, тарихи, қилмишлари, қилиқлари билан фарқ қилади. Уста, шайтон Марасул; нодон, қуруқ Заргаров; енгилтак, мешчан, сатанг Хуморхон; ҳийлакор, муғомбир Фотималар ўз индивидуал хусусиятлари билан бир-бирларидан яққол ажралиб туради.

Марасулнинг онаси Фотидада эскилик сарқитлари янада кучли сақланган. Унинг характери, фаолияти ва хатти-ҳаракатлари ҳақиқатга тўла равишда мос келади. Фотималарга айнан ўхшаганлар ҳаётда учраб туради.

Фотиманинг айрим хусусиятларини Сурмахоннинг онаси Рузвон холада учратамиз («Юрак сирлари»). Фотимадан ҳам Рузвон холага ўхшаш феодализм ҳиди келиб туради. Лекин, А. Қаҳҳор Фотидада Рузвон холада бўлмаган бошқа хислатларни кўрсатиб, унинг характе-

рини янги вазиятда, янги воқеалар мисолида очиб беради.

Фотима ўз орзусини ушатиш мақсадида, Насибани чангалига илинтирмоқ учун тўр ташлайди. Келинини ўғлининг турмуш йўлдоши, ҳаётдаги дўсти деб эмас, балки уй чўриси деб билади ва уни оғир уй-рўзгор ишлари билан шуғулланишга мажбур этади. Келини Насибанинг илм олиши Фотима учун ғайри табиий бир ҳол. «Шунча ўқибди бас,— дейди она ўғлига,— бундан ортиқ ўқиса теппангга чиқиб кетади» (378 бет).

Ўтмишнинг жирканч қолдиқлари Фотиманинг ҳар бир ишида, ҳар бир ҳаракатида, ҳар бир гапида ўз аксини топади.

Фотиманинг сеvimли касби — олиб сотарликдир. У, ҳар доим колхоз дўконидан арзон нархда сут олиб, уни ошириб сотади. Уни қизиқтирадиган нарса — дўкон, магазин, чайқовчилик. «Фотима (тубкани олиб).. кимсиз? Директор? Вой болам, қайси магазиннинг директорисиз, а?» (376—377 бетлар). Фотима — шайтон, муғомбир. У, ўзини келин ва қудасига яхши кўрсатишга, уларга сир бой бермасликка тиришади. У, ҳаддан ташқари хасис, очкўз. Ўғли Марасул хотинидан ажралмоқчи бўлганида Фотима унга бундай дейди: «Ҳой, ақлингга куйдирги чиқмагур, боласи бор, ҳовлининг ярмини бўлиб олади-я» (416 бет).

Драматург турмушдаги характерли фактлардан фойдалангани ҳолда, Фотимадаги молпарастлик, келинни чиқиштира олмаслик хусусиятларини аччиқ кулги воситасида очиб ташлайди.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, А. Қаҳҳорнинг сатирик персонажларни фош қилишда, улар устидан кулишда, уларнинг тақдирини ҳал қилишда классик сатирадан ижодий фойдаланганлиги кўзга яққол ташланади. Бу ҳол А. Қаҳҳор сатирасининг характерида, йўналишида ўз аксини топган.

Ҳамза кулгиси билан А. Қаҳҳор кулгиси мазмунан бир хил эмас, албатта. Замоннинг ўзгариши, жамиятнинг тараққий этиши билан бирга, инсонлар ҳам ўзгариб ўсди, уларнинг характери ҳам такомиллаша борди. «Инсонларнинг,— деб ёзган эдилар К. Маркс ва Ф. Энгельс,— турмуш шароити, ижтимоий муносабатлари, ижтимоий турмушлари ўзгариши билан бирга, тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам

Ўзгаради». ¹ Демак, сатира, кулги предмети ўзгаради ва ривожланади. Бу ўсишлар натижасида, кулгининг характери ҳам ўзгаради, у янги мазмун билан бойийди.

Агар Ҳамза салбий персонажлар — Қози, Мулларўзи, Ҳидоятхон («Майсаранинг иши»), Имомдомла, Султон («Тухматчилар жазоси») га нисбатан ўлдирувчи, яқсон қилувчи кулгини ишлатган бўлса, А. Қаҳҳор кулги ёрдами билан салбий образни фош қилади, хатосини бўйнига олдириб, тўғри йўлга тушишини, тарбияланишини кўрсатади.

Марасул, Заргаровларни қоралаш ҳаётда уларни оёққа турғизиш ғояси билан уланиб кетади. Бу ўринда Заргаровнинг нутқи характерлидир. У, финалда қилмишларига пушмон еб, бундай дейди: «Қани энди шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса-ю, уйғониб кетсам!..

Қадамимни билиб босар эдим: шу вақтгача калла деб жун чиққан қовоқни кўтариб юрган эканман! Жун чиққан қовоқни!» (420 бет). «Оғриқ тишлар»да ижобий қаҳрамонларнинг айрим фазилатлари салбий персонажларнинг хусусиятларини очиб ташлашда, уларга қарши курашда намоеън бўлади. Насиба, Оқила, Зухра, Роҳилаларнинг онги тўқнашувда, зиддиятларда ўсиб боради. Бу жиҳатдан Насиба образи характерлидир.

Насиба оилавий турмуш нима эканлигини билмасдан, Марасул ваъдаларининг қурбони бўлади. Тажрибасизлиги орқали алданганлигини сезмай қолади, соф қиз — «чумчуқ бола илоннинг оғзига» (418 бет) тушади. Насиба Марасул таъсирига тушиб қолиб, эрининг бойлиги билан мақтанчоқлик ҳам қилади. У, коллективни, комсомол комитетини алдаб, касалман деб, қалбаки справка тўғрилаттиради. Лекин, ақлли, зийрак Насибанинг кўзи жирканч оилада тездан очилади. У, ўзи келин бўлиб тушган оиланинг ифлос ишларини кўриб, ундан нафратланади. «Қоқилган» Насиба дўстларининг ёрдами орқасида «йиқилишгача» бориб етмасдан, оёққа туриб олади.

Насибани қўллаб-қувватлаган ва унга ёрдам берган, Марасул ҳам Заргаров оилаларининг эскилик сарқитига ботиб қолганлигини аёвсиз фош қилиб ташлаганлардан бири — Зухра. Зухрада оддий совет хизматчисининг образи гавдалантирилади. Бу кекса аёл маълумоти кам

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Коммунистлар партиясининг Манифести. Ўздавнашр. Тошкент, 1948, 85 бет.

бўлса ҳам, масалага тўғри ёндошади, уни адолатли, ҳаққоний ҳал қилишда Марасул, Заргаров, Хуморхонлардан юқори туради, янгиликни тез сезади ва тез тушунади. Узи ҳақида ҳақли равишда бундай дейди: «Тилим келишмаса ҳам дилим келишади» (387 бет). Драматург ўзининг социалистик ғоясини кўпроқ Зуҳра образи орқали беради. Зуҳра — ҳаётимизнинг олдинга кетишига тўсиқ бўлган нуқсон ва иллатларни қораловчи, янги давр кишиси. У, Марасулнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқлигини, Заргаровнинг тили билан дили бир-бирига зид эканлигини, Фотиманинг феодализм давридан қолган намуна эканлигини аёвсиз фош қилиб ташлайди.

Автор, адашган, кейин тўғри йўлини топиб олган кекса аёллар типини Насибанинг онаси Роҳила хола образида кўрсатади. Роҳиланинг бирдан-бир орзуси кўзи очиқлигида қизини омон-эсон бирор дуруст жойга қўндириш эди. У қизининг ёшлигига, турмушга чиқса ўқишига путур етишига аҳамиятсизлик билан қарайди. Қиз боланинг шунча ўқигани бўлади, керак бўлса магазиндан китоб олиб ўқий беради, деб ўйлайди. Бахтни «данғиллама иморат, машина... сигир, товук, роз» (367 бет) да деб билади. Куёвнинг қандай одамлиги, унинг нима билан нафас олиши, оила аъзоларининг ким эканлиги уни қизиқтирмайди. Насибанинг турмуши Роҳила учун «бир мактаб» бўлади, ҳақиқий бахтни, ялтироқ бўлиб кўринган қалбаки бахтдан ажратиб олади. Қизини «давлат» деб «ўтга» ташлаганига тўла равишда ишонади, маразли Марасул оиласи унда жирканч ва нафрат уйғотади.

А. Қаҳҳор совет жамоатчилиги — коллективнинг салбий типларга таъсири, муносабатини ҳам маълум даражада акс эттирган. Бу нарсани биз персонажлар репликасида учратамиз. Заргаров район ижрокомининг раисидан нолиб бундай дейди: «Раис йўлни жуда тор оладиган одам экан!» (390 бет). Ёзувчи бу ерда Заргаровнинг бузуқ қилмишларига тўсиқ бўладиган, унга йўл қўймайдиган куч бор эканлигини уқтириб ўтади. Насибани ЗАГСда рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Заргаров буйруғи бажарилмаслиги, олиб сотар Фотимани милиционер таъқиб остига олиб қувлаши, Марасулнинг яширин ишлари очилиб қолиб солиқ тўлаши, ниҳоят, феодализм сарқитлари ботқоғига ботганларнинг «катта омбир»га — коллектив, жамоат омбирига олиниши — ижобий кучнинг қудратини кўрсатади.

Жамоат, коллективнинг роли ва кучи эрдан ажралган, уч боласи билан қолган Оқила орқали ҳам ифодалангани. «Бу замонда,— дейди Оқила,— ҳеч ким ҳам кўчада қолмас экан: заводда бири опам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим» (406 бет). Бу билан драматург социалистик жамиятда совет кишиси ишсиз, ёрдамсиз қолиши мумкин эмас, деган ғояни олдинга суради.

Лекин, умуман олганда, ижобий персонажлар, салбий типларга нисбаган бадий томондан анча бўш ишланган. Тўғри, сатирик комедияда кўпроқ ўринни сатирик образлар олиши, улар авторнинг диққатига кўпроқ сазовор бўлиши лозим. Сатирик комедиянинг характери бунга талаб қилади. Аммо, бу, ижобий қаҳрамонларни бўшаштириш, уларни юзаки тасвирлаш керак деган хулосага асло олиб келмаслиги лозим. Социалистик реализм ҳаётни фақат сатирик томондан бир ёқлама кўрсатмасдан, балки уни ҳар томонлама, бутун мураккаблигида ва зиддиятларида акс этиришни тақозо қилади.

Социалистик реализм сатирик элементларга, иллатларга қарши курашда ижобий қаҳрамонларни бўрттириб, бадий томондан яққол, чуқур қилиб ифодалашни инкор қилмайди, аксинча, бундай тасвирлашни тасдиқлайди. Гап сатирик асарда ижобий персонажларни кўпроқ кўрсатиш устида кетаётгани йўқ, албатта. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу жанрда иллат ва нуқсонларни фош қилиш биринчи планда туриши керак. Лекин, шу билан бирга, ижобий кучнинг бу курашдаги фаолиятини бадий бўёқларда ишонарли қилиб очиб бериш ҳам шарт.

А. Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» асари бу жиҳатдан маълум даражада оқсайди.

«Оғриқ тишлар»да мактаб директори Пўлатжон Домла етарли қизилмай, унинг қаҳрамонлар ҳаётидаги роли дурустроқ ёритиб берилмайди.

Репликаларга қараб ҳукм қилсак, у, зийрак, чаққон, иш биларман раҳбар бўлиши керак. Лекин амалий ишга келганда, унинг лақмалик хислати намоён бўлиб қолади. Пўлатжон Домла тўй бўлишини Насибадан эшитилади. Лекин Роҳиланинг уйига келиб, унинг ёлғон гапларига ишониб, хотиржам бўлиб чиқиб кетади, ҳақиқий вазиятни тушуниб етмайди, уни билишга бош ҳам қотирмайди.

Шуниси қизиқки, Пўлатжон Домла Насибанинг ўқишдан қолиб кетаётганлигини билиб туриб, узоқ вақт-гача унга ёрдам қўлини чўзмайди, уни ўз ҳолига ташлаб қўяди. Фақат воқеаларнинг охирига бориб, уни кечки ўқишга жойлаштирганлигини хабар қилади.

Воқеалар оқими кескин, дадил хатти-ҳаракатни таллаб қилганда ҳам Пўлатжон Домла сустлик кўрсатади.

Зухра гарчи салбий типларни фош қилувчи сифатида гавдалантирилса ҳам, риторикадан тўла кутула олмаган.

Бунинг натижасида кулгининг инкор этувчилик руҳи билан тасдиқловчилик роли бир даражада ўз аксини топа олмайди. Драматург кулгининг инкор даражасини комедиясининг мағизига сингдиради, унинг ижтимоий қувватини кўрсатади. Кулги ёрдами билан кишилардаги нуқсонлар тўла намоён қилинади. Лекин уларни фош қилиш, уларга қарши кураш олиб боришда кулги етарли даражада юқорига кўтарилмайди. Бу ҳол эса, кулгининг тасдиқловчи ролига маълум даражада шикаст етказган. А. Қаҳҳор сатирик ҳикояларида йўл қўйган бу нуқсондан сатирик комедиясида ҳам тўла қутула олмайди.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, автор сатирик ҳикояларига нисбатан драмасида кулгининг тасдиқловчи роли, уни ўзида гавдалантирган куладиган шахсларни кучайтириброқ кўрсатишга муваффақ бўлди. Бунга у, ижобий қаҳрамонларнинг фаолиятини активлаштириш орқали эришди. Лекин драматург кулгининг тасдиқловчи характерини янада зўрайтириб бериш имкониятларига эга эди.

Бунга қарамасдан, асар ўз олдига қўйган вазифани муваффақиятли бажарган. Драманинг ғояси соғлом ва ўткирдир. У, социалистик ғояни тарғиб қилади ва олдинга суради.

А. Қаҳҳор ўз қаҳрамони тилидан бундай деб ёзган эди: «Ёмон одамларни қаламимнинг учига санчиб, бутун мамлакатга кўрсатаман! Шарманда қиламан».¹

А. Қаҳҳор ўзининг сатирик комедияси билан саҳнадан туриб ҳали халқимиз орасида яшаб, нафас олиб, соғлом ҳавомизни булғаётган Марасуллар, Заргаровлар, Фотималар ва Хуморхонларни қораламоқда, буларга нисбатан томошабин ва китобхонларда нафрат уйғотмоқда.

¹ Бу цитата «Оғриқ тишлар»нинг биринчи нашридан олинди. Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1955 йил. № 3, 35 бет.

«Оғриқ тишлар» бетайин, ёлғончи, муттаҳам, онги эскилик сарқитлари билан суғорилган кишиларнинг «чириб, ириб» кетмасликлари учун, уларни «шамолла-тиб» туришда, тарбиялашда хизмат қилмоқда.

«Оғриқ тишлар», «Янги ер» совет кишиларини коммунистик руҳда тарбиялашда ҳамда қолоқ, чириган нар-саларга, сарқитларга қарши курашда катта роль ўйна-моқда.

«Юрак сирлари», «Янги ер», «Оғриқ тишлар» каби спектакллар,— деб ёзади ўқитувчи-томошабин,— эски-лик сарқитларига қарши кураш ва коммунистик ахлоқни пропаганда қилишда муҳим роль ўйнамоқда»¹

«Янги ер», «Оғриқ тишлар»да танқид ва ўз-ўзини танқид ҳаётимизда мавжуд бўлган нуқсон ва камчилик-ларни очиш ва тугатиш учун қурол сифатида ишлатил-ган.

А. Қаҳҳор бизнинг олдинга кегимизга, муҳим ва-зифаларни бажаришимизга халақит берадиган нуқсон-ларни, иллатларни, воқелигимизда учраётган салбий типларни танқид қуроли билан дадил кўрсатди, шу би-лан бирга, уларни тузатиб бориш йўлларини ҳам аниқ-лаб берди, уларни йўқотиш лозим эканлигини ҳам таъ-кидлаб ўтди.

Илғорлик ва қолоқлик ўртасидаги курашнинг меҳнат соҳасида ҳамда оила ҳаётида ечилиши— бу пьесаларнинг аҳамиятини янада оширди. Бу асарлар — раҳбарлар, колхозчилар ва интеллигентларни тинмасдан олға томон ҳаракат қилишга, ўсиб боришга, ҳозирги замон фанини қунт билан ўрганишга, ундан моҳирлик билан фойдала-нишга, ҳаёт билан доим бирга қадам ташлашга, ютуқ-лар олдида эсанкирамасликка, кибранмасликка, эски-лик сарқитларидан қутулишга чақиради. «Колхоз меҳ-наткашлари,— деб ёзади колхозчи-томошабинлардан бири,— «Навбахор», «Янги ер», «Чин муҳаббат», «Юрак сирлари» каби спектаклларни кўриб, ўз ишларидаги ва характерларидаги камчиликларни йўқотишга, шу билан меҳнат унумини оширишга интиладилар»² (курсив биз-ники — Х, А.).

А. Қаҳҳор пьесалари (бошқа авторлар асарлари ка-

¹ Севган театримиз. «Тошкент ҳақиқати», 1956 йил, 15 январь, № 11.

² Ҳаёт мактаби. «Қизил Ўзбекистон», 1956 йил, 15 январь, № 13.

би), совет кйшисида меҳнатга бўлган ғайратни оширмоқда, уни яни-яниги ғалабаларга илҳомлантирмоқда. Қолхоз раисларидан бири бундай деб ёзади: «Абдулла Қаҳҳорнинг «Янги ер», Уйғуннинг «Навбахор», «Ҳаёт қўшиғи», Туйғуннинг «Муҳаббат», О. Ёқубовнинг «Чин муҳаббат» каби спектаклларида санъат усталари томонидан ёрқин ифодаланган образлар ўз фикр-туйғулари билан кундалик ишимизда, турмушимизда бизга катта ёрдам бераётир»¹ (курсив бизники — Ҳ. А.).

А. Қаҳҳор драматургияси меҳнаткашларнинг курашлари, ҳаёти, орзу-тилаклари, ҳавас-ниятлари ва талабларини кенгроқ, пухтароқ ёритиб, халққа яна ҳам яқинлашти, унинг қаҳрамонлари эса, турмушда турдош отга айланди.

Ўзбекистонда илғор комсомолларни, қўриқ ерларни ўзлаштиришга отланган ва у ерларни гулзорга айлантирган ёш азаматларни Деҳқонбой, Ҳафиза деб аталмоқда. Жаҳолат, эскилик сарқитидан қутула олмаган, хотинларга нисбатан бой-феодалларча муносабатда бўлганлар эса, Марасул, Заргаров номлари билан юритилмоқда, уларга ўхшаш образлар яратилмоқда. Буни эса ҳаётнинг акс садолари бўлган бадий асарлар ҳам тасдиқламоқда. Бу жиҳатдан С. Зуннуновнинг «Оғриқ тиш» ҳикояси характерлидир. Автор, хотинини камситиб, уни чўрига айлантиришга уринган Марасулга ўхшаган Усмонов типини чизиб берган. Ёзувчининг ўз ҳикояси номини «Оғриқ тиш» деб қўйиши ҳам бежиз эмас. Усмонов Марасул, Заргаров каби воқеликдаги «Оғриқ тиш»дир. С. Зуннунова А. Қаҳҳор сингари бундай кишининг жазоси омбир деган хулосани келтириб чиқаради. Шуниси характерлики, Усмоновнинг «Оғриқ тиши»ни суғуриб ташлаш учун А. Қаҳҳор ёрдамга чақирилади.

С. Зуннунова ҳақиқий ҳолни туш приёми билан узвий боғлаб, «Оғриқ тишлар» сатирик комедиясининг ҳаётдаги муҳим ролини образ мисолида очади.

«Раднода «Оғриқ тишлар» пьесаси эшиттирилаётган эди, — деб ҳикоя қилади С. Зуннунова. — Тавба, — деди Усмонов, — зап ёзувчилар бор-да, шу ҳам гап бўлдимиз?! Ёзувчи бу билан нима демоқчи? Ҳаётимизда ўзи тушунган бўла туриб, аёлларни ҳурмат қилмайдиган, уларнинг

¹ Қолхоз ҳаётидан кўпроқ спектакллар кўрайлик. «Совет Ўзбекистони маданияти», 1956 йил, 15 январь, № 3.

меҳнатини қадрламайдиган эркаклар ҳам бор демоқчими?! Энди бир камимиз хотинларни бошимизга кўтариб юриш қолди шекилли. Урмасанг, сўкмасанг, куни кўчада ўтса, ишласа... Бундан ортиқ нима керак бу хотинларга? Езувчилар ҳам ёзаверар экан-да.

Усмонов жаҳл билан приёмникни ўчириб қўйди. Анчадан кейин унинг кўзларига қум сепилгандай бўлди... Унинг тушига ўша ёзувчи кирди. Унинг қўлида каттакон омбир. Усмоновнинг, ярмини қурт еб сарғайтириб юборган жағ тишини суғуриб олаётганмиш. Усмонов, ўзига қараб оғзини очиб келаётган ҳайбатли омбирни ушлаб қолай деса, қўллари ишламас, бутун вужуди чириган тишга айланиб қолган эмиш... У алахсираб уйғониб кетди».¹

Ҳаётда «Оғриқ тишлар» эскилик сарқитларига қарши ўткир тиф сифатида ишлатилганини кўрсатувчи бошқа мисолларни ҳам кўплаб келтириш мумкин. Бу ўринда «Муштум» журналида босилган бир материални олиш билан кифояланамиз.

Ўз вазифасига масъулиятсизлик билан қараб, иш вақтида чой ичиб ўтирган, адабиётдан хабарсиз бўлган, китоб магазинидаги сотувчи «Оғриқ тишлар» ёрдами билан танқид қилинади. Бундан эса, сотувчи билан сотиб олувчи ўртасидаги суҳбатда кўрамиз:

— «Оғриқ тишлар» борми?

— Кечирасиз, синглим, 32 тишим ҳам соппа-соғ».²

А. Қаҳҳор пьесасининг ханжардай тиғи фақат оиладаги ярамас кишилар — «Оғриқ тишлар»гагина эмас, шунингдек, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасидаги жароҳатларга, қолоқларга, нуқсонларга қарши қаратилгандир. Шунга ўхшаш, «Янги ер»нинг ҳам ғоявий йўналиши фақат колхозда учраган нуқсонларни йўқотишгагина қаратилиб қолмай, фош қилиш қуввати билан кенг масштабга чиқа олган. Бу эса, А. Қаҳҳор драматургиясининг катта бадий кучини, образларининг ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигини яққол исбот қилади.

А. Қаҳҳор энг қийин жанрнинг «сирлар»ни эгаллади, бунда ҳам ҳикоя соҳасидаги каби қанотини эркин ёза олди. Адибимиз моҳир драматург ҳам бўлиб қолди.

¹ С. Зуннунова. Оғриқ тиш, «Таниш башаралар» (тўплам), Тошкент, 1955, 157 бет.

² «Муштум», 1958, № 12, 4 бет.

3. Ўзбек аёлининг тақдир ҳақида повесть

«Ўзбекистонда катта адабиёт бор,— дейишди машҳур москвалик рус ёзувчилари декада вақтидаги муҳокамада.— У, шу даражада юксалибдики, унинг баъзи вакилларидан, масалан, А. Қаҳҳордан биз ҳам ўрганишимиз керак!»¹

Ўзбек совет адабиёти, айниқса, кейинги йилларда кенг қулоч ёзди, юқорига қараб парвоз қилди, барча жанрлари бўйича ажойиб ютуқларга эришди.

Адабиётимизнинг салмоғини белгилловчи, унинг равнақидан дарак берувчи прозанинг, айниқса, гуриллаб яшнаётганлиги қувончли ҳодисадир. Агарда 1951 йилдаги ўзбек совет санъати ва адабиёти декадасида оригинал проза асарларидан 4 та роман, 6 та повесть нашр қилинган бўлса, кейинги декадага 50 дан ортиқ прозаик асарлар, шу жумладан 21 роман (ўзбек ва рус тилларида), 27 та повесть китобхонларга тақдим этилиб, Москвага олиб борилди.

Ўзбек прозаси сон жиҳатидангина ўсиб қолмай, шунингдек, сифат жиҳатидан ҳам улғайди, камолотга эришди. Бу ўсиш-улғайиш ёзувчиларимизнинг бадий маҳоратни пухта эгаллаганликлари билан, замонавий, актуал ҳодисларни ҳар томонлама ёритишлари билан, совет кишилари ички дунёсини чуқур таҳлил қилишлари билан боғлиқдир. Бунга айниқса Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли», А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романлари, А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести каби бадий намуналар мисол бўла олади. Бу асарлар фақат ўзбек адабиётинигина эмас, шунингдек, Бутуниттифоқ совет адабиётининг катта муваффақиятидир. Шунинг учун ҳам, бу нодир бадий асарлар тездан мамлакатимиз китобхонларига манзур бўлди.

Юқоридаги асарлар ичида айрича ажралиб турган асар — «Синчалак»дир. «Синчалак» — айрим парчалари босилиб чиқа бошлаши биланоқ, кенг меҳнаткашларнинг зўр эътиборига, қизиқишига сазовор бўлди, улар асар давомини орзиқиб кутдилар.

«Синчалак»ка бу қадар шуҳрат бағишлаган нарса, унинг давр руҳи билан ҳамнафаслигида, замоннинг муҳим масалаларини, тараққиётимиз бош йўллариини ўзида гавдалантира олганлигидадир.

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1959 йил, 4 март, № 18, 2 бет.

«Тараққийетнинг бош йўли эса, шундан иборатки,— деб ёзган эди Н. С. Хрушчев ўзининг машҳур мақола-сида,— адабиёт ва санъат ҳамиша халқнинг турмуши билан чамбарчас боғланган бўлсин, социалистик воқе-лигимизнинг бойлигини ва ранг-баранглигини ҳаққоний акс эттирадиган бўлсин, совет халқининг улуғ ўзгарти-рувчилик фаолиятини, унинг олижаноб муддаоси ва мақсадларини, юксак маънавий хислатларини ёрқин ва ишонарли қилиб кўрсатиб берадиган бўлсин».¹

А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести партия ҳужжа-тидаги талабдан озиқ олди, ҳаётнинг бош тенденцияси-ни акс эттирди.

Повестнинг яна бир фазилати шундаки, унда автор партия XX съезди қарорларининг мағзини бадиий фор-мада чақиб бериб, мазмунини китобига сингдириб юборди.

Адиб ўзининг асосий диққатини колхоз ҳаётидаги ижобий, ёруғ нарсаларга қаратди, уларнинг туб моҳия-тини очиб берди. У «Синчалак» асари билан ижобий нарсаларни, ижобий қаҳрамонларни чуқур, кенг тасвир-лаш маҳоратини намойиш қилди. Китобхонларда узоқ вақт А. Қаҳҳор салбий типларнинг образларини чизиш-да жуда моҳир-ку, лекин ижобий қаҳрамонларни ёри-тишда оқсайди, деган фикр ҳукм суриб келган эди. Ҳа-қиқатан ҳам ёзувчининг кўп ижобий образлари бўшроқ, нурсиз чиққан эди. Лекин санъаткор ўз ижодидаги бу нуқсонни бартараф қилиш учун узоқ вақт ишлади. Бу меҳнатнинг мевалари айниқса, урушдан кейин кўрина бошлади. У яратган Сидиқжон, Деҳқонбой, Ҳафиза, Мастура образлари бу соҳадаги жиддий қадамлар эди. «Синчалак»даги Саида эса, ёзувчи ижодидаги ижобий образларнинг ёруғ юлдузи бўлди. Саида адибнинг, умуман, образлари галереясида энг муваффақиятли чиққан-лардан бири, автор бадиий гулдастасининг энг гўзали-дир. Бу шуни кўрсатадики, А. Қаҳҳор салбий типларни тасвирлашда қандай моҳир бўлса, ижобий қаҳрамон-ларни чизишда ҳам шунчалик уста.

Адабиётимизнинг энг характери, энг муҳим хусу-сияти шундаки, у, олдинги даврларга нисбатан, кейинги йилларда ҳозирги замон темасини кенгроқ ва муваффа-

¹ Н. С. Хрушчев. Адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлайлик. Ўздавнашр, Тошкент, 1957, 23 бет.

қиятлироқ ёритмоқда. Замонавий тема — адабиётнинг асосий темаси, юраги бўлиб қолди.

Бошқа ўзбек адиблари каби, А. Қаҳҳор ҳам турмушимиздаги буюк ўзгаришлардан, муҳим ҳодисалардан, халқимизнинг улуғвор ишларидан илҳомланиб, совет кишиларини бундай қаҳрамонликларга етаклаган кучни, уларнинг маънавий қиёфаларини, ички дунёларини очиб берди. Улуғ Октябрь меваларини ва социалистик жамиятимиз қудратини ўзбек аёлининг ҳаёти, тақдири ми-солида ёритди. Ўзбек аёлининг босиб ўтган тарихий йўли «Синчалак»ка асосий материал бўлди.

Ўзбек адабиёти бу темага бағишланган талайгина асарларга эга. Кейинги вақтларда майдонга чиққан — А. Мухторнинг «Опа-сингиллар», Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романлари, И. Раҳимнинг «Ҳилола» повести, Уйғуннинг «Хуррият» пьесаси каби бир қанча асарларда бош ижобий қаҳрамон аёллар, уларнинг курашдаги ва меҳнатдаги фаолиятлари кўрсатилади. Бу асарлар ўзбек аёлининг тарихи ва тақдирини маълум даражада кўз олдимиздан ўтказди.

А. Мухтор, Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ўзбек аёлларининг янги турмуш барпо қилиш, озодликка чиқиш учун олиб борган оғир ва шиддатли курашини ҳикоя қилса, Ш. Рашидов бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириб, сувсизликни енгган аёлни акс эттирса, Уйғун, И. Раҳим, А. Қаҳҳор бугунги колхоз ҳаётида аёлларнинг ролини, тутган ўрнини очиб берадилар.

А. Қаҳҳорнинг ўзига хос индивидуал хусусияти фақат Саида образидагина эмас, балки умуман, хотин-қизлар масаласини қўйишда ва ёритишда ҳам кўринади. Юқоридаги асарларда хотин-қизларнинг маълум даврдаги фаолияти қамраб олинса, «Синчалак»да автор Саиданинг кураши ва ҳаётини асар асосига қўйиб, ўтмишга, Саидаларнинг босиб ўтган йўлига, ҳаётига чуқур, асосли равишда экскурсия қилади.

Асарда ўзбек аёлининг тарихий йўли, эволюцияси айрим-айрим одамларнинг тақдиридан, улар биографиясининг йиғиндисидан келтириб чиқарилади. Гарчи бўлак-бўлак биография, турлича тақдир бўлса ҳам, улар бир-бири билан узвий боғланиб, бир бутунликни, яъни ўзбек аёлининг бадий тарихий биографиясини ташкил этади.

Революциядан илгариги тузум Қифоятхоннинг оч-

яланғоч бобосини ёшлигидаёқ лаҳадга олиб кетиш билан бувисини янада ҳароб қилади, онасини мажбуран икки хотинли қари эрга беришга имкон туғдиради, кейинчалик эса, исловатхонага бошлаб кетади.

Бунга ўхшаш фожиали ҳодисалар билан тўлиб-тошган, ўтмиш яраларидан азоб чеккан ўзбек аёли биографиясининг иккинчи босқичи Улуғ Октябрь билан узвий боғланади. Революция барча оилалар каби ўзбек аёллари ҳаётига ҳам озодлик ва бахт нурини олиб кирди. Бироқ, айрим кишилар бундай нурдан етарли баҳраманд бўла олмадилар, эскилик иллатларидан қутула олмадилар, барча халқ каби ёруғ, тўғри кўчага чиқолмадилар. Улар бурчак-бурчакда ётиб, моғорлай бошладилар. Повестда бундай кишилар Кифоятхон, Меҳри, Эшон, Ҳамидулло, Али бобо образлари орқали кўрсатилади.

Жоҳиллик, онгсизлик Али бобога пичоқ тутиб, маърифатни эгаллаш учун отланган турмуш йўлдошини ўлдиришга олиб борди, жирканч, сарқит Меҳри виждонига ҳамла қилиб, уни олти болали Зулфиқоровнинг иккинчи хотинига айлантирди, Кифоятхонни эса, ҳаётга жон киргизаётган янгиликлардан маҳрум қилди. Лекин замонамизнинг кўркини белгилайдиган, жамиятни ҳаракатга келтирадиган, тарихни яратадиган кишилар булар эмас, балки, ўзини илмга, фойдали ижтимоий меҳнатга отган, ишда жонбозлик кўрсатаётган миллион-миллион совет кишилари, шу жумладан ўзбек аёлларидир.

Ўзбек аёлининг келгуси тадрижий тақдири босқичи Саида онасининг фаолияти орқали берилади. У, революциядан кейин «ичкари»дан чиқиб, ўзини ёруғликка, илмга уради. Нурга интилган она эскиликнинг қурбони бўлади.

Хўрлик, азоб-уқубат, қурбон, тўла озодлик — мана ўзбек аёлларининг босиб ўтган йўли. Тўла озодлик, коммунистик онг ва ахлоқ янги авлодда тўла мужассамлашди. Бу билан ўзбек аёлларининг янги, порлоқ, қувноқ ҳаёти, истиқболли тақдири бошланади.

«Синчалак»да янги босқичнинг кучи ва қудрати Саида, Умида, Манзура, Тожихон, Қарима образларида яққол гавдаланган.

А. Қаҳҳор асарида кўтарган масалаларнинг энг асоси ва муҳими — хотин-қизлар колхозда катта кучга айланганлиги ва улар онги анча ўсганлиги масаласидир.

Колхознинг ҳар бир соҳасида, ҳар бир бурчагида

аёлнинг қўли бор. Ғўзани парвариш қилиб ўстириш, пахтани териб олиш хотинлар меҳнати туфайли амалга оширилади. Улар ёзув-чизув ишларида раисга энг яқин ёрдамчи (Умида), бригадага раҳбар (Тожихон). Аёлларнинг фаолияти булар билан чегараланмайди. Аёллар колхознинг сиёсий раҳбарига, уни ҳаракатга келтирувчи нервига, колхозчиларни тарбияловчи мураббийга, қишлоқда идеология ва маданият соҳасида иш олиб борувчи жанговар тарғиботчига айланди. Бундай кишиларнинг умумлашган бадий образи сифатида оддий ўзбек қизи Саида Алиева берилди.

Саида жисмоний томондан ожиз, танаси озгин бўлса ҳам, лекин ички дунёси бой, ақли ўткир, идроки зўр, билимдон қиз. У, совет воқелигидан, халқдан озиқ олди, бу эса, унга қудратли куч касб этди. Давримизнинг руҳини, зўр пафосини, ғолибона курашини, илдам суръатини, дадил қадамини, партиямизнинг улғувор ишларини Саида образи орқали сезиш мумкин. Ёзувчининг ютуғи шундаки, у, бу масалаларни маълум даражада бош қаҳрамонда шакллантира олган.

Саида тўла маънода янги давр, бугунги куннинг кишиси. У, совет мактабида билим олди, комсомол унинг характериши шакллантирди, партия уни вояга етказди, тўғри йўлга олиб чиқди, улғу мақсадларга ҳавас уйғотди. У, партия билан бирга нафас олди, ҳаёт билан бирга қадам ташлади. Партиянинг қарорларини амалга оширувчи, ҳар бир топшириғини жони-дили билан бажарувчи солдат бўлиб етишди. Район партия комитети уни энг оғир участкага — «Бўстон» колхозига бошланғич партия ташкилотининг секретари қилиб юбормоқчи бўлганда, у ерда ишлаш жуда ҳам қийин эканлигини билгани ҳолда, розилик беради.

Саида бу хабарни эшитгандан кейиноқ, қандай иш олиб бориш тўғрисида режалар тузади, олдин қўлни нимага уриш, нимага кўпроқ аҳамият бериш кераклиги унинг онгини қамраб олади. У, ўз вазифаларини жуда тўғри аниқлаб чиқади, колхозга қадам қўйиши билан, ўзини меҳнат кучоғига отади, ишнинг кўзини билиб ҳаракат қилади. Ҳеч кимнинг ақлига келмаган, кўпчиликнинг, ҳатто машҳур раис Қаландаровнинг назаридан четда қолган, колхозни ривожлантирадиган нервларга йўл топади ва уларни ҳаракатга солиб юборади, бу эса, колхозга соф, мусаффо ҳавони олиб киради. Бу нерв-

лардан бири ва муҳими — партия ташкилотида ленинча принципни тиклаш ва умуман, колхозда демократияни йўлга қўйиш эди.

«Бўстон» колхозида шахсга сиғиниш авж олган вақтларда зарарли ижтимоий иллатлар вужудга келди, шаклланиб, кенг илдиэ отди. Қаландаров шахсига сиғинишнинг кучайиши натижасида колхоз партия ташкилотининг раҳбарлик ва илҳомлантирувчилик роли кучсизлантирилди, халқнинг ташаббуси бўғилди. Колхоздаги бутун ишларга раҳбарлик қилиш, кадрларнинг тақдирини ҳал қилиш фақат бир киши — Қаландаровнинг хоҳиши, амри билан амалга оширилди. Коллектив раҳбарликка кафан бичилиши, партиянинг родини камситилиши колхозни жарга томон олиб кетган эди.

Саида «Бўстон»ни жар ёқасига олиб борган иллатларни синчиклаб ўрганди, уларга одамларнинг диққатини тортди, сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатди, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллади. Бу иллатларнинг туб илдизларига бирин-кетин болта қўйилди, уларнинг пайи қирқила бошланди. Саиданинг бу соҳадаги биринчи муваффақияти колхоз партия бюросининг янги состави сайланишида кўринди. Саида янги бюрога ишчан, принципиал, пухта коммунистларни сайлаш учун чидам билан узоқ вақт иш олиб борди. Чунки янги бюро раҳбарликда ленинча принципларни тиклашда ҳал қилувчи роллардан бирини ўйнаши лозим эди. Саида ташаббуси ва зўр бериб олиб борган меҳнати натижасида, демократия асосида сайланган янги бюро — партия принципларини тиклашда биринчи қадам бўлди. Саида соғлом бюронинг руҳини партия ташкилотига ва унинг юқори органи бўлган мажлисларга усталик билан, аста-секин татбиқ этади. У, ўз позициясида қаттиқ туриши, ҳақиқатни астойдил ҳимоя қилиши билан коллектив раҳбарликка жон киритади. Энди колхоз ҳаётидаги масалаларни фақат раис эмас, балки коммунистлар, коллектив ҳал қила бошлайди. Партия ташкилотида ленинча нормаларни тиклаш эса, интизомни йўлга қўйиш ва мустаҳкамлаш орқали амалга оширилади.

Саида фақат коммунистлар ўртасидагина эмас, шунингдек, барча колхозчилар ўртасида ҳам демократияни қанот ёздиради. Демократия бюродан, партия мажлисларидан ўтиб, колхозчилар правленисига, лекцияларга, суҳбатларга, ҳаттоки ҳар бир онла ҳаётига ҳам кириб

боради. Ҳар бир колхозчи ўз ҳақини танийдиган ва ўз ўрнини биладиган бўлиб қолади. Бу ҳол танқидни гулла-тиб юборади. Илгари бирор танқидий мулоҳазани билдирилмаган, колхоздаги нуқсонларга тил тегизолмаган, раиснинг қинғир ишига сўз айтолмаган ёш ва қарилар «ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига тугиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан»¹ айтадиган, истаган таклифни қиладиган бўлади. Пахтакорларнинг ҳаётдаги ва колхоз фаолиятидаги муҳим масалаларни ҳал қилишда бевосита иштирок этишлари уларнинг активлигини кучайтиради, ташаббускорлик қобилиятини оширади.

Саида ўзи билан бирга колхозга раҳбарликнинг ленинча принципини олиб киради ва уни тўла амалга оширади. Бу эса, узоқ йиллар давомида пайдо бўлиб, шаклланиб қолган иллатларни, уларни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда ғовлатиб юборган «об-ҳаво шароити»ни, иш услубини инқирозга учратиш, чил-парчин қилиб ташлаш йўлида бурилиш ясади. Саиданинг муҳим фазилатларидан, ғалабасини таъминлаган омиллардан бири ҳам шундадир.

Саида — кўп қиррали, умумлашган тип. Автор совет кишиларидаги олижаноб хислатларни танлаб олиб, уларни оддий ўзбек қизидан мужассамлаштирди. Саида қандайдир алоҳида ғайри табиий қиз эмас. Жамиятимизда Саидага ўхшаганлар минглаб, юз минглаб топилди. Саида эса, уларнинг типик вакили. У, совет ёшларига хос хусусиятларга эга. Унинг энг муҳим хусусияти — соддалик, камтарлик, оддийлик.

Саида ҳар қандай муҳим масалани шовқин-суронсиз, ваҳимасиз, керилмасдан, камтарлик билан бажариб қўяди. Унинг олиб борган ҳар бир ишида, ҳар бир гапида, босган ҳар бир қадамида камтарлик сезилиб туради. У, Қаландаров, Носиров, Қифоятхон, Меҳри билан олиб борган суҳбатларида, айниқса Қаландаров билан тўқнашувида камтарликни, одобни қанчалик сақлай олиши китобхонни ҳайратда қолдиради.

Саида уста ташкилотчи ҳамдир. Унинг бу хислати, айниқса колхознинг оқсоқ томони — маданий-маиший

¹ А б д у л л а Қ а ҳ ҳ о р. Синчалак. Повесть. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1959, 72 бет. Бундан кейинги цитаталар шу нашрдан олинади.

ҳаётини кўтаринида алоҳида кўзга ташланиб туради. У, доим пилла тутилиб юрган клубни «колхозчи дала иши, рўзгор ташвишидан бўшаганида бошини тикиб нафасини ростлайдиган бир жой» (47 бет)га, маданият ўчоғига айлантиради. «... шу дамгача ўзини қаёққа уришини билмай юрган йигитларга, қайси тешикдан нафас олишини билмай димиқиб юрган қизларга, умуман, план, проект, мажлисдан ҳам бошқа гап эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам» (71 бет) очиб беради. Клубда бир қанча тадбирлар ўтказилади, лекциялар ўқилади, кружоклар, ўйин-кулги ташкил қилинади. Лекциялар ҳаётнинг муҳим масалалари билан туташиб кетади, колхоздаги яралар бирин-кетин янгидан очилади ва уларни гузатиш чоралари кўрилади. Агитаторлар фаолияти кучайтирилиши, партия маорифи йўлга қўйилиши, колхозчилар ўртасида ташвиқот-тарғибот ва тушунтириш ишлари олиб борилиши туфайли партия ўқувида кўтарилиш юз беради. Бу эса, Саиданинг жондиди, ғайрат билан олиб борган фаолиятлари самараси.

Саида ҳар бир ишга моҳир. У, фақат сиёсат, меҳнат бобидагина эмас, балки санъат соҳасида ҳам пахтакорларни қойил қолдиради. Ҳаваскорлар тўғарагини ташкил этиб, ёш талантлар кучини намоиш қилиш билан бирга, ўзининг ҳам қобилиятли раққоса эканлигини кўрсатади.

Кишилар билан муомалада, уларни тарбиялашда, айниқса, Саиданинг ички кучлари, таланти мукамал намоён бўлади. Бу билан қаҳрамонимизнинг яна бир олижаноб фазилати очилади. Унинг чуқур гуманизм билан суғорилган ички мазмуни инсонларга ғамхўрлик қилиш, меҳрибонлик кўрсатиш, уларга ҳар томонлама кўмаклашиш орзуси билан тўлиб-тошган. Саиданинг илиқ муомаласи, мулоим характери, ширин тили, одобли хатти-ҳаракати — эри феодал сарқитли Тожихон, ахлоқ нормасини бузиб, Зулфиқоровга иккинчи хотин бўлган Меҳри, жаҳолат ботқоғига ботиб қолган Кифоятхонлар юракларидаги қулфга калид бўлиб тушади. У юраклардаги торларни барала черта олади, торлардан чиққан садоларга эса, чуқур, мазмунли акс садолар билан жавоб беради.

Саидада инсонни тарбиялаш услуби — уриб йиқитиш, ишдан ҳайдаш, дўқ қилиш, қаттиқ жазо бериб, майиб қилиш эмас, балки тушунтириш, ишонтириш, билдиришдир.

«...устидан арз қилиш, уни жазога тортириш билан иш юришмайди,— дейди Саида,— акси бўлиши, мураккаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...» (16 бет). Унинг зўр инсонпарварлиги кишиларнинг юракларига нур ёғдирди, руҳларини кўкка кўтарди, белларига қувват бағишлади. Меҳрининг Саида билан суҳбатидан кейинги вазиятини эслаш ўринли.

«Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайғу-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишини бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди» (71 бет, курсив бизники — Ҳ. А.).

Кимки Саида билан гаплашса, юрагини ёзарди, ундан далда оларди, уни орқа қиладиган бўлиб қоларди. Катта-кичик, хотин-халаж «...Саиданинг олдига ҳар кун бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз билан бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллага тортиб олар эди» (71 бет).

У коллективнинг ишончи ва иззатига сазовор бўлади. Узидан катталар унга опа деб, ҳурмат билан мурожаат қиладилар.

Саиданинг инсонларга бўлган ҳурмати, муруввати, уларда мавжуд нуқсонларга муросасизлиги билан узвий туташиб кетган. Пахтакорларнинг ўсиши, масалага тўғри тушуниши, муҳитнинг соғломланиши— уни қанчалик хурсанд қилса, колхоздаги эгри ишлар шунчалик юрагига ташвиш солади.

Бундай эгри ишлар, нуқсонлар фақат партия ташкилоти ишида демократия масалаларида учрабгина қолмай, балки хўжаликнинг турли соҳаларида ҳам намоён бўлади. Қамчиликлар шунчалик илдиз отган эдики, буларни «чимдиб олиб ташлаш билан иш битмас», балки «томири билан суғуриб ташлаш зарур» (59 бет) эди.

Қамчиликларнинг илдизлари эса, Қаландаров иш фаолиятининг томирларига бориб туташарди. Колхоздаги иллатларнинг пайини қирқиб даставвал, раис раҳбарлигидаги ва иш стилидаги қамчиликларни тугатиш билан узвий боғланиб кетади.

Буни аниқлаш учун олдин Қаландаров билан танишиб чиқайлик.

Қаландаров— катта ва машҳур «Бўстон» колхозининг атоқли раиси, зўр ташкилотчиси. Буни ҳатто шун-

Дан ҳам билиш мумкинки, у, «Бўстон»га урушнинг энг оғир вақтларида келиб, қолоқ колхозни икки йил ичида оёққа бостирди. У «кечани кеча, кундузни кундуз демай» (7 бет) ишга жуда қаттиқ ёпишди, катта-кичиkning ҳам-масини ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди.

Пахта, пилла планларини колхоз ўз вақтида бажариб туради. Қисқа вақт ичида колхознинг умумий маҳсулоти ошади, пахта ҳосили икки ҳиссадан зиёд, меҳнат кунига олинадиган ҳақ уч ярим марта кўпаяди. Бунинг натижасида «Бўстон» райондаги илғор колхозлар қаторига ўтади. Бу эса, раиснинг ташкилотчилик қобилияти ва катта меҳнатининг самараси. Ҳақиқатан ҳам, Қаландаров ўзи айтганидек, колхозни «опичлаб» катта қилганлардан бири.

Қаландаровнинг яна бир фазилати шундан иборатки, у, колхоз ҳаётини, хўжалигини, пахтакорлар турмушини яхши биларди. «Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда» (49 бет) эканлиги унга маълум эди.

Буни, автор айниқса Саиданинг Қаландаров билан ўқишга кимларни юбориш масаласидаги суҳбатида ёрқин очиб беради. Раисга ҳамманинг касб-кори, қандай, ишлаши, оилаларнинг феъл-атворлари, дард-ҳасратлари, орзу-армони, қобилияти, заиф томонлари, ҳаётларидаги икир-чикирлари «худди ўзи кўтариб катта қилгандай» (77 бет) равшан эди.

Қаландаровнинг яна бир яхши хусусияти инсонларга нисбатан меҳрибон, ғамхўрлигида кўринади. У, ҳар бир кишига диққат билан қарайди, уни камситмайди. Ҳар бирини, ким бўлишидан қатъи назар, меҳнатга тортишга, ундан фойдаланишга уринади. «Одамнинг чиқити бўлмайди»,— дейди у.

Раисда кишиларни меҳнатга тортиш, улар тўғрисидаги ғамхўрлик билан боғланади. У, колхозчиларнинг оилаларидаги дардларга даво топади, хурсандчиликларида ва ҳафачиликларида улар билан бирга бўлади, уларга ҳам моддий, ҳам маънавий томондан кўмаклашади.

Қаландаров ҳеч кимни бировнинг олдида беҳурмат қилмаслиги, бировга қаттиқ гапириш лозим бўлиб қолса, кабинетига олиб кириб гапириши—унинг ўзи раҳбарлигидаги кишиларга кўрсатган самимий ҳурматининг ёрқин формаларидан бири. Унинг ғамхўрлиги колхоз мол-мулкига ҳалол муносабатда бўлишида, деҳқонларнинг хиз-

матига ва меҳнатига хиёнат қилмасдан, уни тўғри тақдирлашда ҳам кўринади. Раис ўз умрида бирор колхозчининг ҳақиға чанг солган эмас.

Қаландаров — зийрак раҳбар. У, колхозчиларнинг кайфиятларини тездан сеза олар, психологиясига кира олар, шунга қараб чора ва тадбир кўра оларди.

Қаландаров гарчи чаласавод бўлса ҳам, жуда тажрибали деҳқон. Унинг университети — ҳаёт, билим манбаи — дала бўлди. Раиснинг кўп йиллик, бой тажрибаси катта хўжаликнинг механизмини эплаб юргиза олишга имкон берди.

Қаландаровнинг колхозчилар орасида ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатлари, уни машҳур раисга, қувватли, кучли раҳбарга айлантирган томонлари мана шунда.

Лекин шу билан бирга, Қаландаровда кеккайишлик, манманлик, шуҳратпарастлик хислатлари ҳам уруғлай бошлади. Бу хислатлар, айниқса, унинг ютуқлари, муваффақиятларидан кейин қанот ёзди, илдири отди.

Булар эса, Қаландаровни сояга томон тортди. Автор раисни сояга тортган сабаблари, шуҳратпарастликка замин ҳозирлаган омилларни бирин-кетин очиб, уларнинг туб моҳиятини умумлаштириб, бадий формада ечиб беради, китобхонларнинг диққатини уларга қарши қаратади.

Бунинг туб сабаби — Қаландаровнинг ютуқлар олдида эсанкираши, ўзини йўқотиб қўйиши, партия позициясидан тойиши эди. Бунга олиб келган нарса — унинг чаласаводлиги, ўз устида ишламаслиги, ўз ишидан қаноатланиши, танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги эди.

Қаландаровни арзанда, эрка раисга айлантирган яна бир сабаб — айрим район раҳбарларининг унга алоҳида кўз билан қарашларидир. Илгариги район партия комитетининг секретари Рустам Қодировнинг бутун районда кўргани шу одам бўлган. У, турли йўллар топиб Қаландаровни мақтади, унинг номини халқнинг оғзига тушириб юборди. Айрим район раҳбарлари бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам, «Бўстон»га моддий ва маънавий кўмаклашди, турли баҳоналар билан «унга ёрдам бериб туришди, областдан келган мухбирларни, фотоафларни» намунали колхозга — ўша ерга юборишди.

Қаландаров мақтов ёмғирин остида қолиб кетди. «Бу-

нинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларнинг қаноти остига буткул кириб кетди» (8 бет).

Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, ўзининг обрўсидан фойдаланиб, бутун партия ташкилотини, правлениесини босиб олади. Ҳар бир жойда, ҳар бир масалада ўз фикрини ўтказиб келади. Раиснинг айтгани айтган, дегани деган бўлиб қолади. Барча масалаларни ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ўзича ҳал қилиш унга одатга айланади. Бунинг оқибатида, ўзига бино қўяди, ўзини тенги йўқ раҳбар, алоҳида одам деб билиб, ҳеч кимни ўзига барабар кўрмайдиган, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган раисга айланади. Ўзига қарши турадиган кучни, ўз мулоҳазасини ўтказишга халақит берадиган кишиларни эса, йўлдан супуриб ташларди. Партия ташкилотининг секретарини тез-тез, унинг хоҳиши билан алмаштириш ҳам бежиз эмасди. Автор бунинг туб моҳиятини очиб беради. «Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозиқ, илганда хумча қилиб олар экан, райондан юборилса, сиғдирмас, чўқиб ташлар экан» (8 бет).

Оқибатда, у, иззат-обрў келтирадиган план ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлади.

Колхознинг бошқа муҳим масалалари сояда қолиб кетади. «Инсонга кислороддек, хонага тоза ҳаводек» (В. Маяковский) керак бўлган танқид бўғилади, раҳбарликнинг ленинча принциплари бузилади, колхозни орқага судрайдиган омиллар ғовлаб кетади. Партия сиёсий, маданий-оқартув ишлари четда қолади, қўшхотинлиликка қарши кураш олиб борилмайди. Колхоздаги ишчи кучидан нотўғри фойдаланилади, аёллар оғир дала ишларида бўлиб, эркаклар енгил вазифаларни эгаллаб олади. Ғўзани кетмонсиз ишлаш, пахтани машинада териш масаласига аҳамият берилмайди, кўзбўямачиликка йўл қўйилади. Пахта планини бажаришда қалбакичилик, меҳнат ҳақини нотўғри тақсимлаш ҳоллари ҳам учрайди. Эслатилган нуқсонлар эса, Қаландаров фаолиятидаги ва иш стилидаги камчиликдан келиб чиқади. Камчиликлар эса, колхознинг келгуси ривожига катта тўсиқ бўлиб, уни орқага судрамоқда эди.

Бу тўсиққа янгиликни тез сезадиган, доим олға томон интилган Саида келиб урилади, кескин, оғир жанг майдонига келиб тушади.

Саида билан Қаландаров ўртасидаги жанг — конфликт одатда ишлатилган конфликтлардан фарқ қилади. Адабиётимизда кўп учрайдиган конфликт илғор партия ташкилотининг секретари билан қолоқ раис ўртасида юз бериб, қолоқнинг қайта тарбияланиши ёки унинг ўз лавозимидан четлатилиши билан ечиларди. Бундай ечим конфликтнинг қўйилишидан ва унинг ривожидан келиб чиқариларди. Шуниси характерлики, одатда, раис ҳаддан ташқари бўш, секретарь эса, сиёсий жиҳатдан кучли қилиб тасвирланарди. Асар бошидан конфликтнинг охири кўриниб қоларди.

А. Қаҳҳор ҳаммага маълум бўлган схемадан бормади, у, масалани янгича қўйди, шу масаланинг негизида конфликт ҳам ўзининг янгича ривожини ва ечимини эга бўлди.

А. Қаҳҳор повестида ҳам раис, ҳам секретарь жуда кучли, иккалови ҳам ақлли, серғайрат, давлат, колхоз иши учун жонларини фидо қиладиган қаҳрамонлар. Шу билан бирга, улар зўр ташкилотчи ва яхши раҳбар.

Қаландаровнинг Саидадан афзал, юқори фазилатлари шундаки, у, катта тажрибага эга, колхоз ишини сув қилиб ичиб юборган. Саида эса, Қаландаров сингари тажрибани бошидан кечирмаган, хўжаликни ҳам яхши билмайди, эндигина ўзини тажриба майдонига отган одам. Лекин Саиданинг раисдан устун турадиган сифатлари ҳам мавжуд. У, ўз «рақиби»га нисбатан саводли, билимли, тўла маънода маданиятли, давримизнинг руҳини, бугунги кун вазифаларини Қаландаровга нисбатан тезроқ ва кўпроқ тушунади. Янгилик, прогрессив, илғор нарсалар унинг онгига тезроқ сингади. Қаландаров ҳаётда қотиб қолган бўлса, у олға қараб интилади.

Саиданинг инсонларга меҳрибонлиги ва ғамхўрлиги кучлилик қилади. Қаландаров ҳам ғамхўр бўлса-да, колхозчиларнинг турмушини ҳар томонлама яхшилаш чораларини қидириб топишга фаҳми етмасди. Бундай йўлни Саида топади.

Адиб ўзларида ҳам фазилатларни, ҳам нуқсонларни гавдалантирган икки зўр қўчқорнинг курашини кўрса-

тади. Повестнинг негизини ташкил қилган бу кураш кенг умумлаштирилди, ундан чуқур хулосалар чиқарилди, бунинг учун эса, турли-туман бадиний воситалар ишга солинди.

Тўқнашувда ҳар икки қаҳрамоннинг ички дунёси, характерлари ёрқин намоён бўлди. Саиданинг қудрати ўз фаолиятида биринчи марта кўринди. Бу зиддиятларда қаҳрамоннинг янги-янги сифатлари очилди. Булардан энг олижаноби — тойган инсонни ҳалокатдан сақлаб қолиш, шу асосда олиб борилган жангнинг принципи — «рақиб»га қарши курашиб, уни уриб ишдан чиқариш эмас, балки унинг учун кураш олиб бориб, хатоларини йўқотиш эди.

Бу курашда Саидага райком секретарининг кўргазмаси, Қаландаровга берган баҳоси, қўлланма, тоғдай суянчиқ бўлди.

«Қаландаров, — дейди Носиров, — тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун жучини, ғайратини, қобилиятини шу тегирмонни «юргизиш»га буриш» (55 бет) зарур. Саида ўз фаолиятида «тошқин сув»ни тегирмонни юргизишга буриш нияти билан яшади, буни амалга оширишга жон-жаҳди билан киришди. У жангда совринчи ёки терговчи сифатида эмас, балки тарбиячи, Қаландаровни тўғри йўлга солувчи дўст сифатида унга ёрдам қўлини чўзди.

Лекин даставвал Қаландаров бундай ёрдамдан ўзига нотўғри хулосалар чиқарди, обрўйини «терақ бўйи тушиб кетгандай» (46 бет) ҳис қилди. Ёйтироз билдирган, айниқса, танқид қилган одамни «тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» (11 бет) тайёр турган раис, айниқса, аёлдан ақл ўрганишини, орномус, хўрлик, эркак шаънига иснод деб билди. «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!» дейди Қаландаров. Раисдаги бу хусусият аёлнинг раҳбарлиги муносабати билан келиб чиққан зиддиятларга ўткирлик, кескинлик тусини киритди.

Автор конфликтни сохталаштирмасдан, заифлаштирмасдан, бўямасдан бутун мураккаблиги, ўткирлиги ва кескинлиги билан ёритди. Саида билан Қаландаров ўртасидаги тўқнашув оғир шароитда қаттиқ қийинчиликларда юз беради, давом этади ва ҳал қилинади. Ўзбек қизи ўз мақсадига осонликча эришмади. У, бу йўлда

мураккаб воқеалар ичига тушиб қолади. Қаҳрамон машаққатларга дуч келган сайин, ундаги юз берган ўзгаришлар, иккиланишлар, колхоздан кетиш ниятларининг пайдо бўлиши реал тасвирланган, ҳаётий воқеалардан келтириб чиқарилган. Раиснинг обрўси, хўжаликнинг ипидан-игнасигача билиши, зўр ташкилотчилик қобилияти Саиданинг дастлабки муваффақиятсизликлари кўнглига ваҳима солади, унда секретарликдан воз кечиш, райкомга бориб арз қилиш хаёлларини уйғотади. Лекин унинг темир-метиндай юраги, пўлатдай иродаси азоб-уқубатларга бардош беради. Унинг характери қийинчиликларда ўсди ва тобланди. Илгари аёл боши билан секретарь бўлишдан қўрққан Саида, колхозга келиб, дала азаматлари билан учрашиб, юрагига далда олади, ўз меҳнатининг бекорга кетмаслигига ишонч ҳосил қила бошлайди. Бу эса, қаҳрамоннинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади.

Икки қаҳрамон ўртасидаги кураш жуда мураккаб характерда ўтади. Характерлар тўқнашуви ақл, идрок, заковатлар кураши билан тутшиб кетади. Ақл-фаросат бобидаги мунозаралар, тортишувлар ҳар икки баҳслашувчининг моҳирлиги ва ўзбек тилини жуда яхши билишлиги исботидир.

Қаландаровнинг асосий мақсади — Саиданинг колхозга кўрсатган таъсирини йўқотиб, уни асир қилиб олиш, шу йўл билан шикаст ея бошлаган ҳукмронлигини тўла тиклаш. Раис Саиданинг нозик, ожиз жойларини топиб, найза санчишга уринади. Киноя, пичинг билан эса, найзасининг учини ўткирлаштиради. Жангда эпчиллик, усталик билан ҳаракат қилади. Саиданинг шахтини қайириш, уни руҳан мажақлаб ташлаш учун ташқи қиёфасини назарда тутиб, унинг фаолиятини синчалакнинг қилмишига ўхшатиб, уни ерга урмоқчи бўлади.

«Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта синчалорингиз билан кўтарасиз! Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан», деб оёғини кўтариб ётар экан» (50 бет).

Бундай усталик билан топилган кесатиқ, масхарага лойиқ жавоб топиш жуда маҳол. Лекин Саида ундан ҳам моҳирроқ ҳаракат қилади, масхарасини чил-парчин қилиб ташлайдиган оқилона жавоб топади.

«— Дунёда жониворлар кўп, Арслонбек ака,— дейди,— хўроз ҳам «мен чақирмасам тонг отмайди», деб ўйлар экан...» (50 бет).

Бу жавоб Қаландаровнинг вужудига титроқ киритди, жонини ҳалқумига келтирди, жон-жаҳди билан бақришга, гап қайтаролмасдан, жангдан чекиниб, кабинетдан чиқиб кетишга мажбур қилди. Бу эса, унинг мот бўлганидан нишона эди.

Тортишувларда раис дарахтнинг шохида юрса, секретарь баргида юради. Бу ҳолат биринчи тўқнашишдаёқ сезилади. Қўш хотинли Зулфиқоров устидан бюрога тушган аризани нега узоқ вақт кўрилмаслик сабабини суриштирган Саидага Қаландаров бундай жавоб беради:

«Зулфиқоров яхши бригадир!» (33 бет). Саида одобни сақлаган ҳолда раисга қаттиқ зарба беради, уни анча эсанкиратиб қўяди.

«— Колхозда хотин мукофотга бериладими?..— Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса...» Раис ўз қаршисида турган секретарь олдинги секретарлардан фарқ қилишлиги, устун туришини биринчи тўқнашувдаёқ англайди. Саида баҳса, фикрлар, мулоҳазалар курашида Қаландаровнинг кўнглига озор бермаслик, орани бузмаслик, икки орадан парда кўтарилмаслиги учун қатъий интилади, яхши тактикани қўллайди. Раис енгилтаклик қилганда, бақриб ғазабланганда ҳам, у, тўла одобни сақлайди, овозини кўтармайди, гапнинг интонациясини ўзгартирмайди. У, раиснинг хатоларини, нуқсонларини топиб, аста-секин уларнинг туб моҳиятини ёриб ташлаб, зарарини очиб ташлайди. Жанг майдонида Қаландаровга кетма-кет зарба бериб, уни енгиб боради, чирсиллатиб-қирсиллатиб эга бошлайди. Раис тортишув бобида секретарга нисбатан онгсизроқ эканлигига кураш кучайган вақтида тан беради. «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам» (81 бет). Кейинчалик эса, у, «аёл тонфасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!» (117 бет) деб Саиданинг ўзига эътироф этади. Уни Саиданинг салобати босадиган бўлиб қолади.

Лекин кураш бирданига, тездан тўхтамайди. У, босқичма-босқич давом этади. Раис Саиданинг ҳақлигига, маънавий кучига, билимига эътиқод билан қарайдиган бўлганидан кейин ҳам кураш тугуни ечилмайди.

Қаландаровдаги иллатлар янги янги тўлқинлар билан юзага қалқиб чиқиб туради. Кундан-кунга унинг обрўйи пасайиб бориши, Саиданинг обрўйи эса кўтарилиб бориши юрагига ўт солиб туради. Унинг «югурдаги, кабоглаз ва ошпаз, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходмигарни, агенти, мирзаси» (28 бет) Эшон эса, ўз «беги»нинг яраларини қайта-қайта тимдалайди. Ифвогар, шайтон, муғомбир Эшон раиснинг «гўшти билан териси орасига кириб» (104 бет) олиб, унинг манманлик қасални кўкартиришга сабабчилардан бири бўлади. Ўзининг осойишталиги ва манфаатини кўзлаб, Қаландаровни «бек»лаштириб, унга турли тухмат-бўхтонларни етказиб, уни гиж-тижлаб, янгидан-янги жанг майдонига итаради. Унинг асосий мақсади — Саиданинг пайини қирқиш, Қаландаров билан алоқасини тамом бузиш. Эшоннинг уриниши раисни Саида билан яна олишишга олиб келади, лекин алоқани бузолмайди, аксинча, алоқа кейинчалик мустаҳкамланади.

Кураш, ундаги ғалабалар, астойдил меҳнат ўз самараларини беради.

Қаландаров Зулфиқоровга нисбатан қаттиқ чора кўради, боғчанинг ҳақиқий мудирини ишга қайтаради. Эркакларни «катак»лардан юлиб олиб, далага ишга чиқаришга бош қўшади. Демократия унга ўз кучини кўрсатади. Танқидга унинг эти ўла бошлайди. Правление мажлисида тарихда биринчи мартаба раиснинг Зулфиқоровни колхоздан ҳайдаш керак деган таклифи ўтмасдан, уни колхозда қолдиришга қарор қилинади. Бунга Қаландаров бақирмасдан, чақирмасдан рози бўлишга мажбур бўлади. Қаландаров камчилик ва хатоларнинг туб моҳиятига, сабабларига чуқур тушуниб етиб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўяди. «Бу каллада илм йўқ! — деди пешонасига шақшақ уриб. — Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!» (141 бет).

А. Қаҳҳор фақат конфликтни бошлашда ва ривожлантиришдагина эмас, балки уни ечишда ҳам турмуш логикасига, ҳаёт фактларига содиқ қолди. У конфликтни осонгина ҳал қилмади. Қаландаров бирон зарба билан, икки оғиз яхши гап билан тузалиб қолмади. Саида ва Қаландаров тортишуви бошдан-оёқ кескин, ўткир зиддиятлар асосида давом этади, ривожланади ва ҳал қилинади. Автор ечимга ниҳоятда эҳтиёткорлик

билан қараб, конфликтдаги кескинликни, ўткирликни асар охиригача олиб бориб, ечимга томон йўл олинганда сохталikka, юзакичиликка йўл қўймасдан уни ҳаққоний равишда ҳал қилади. Адиб конфликтни ечим процессида ҳам сусайтирмаслик мақсадида, икки куч курашининг узил-кесил натижасини воқеалар ривожида очиб бермасдан, повесть хотимасида билдиради. Қаландаров Саидага «қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргулик қувватинг, ғайратинг бор экан» (151 бет) дейди. Бу эса, конфликтнинг бирдан-бир тўғри ечими. Бу ечим — Саиданинг Қаландаров учун олиб борган курашлари якуни, иш стили, ғоялари, мақсади, билимлилиги, ақли-фаросати ғалабаси ва тантанасидир.

Лекин бундан Қаландаров қайтадан тарбияланди, характерини тубдан ўзгартирди, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Тўғри, Қаландаров айрим масалалар бўйича ўз хатоларини тушуниб етади, уларни тузатиш йўлига тушади. Ундаги ўзгариш шулардан иборат. Раис ўз характери билан, ўз билими билан қола беради. Бошқа асарлардаги раисларга ўхшаш, Қаландаров ўз ўрнини бошқа кишига бўшатиб бермайди. Бу эса, конфликтни янгича ечиш, эскилик захридан қутулолмаган, ижтимоий иллатлар касалига муфтало бўлган рақбарнинг тақдирини янгича, айрича ҳал қилишдир.

Ёзувчи янгилик, маънавий гўзалликни эскилик, маънавий тубанлик устидан ғалаба қозонишини ижтимоий-сиёсий проблема фонида, Саида билан Қаландаров ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кураши негизда ифодалаш билан кифояланмай, унинг ғалабасини турли масалалар, воқеалар мисолида, ранг-баранг шахслар ҳаётида очиб беради.

Бу масалаларнинг муҳимларидан бири — янгиликнинг ғалабасини оилада, маиший ҳаётда кўрсатиш. Асарда бой-феодалларча муносабатларнинг парчаланиши, янги, социалистик ахлоқнинг оилаларга кириб бориши ўзининг бадий ифодасини топади. Автор ўз асарида ҳаётда учраб турган ҳодисаларни, аёлларга нисбатан эскича муомалаларни четлаб ўтмай, эски мазмуннинг янги хил формаларини кўз олдимиздан ўтказиб, китобхоннинг диққатини уларга жалб қилади, илдизига болта уриш йўллари кўрсатади.

Ҳозирги эркаклар илгариги эркакларга ўхшаш хо-

тинларини урмайди, балки «ё. ўзини уради, ё овқат емайди» (21 бет), ўчини идиш-товоқдан олади, аразлаб ўзини юпатади. Бундай эркаклардан бири — Ҳамидулла. Ҳамидулла ўзбек адабиётида яратилган шу тоифадаги образлардан, ҳаттоки А. Қаҳҳорнинг Марасул, Заргаров («Оғриқ тишлар») персонажларидан ҳам жиддий равишда фарқ қилади. Бу қаҳрамоннинг янгилиги шундан иборатки, у ичмайди, чекмайди, беўрин улфатчилик қилмайди, бошқа аёллар билан юрмайди, бировнинг ҳақиғача солмайди, шу билан бирга, ўзининг бир тийинини ҳам бекорга, бефойда ишга кетказмайди. Ҳовли-жойини ясатиб қўйиши, хотинининг портрети учун саккиз минг сўм сарф қилиши ҳам оилага ғамхўрлигини кўрсатади деб ўйлаш мумкин. Ташқи томондан, юзаки қараш, Ҳамидуллани яхши оила бошлиғи деган фикрга олиб келади. Лекин масалага чуқурроқ ёндошсак, булар ҳаммаси илғор бригадир хотини Тожихонни фойдали ижтимоий меҳнатдан юлиб олиб, «тилла кишан» кийгизиш йўли билан олтин қафасга қайтадан «михлаб» қўйиш учун қурилган тузоқ эди.

Ҳамидулла гарчи эпизодик образ бўлса ҳам, ўзбек совет адабиётига олиб кирилган янги образдир. Автор унинг тақдирини ҳам бошқача ҳал қилади. У, ўз қаҳрамонини янгилик тарафига қаратмайди, Ҳамидулла ўзининг қора ниятида қолади, чунки ҳаётда унинг прообразлари ҳали ҳам учрайди. Қора ният оилани иккига ажратиб юборади. Тожихонни озодлик, бахтдан воз кечмаслиги, уйнинг чўриси, эрининг қули бўлишини истамаслиги, болаларини заҳарли отадан ажратиб олиб чиқиб кетиши социалистик ахлоқнинг оилага ижобий таъсирини, ўтмишнинг жирканч сарқитини гўрга томон элтганини кўрсатади.

Феодализмнинг турли-туман иллатлари мағлубиятга учраши муқаррарлигига автор янги-янги воқеалар, характерлар билан китобхонни ишонтириб боради, бу тўғридаги унинг тасаввурини бойитади. Шу муносабат билан Кифоятхон ва Ҳуринисоларнинг бир-бирига қуда бўлишга уринишларини эслаш ўринлидир. Эшон, унинг хотини ва иккинчи томон ҳам тўла равишда эски урф-одатлар асосида иш кўриб, ўзларича Козимбек билан Манзурани унаштириб қўйишмоқчи бўладилар. Лекин уларнинг фарзандлари масалага янгича қарай-

дилар, ўз юрак ҳиссиётларига қулоқ соладилар, қалб амрига бўйсундилар.

Улар эски, чириган урф-одатга, янги, адолатли коммунистик ахлоқни қарши қўядилар. Ёзувчи бу замонда ўтмишдагидек, болалар ота-оналар буйруғи билан эмас, ўз муҳаббатлари билан турмуш қуришларини бадий тилда ҳикоя қилиб беради.

А. Қаҳҳор аёлларни фақат жамият ишларида эмас, балки оилада ҳам эркаклар билан тўла маънода тенг ҳуқуққа эга бўлганликларини ифодалаш билан, эски урф-одатларнинг ўрнини социалистик муносабатлар эгаллаб боришни, иллатлар суриб чиқарилаётганлигини ишонарли қилиб очиб беради.

Ўтмишда кўп қайнаналар келинни уй хизматчисидай кўрарди. Одатда қайнана ҳукмрон бўлибгина қолмай, унинг уруғ-аймоғи ҳам келини устидан ҳокимлик қиларди. Келиннинг қариндош-уруғи эса, донм камситилар, уларга паст назар билан қараларди. Бироқ, бу сарқитларга ҳам ҳозирги кунимизда барҳам берилиб, улар илдизи билан суғурилиб ташланмоқда. А. Қаҳҳор бу фактни ҳам уста санъаткорлик кўзи билан синчиклаб ўрганиб, кўтариб чиқди ва бадий образлар тимсолида ифодалаб берди. Мисолга Умидалар оиласини олиш мумкин. Умида олдинги эрининг онасини олиб келиб ўтириши, янги қайнанаси билан бирга туриши — унинг эри билан тенг ҳуқуққа эга бўлганлиги сўзда эмас, амалда эканлигининг ёрқин исботидир. Шу билан бирга, бу ҳол ўзбек аёли Умидада зўр одамгарчилик, ажойиб маънавий гўзаллик мавжудлигини ярқиратиб турибди.

Тенгликни автор ҳаттоки деталлар орқали ҳам очиб беради. Тожихоннинг ўз онаси портретини тўрға олиб чиқиб қўйиши фикримизни янада мустаҳкамлайди.

Эски одатларнинг мағлубиятга учраши, янги муносабатларнинг афзаллиги Саида билан Козимбек алоқасида, муҳаббатыда ёрқин гавдаланади. Автор бу икки ёш юрак самимий ички туйғуларининг пайдо бўлишини, кучайишини типиклаштириб кўрсатади. Севгини жимжимадор гаплар, узундан-узоқ тантанали ваъдалар, дабдабали нутқлар, ёрни кўкларга кўтарадиган чиройли мақтовлар негзида эмас, балки реалистик ситуацияда, оддий воқеалар жараёнида самимий равишда ифодалайди. Асарда Саида ва Козимбек ҳаттоки бирор

марта бир-бирига муҳаббат изҳор қилганлигини учрата олмаймиз. Лекин уларнинг муносабатларидан, муомалаларидан ёш юраклар севги билан тўлиб-тошганлигини сезиш қийин эмас.

Бунга аниқлик киритиш учун ёзувчи Саиданинг ички ҳиссиётларини китобхонга очиб беради. «Саида эса, ундан балоғатга етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди. Йўқ, Қозимбекдан бундай сўз чиқмади» (148 бет). Асарда Қозимбекнинг ички туйғулари ошқора равишда ёритилмайди, буни аниқлаб олишни автор китобхонга ҳавола қилади. Ёш севгининг тақдирини ёзувчи ҳал қилгунча, китобхон автор хулосасига ундан олдин келади. Бу асарнинг нуқсони эмас, балки фазилати. Сюжет йўналиши, икки юрак муносабатларининг реал ривожини китобхонда тўғри хулоса чиқаришга имкон берган.

А. Қаҳҳор севгини тасвирлашда ҳам оригинал бир приёмни қўллади. У, ошиқ-маъшуқни ташқи томондан ҳам гўзал қилиб кўрсатиш одатидан қочди. Ўз қаҳрамонининг кўринишини хунук, кўримсиз қилиб чизди. Қозимбекнинг ташқи қиёфаси бундай таърифланди: «...новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпиғичдай» (95 бет), калласи катта. Шундай бўлса ҳам, у, Саиданинг юрак торларини чалиб, унда ҳақиқий, чин севги уйғотади. Унга Қозимбекнинг «шалпанг қулоғи» ҳам ўзига ярашган, истараси иссиқ, очиқ, хушчақчақ йигитдай кўринади. Қозимбекнинг бой, гўзал ички дунёси, ўткир ақли, соддалиги, маъсум қиёфаси Саидани ўзига мафтун этади. Ўз хоҳишлари билан топишишлари, бирон ташқи кучнинг мажбуриятисиз юракларининг амри билан бирлашишлари Эшон, Қифоятхон ва Ҳуринисоларнинг пуч, қуриб, чириб турган урф-одат асосида қурилган тоғдай орзуларини чил-парчин қилиб, мажақлаб ташлайди.

Бу эса, янгиликнинг, илғор нарсаларнинг ҳар бир соҳада, шу билан бирга, маиший турмушда ҳам борган сари ҳукмронликни эгаллаши, келажак — илғорлик, янгилик даври, уларнинг тантанаси даври эканлигини исботидир.

Лекин, шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, повестда колхознинг келажак тараққиёт плани ва уни амалга ошириш масалалари қўйилмайди. Саиданинг бу соҳадаги

ташаббуси, уни рўёбга чиқаришга урйинишлари кўрсатилса эди, асарнинг қиммати янада ошган бўларди.

Яна шуни ҳам қайд қилиш керакки, Саида кўп соҳаларда ўзини кўрсатса ҳам, колхознинг энг муҳим соҳаси — хўжалик, ҳосил масалалари билан шуғулланмайди. Колхоз парторги — колхоздаги барча соҳаларнинг юраги ва жони. У, колхоздаги барча ишларга раис билан бир қаторда жавобгар. Бу ҳол эса, парторгнинг колхознинг барча соҳаларини ўрганишини, билишини тақозо этади.

Саидадек зийрак, пухта шахс хўжалик соҳасида жиддий иш қила олишига, бизда шубҳа туғдирмайди, албатта. Чунки, у, бу масалалардан четда тура олмас эди.

Лекин, умуман, асарда халқ хўжалиги масалалари ўз ёрқин аксини топган. А. Қаҳҳор ўз олдида қўйган масалаларни таҳлил қилишда ва уларни бадний образлар ёрдами билан ҳал қилишда ҳозирги талаб вазифаларидан келиб чиқиб, партия позициясида мустаҳкам турди.

Унинг партия позициясида турганлигини Носиров каби пухта, жонли район партия комитети секретари образи яратилганлиги, ҳар бир соҳада Саида коммунист сифатида ҳаракат қилганлигигина эмас, балки партия сиёсатини, партия доно раҳбарлигини, партия белгилаган тадбирларнинг ўзгартирувчанлик оқибатларини повесть мағзига сингдириб юборганлиги, асар бошдан-оёқ шу руҳ билан суғорилганлиги белгилайди.

Отоқли рус совет ёзувчиси М. Шолохов КПСС XX съезди трибунасида шундай деган эди: «Биз юрагимизнинг амри билан ёзамиз. Юрагимиз эса партияга тааллуқлидир». Бу сўзларнинг нақадар тўғри эканлигини А. Қаҳҳор «Синчалак» билан яна бир карра исбот қилади. Адиб юрагининг амри, унинг эътиқодлари, ғоявий позицияси юксак ғоявий, пухта партиявий асар яратишга олиб келди.

Ёзувчи повестининг чуқур партиявийлиги унинг халқчиллигини тақозо этади. Чунки партиявийлик ва халқчиллик деган тушунчалар бир-бирига узвий боғланиб кетади. «Партиянинг қарашларига, унинг сиёсий йўлига қўшилмасдан туриб,— дейди Н. С. Хрущев,— халқ билан бирга борниш мумкин эмас. Қимки халқ билан бирга бўлишни истаса, у ҳамини партия билан бир-

га бўлади. Кимки партия позицияларида мустақкам турса, у ҳамиша халқ билан бирга бўлади»¹.

Ҳақиқий санъаткор А. Қаҳҳор халқ билан, партия билан чамбарчас боғланди. Шунинг учун ҳам, у, партиясиз, халқсиз яшай олмас, ижод эта олмас эди. У, халқнинг демократик урф-одатларига ҳурмат билан қарайди, асл фарзанд сифатида, халқнинг миллий характери билан ғурурланади, тилини эса жуда яхши билади.

А. Қаҳҳорнинг халқ билан бирга бўлганлигини шундан ҳам билиш мумкинки, у, халқнинг қалбига йўл топа олди, унинг манфаатларини ва орзуларини кенг акс эттира олди, унинг бой тилидан моҳирлик билан фойдалана олди.

Тил эса, халқ билан бевосита боғланади, социалистик адабиётнинг миллий формасини белгилайди.

Социалистик мазмун, миллий форма ва уларнинг бирлиги характерларда кўринди. Характерлар, қаҳрамонларнинг фаолияти, хатти-ҳаракати, психологияси орқали ҳаётнинг ўзига хос миллий сифатлари, урф-одатлари, миллий маишат, миллий темпераментнинг хусусиятларини ёрқин сезиш мумкин.

Қаландаров, Саида, Тожихон, Кифоятхон, Эшон, Ҳамидулла характерларининг суяк-суягига, қон-қонига миллий хусусиятлар сингиб кетган. Миллий характерлар социалистик мазмун асосида қурилган ўзбек миллий шароити асосида, маиший, оилавий ҳаётда, тарихий — ўтмиш фонида, традициялар мисолида ёрқин очиб берилди.

Кўп бадий асарларда учраган нуқсон шундан иборат эдики, уларда характернинг миллий хусусиятлари, ўзбек ҳаётининг ўзига хос томонлари ёритилмас, ёки бўш, саёз тасвирланар эди.

А. Қаҳҳор бу нуқсондан тўла қутула олди. Мазмун жиҳатидан социалистик, форма жиҳатидан тўла маънодаги миллий асар ярата олди.

«Синчалак»нинг миллий хусусиятларини, айниқса, асар тилида, персонажларнинг нутқида яққол кўриш мумкин.

Маълумки, А. Қаҳҳор — миллий сўз устаси. Унинг бутун ижоди буни яққол исбот қилди.

¹ Н. С. Хрушчев. Адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустақкамлайлик. Ўздавнашр. 1957. 28 бет.

Санъаткорнинг ижоди ўзбек тилининг нақадар бойлиги, ранг-баранглиги, сербўёқлигини исботловчи бадий ҳужжатдир.

«Синчалак» эса, авторни бу соҳада янги бир юқори поғонага кўтарди.

Автор повестда воқеликни ифодалашда ўзбек тилининг имкониятлари кенглигини, ҳали ишлатилмаган янги-янги тасвирий воситалар кўплигини исбот қилди.

«Синчалак»нинг катта ютуқларидан бири шундаки, унда автор ўз ижодида ишлатилган биронта иборани, мақолни қайта ишга солмайди. Ўзбек тилини бутун мураккаблигида билган, унинг лексикасида, фразеологиясида, грамматикасида эркин юза олган адиб асарни бошидан-оёқ янги-янги жумлалар, қизиқарли, ўткир иборалар билан бойитди. Автор ҳаттоки бир хил топфадаги, бир хил характердаги кишиларни тилга олиб, уларнинг қиёфасини кўз олдимишга келтиришда ҳам бошқача ибораларга мурожаат қилади.

Битта деталнинг ўзи ҳам бунга яққол мисол бўла олади. Ёзувчининг «Майиз емаган хотин» ҳикоясида Норқўзи хотинининг «фаришта»лигини билдириш мақсадида, осмонда учган самолётдаги кишилардан қочадиган қилиб кўрсатади. Повестда эса, худди шунга ўхшаш жувоннинг характерини гавдалантириш учун автор адабиётда қўлланилмаган, лекин юқоридаги мазмунни тўла англата оладиган қисқа формани топа олди. «Ҳатто хўроздан ҳам юзини беркитадиган хотин» (152 бет) дейиши билан китобхонга унинг ким эканлигини, табиатини, хулқ-атворини очиқ англатади.

А. Қаҳҳор услубига, айниқса ҳикояларига хос бўлган ихчамлик, сиққиқлик, сўзларни ниҳоятда рандалаб, тежаб ишлатишлик, кенг маънони қисқа жумлада бериш таланти повестида ҳам ўз кучини кўрсатган.

Авторнинг яна бир ютуғи шундаки, у «Синчалак»да ҳикояларидаги сўзлар сиққиқлигини тўла сақлаган, бундай сиққиқлик, бундай даражада катта бадий полотноларда қўлланмаган эди. Ёзувчи катта повестда ҳам, кичик асарларидагидек, сўзларни сиқиб сувини ичиб ишлатиш қобилиятини тўла эгаллаганлигини кўрсатди. Бу, А. Қаҳҳорнинг сўз санъатидаги ижодининг янги босқичи, эволюциясининг ёрқин намунаси. Бу фикрни намоён қилувчи, характер, воқеа, пейзажни ниҳоятда чиройли, шу билан бирга, ниҳоятда ихчам, сиққиқ фор-

мада тасвирловчи жуда кўп мисолларни келтириш мумкин. Биз баъзилари билангина чегараланамиз.

Автор Қаландаров билан Эшон ўртасидаги яқинликни, Эшон раиснинг тўла ишончига ўтиб олганлигини қуйидаги жумла билан ифодалайди. «Эшон дадамнинг гўшти билан териси орасига кириб олган» (104 бет), дейди Козимбек. Қанчалик аниқ, чуқур характеристика.

Ёзувчи яна бир мисолда Қаландаров ички вазиятининг астар-пахтасини очиб ташлайди. «Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди, одамлар билан дод-мусмаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўргошиндай босиб, зулукдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади» (74 бет)

А. Қаҳҳор пейзажни тасвирлашда жуда ҳам хасис бўлиб, уни ҳам қаҳрамоннинг аҳволи, руҳий кечинмалари билан боғлаб юборади. «У (Саида — Ҳ. А.), жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқунинг бирикки минутли энг ширин жойи қолди деб турар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, қушларнинг чуғур-чуғури уни аллалар эди. Саида очилиб қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёстиққа яхшироқ ўрнаштирди. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна қоплай бошлаганда, тагин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади» (37 бет). Бу қисқа парчада автор гўзал табиат манзарасини кўз олдимизда гавдалантира олган. Повестнинг бошидан-оёқ бундай ихчам, сиқик формада тасвирлаш сақланган.

Автор ўз қаҳрамонларини жуда яхши билиши, уларнинг ички мазмуни ва характерида келиб чиқиб, ҳар бирига хос ҳаракат, қилиқ, муомала ва гапларни топиб бериш йўли билан бир-биридан тубдан фарқ қиладиган такрорланмас индивидуал образлар яратди.

А. Қаҳҳор яратган образлар ҳаётий конкретлиги, типиклаштиришнинг ижтимоий-сиёсий чуқурлиги, индивидуаллаштиришнинг кучлилиги билан ажралиб туради. Адибнинг ҳар бир персонажида ўзига хос белги бор, деб айтсак муболаға қилган бўлмаймиз.

Ҳар бир қаҳрамон ўз хатти-ҳаракати, қилиғи, сўзи, гапириш манераси билан фарқ қилиб туради. Нутқлар

шундай мослаб ишлатиладики, уни айтган одамнинг номини ўқимасдан ҳам топиб олиш мумкин.

«Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дутор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам миш-мишми? Лекция баҳонаси билан хотин-халажни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам миш-мишми?» (79 бет). Бу гаплар фақат Қаландаровдан чиқишлиги китобхонга аён.

Автор Саидани Қаландаровдан, Қаландаровни Эшондан, Тожихонни Ойнисадан ажратиб турадиган хусусиятлари устида қунт билан ишлаганлигини сезиш қийин эмас. Повестдаги қаҳрамонлар ёзувчининг ҳатто бошқа асарларидаги қаҳрамонларидан ҳам ажралиб турадиган сифатларга эга.

Қаландаров ташқи кўринишидан Мавлон («Янги ер»)га ўхшаш кетади. Лекин у мазмуни, характери жиҳатидан янги, такрорланмас образдир. Ёки бўлмаса, Саидани Ҳафиза («Янги ер»)га, қўшхотинли Зулфиқоровни қўшхотинли Заргаров («Оғриқ тишлар»)га солиштириб бўладими? Ҳар биттаси янги-янги оригинал образ-ку!

Демак, ёзувчи яратган «Синчалак»даги қаҳрамонлар такрорланган образлар эмас, балки тўла маънодаги янги, оригинал образлардир.

Автор ўз қаҳрамонлари тилига халқ гилининг руҳи, қудратини сингдириб юборган. Асардаги бой юмор, чуқур маъноли киноялар, кесатиқлар, ўткир сўз ўйинлари, машҳур иборалар, нишонга найзадек санчиладиган мақоллар қаҳрамонлар тилига жон киритиб юборган, образлилик бахш этган.

Буларнинг ҳаммасини бириктирсак, қаҳрамонлар тили нақадар индивидуаллашганлиги, асар тили нақадар рангдор, сербўёқ ва гўзаллиги, миллий хусусиятлар порлоқ ва ёрқин тасвирланганлиги яққол сезилиб турибди.

Бу шунни кўрсатадики, А. Қаҳҳорнинг бадний маҳорати, айниқса, «Синчалак»да барқ урди. А. Қаҳҳор усулининг ўзига хос хусусиятлари — воқеликни ҳаққоний тасвирлаш, гоаявий жиҳатдан пухталиқ, конфликтни бутунлигича, мураккаблигида, кескин ўткирлигида кўрсатиш, образларни кенг тарзда умумлаштириб, ёрқин ва жонли яратиш, ижтимоий-сиёсий масалаларни

типиклаштиришининг конкретлиги, психологик таҳлилнинг чуқурлиги, ифодаланаётган воқеа, ҳодисаларни китобхон кўз олдига яққол гавдалантириш, автор тилининг ихчамлиги, лўндалиги, раволиги, шу билан бирга, сербўёқлиги ва тасвирий воситаларга бойлиги «Синчалак»да тўлалигича намоён бўлди.

Авторнинг ижобий образлари бутуниттифоқ адабиёти хазинасига кириб, олижаноб шахсларнинг тимсоли бўлиб қолади, китобхонлар қалбидан чуқур ўрин эгаллай олади.

«Синчалак» асари китобхонларга энг самарали таъсир кўрсатиб, юксак коммунистик онгни тарбиялашга, кишилар тушунчасида ҳанузгача сақланиб келётган ярамас нарсаларни — иллатларни енгишга ёрдам беради ва бунга тарғиб қилади. Жирканч ўтмиш сарқитларига гўр қазиган, замонавийлик ҳавосидан нафас олган, келажакка назар ташлашга ўргатган «Синчалак»нинг даврлар оша яшай олишига сабаб бўладиган фазилатлари мана шунда.

ХОТИМА

А. Қаҳҳор катта ижодий йўлни босиб ўтди. У, ўз ижодида ажойиб муваффақиятларга эришиш билан бирга, айрим камчиликларга ҳам йўл қўйди. Лекин Коммунистик партия ва адабиёт жамоатчилиги ёрдами билан камчиликлардан қутулиб, назарий, бадий маҳоратини кун сайин такомиллаштириб борди.

Ўз халқининг содиқ фарзанди, чин ватанпарвар А. Қаҳҳор социалистик жамият билан, кўп миллатли совет адабиёти билан бирга қадам ташлади. У, бу тараққиёт процессида, барча совет ёзувчилари каби вояга етди, ўсди, камолотга эришди.

А. Қаҳҳор ҳар бир жанрда моҳир ёзувчи, устод санъаткор эканлигини ёрқин кўрсатди. Фельетон, новелла, очерк, роман, драма жанрларида пухта, етук бадий намуналар берди. Ўз услуби ва ижоди билан бутун бир мактаб яратди. Унинг мактабидан кўп ёш прозаиклар сабоқ олиб, баҳраманд бўлмоқдалар. Р. Файзий, Ҳаким Назир, Шўҳрат, Саид Аҳмад, Ёқубжон Шукуров, Саида Зуннунова, О. Ёқубов, Сами Абдуқаҳҳор ва бошқа ёш ёзувчилар ижодида А. Қаҳҳорнинг самарали таъсирини кўрамаиз.

Мураккаб ва ранг-баранг ҳаётимиздаги типик воқеаларни тасвирловчи, илғор совет кишиларини улугловчи, Ватан душманларига кучли нафрат билдирувчи, эскилик сарқитларига қарши зўр ўт очувчи юксак бадий асарлари билан А. Қаҳҳор халқимизнинг ҳурмат ва иззатига сазовор бўлди.

Совет ҳукумати А. Қаҳҳорнинг хизматларини тақдирлаб,

уни икки марта «Меҳнат Қизил Байроқ», «Ҳурмат белгиси» орденлари ва медаллар билан мукофотлади.

1955 йил февраль ойида А. Қаҳҳорнинг китобхонлари уни Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайладилар.

Ҳаёт, Коммунистик партия адабиёт ва санъат олдига ғоят муҳим бўлган янги-янги вазифалар, талаблар қўймоқда: «Коммунистик қурилишда ва янги кишини тарбиялашда муҳим роль ўйновчи совет адабиёти ва санъати ҳозирги замон шаронтида халқ турмуши билан тагин ҳам маҳкамроқ боғланиши, совет халқининг коммунистик жамият қуриш учун олиб бораётган курашини гўлароқ акс эттириши лозим.

Адабиёт, кино ва театр, музика арбоблари, ҳайкалтарошлар ва рассомлар ўз ижодларининг ғоявий-бадий савиясини оширишлари, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида, кўп миллатли социалистик маданиятни ривожлантиришда, юксак эстетик дидларни шакллантиришда, коммунистик-ахлоқ принципларини пропаганда қилишда партия ва давлатнинг бундан буён ҳам актив ёрдамчилари бўлишлари лозим»¹.

Халқ хизматкори, киши руҳининг инженери, партиянинг актив ёрдамчиси адиб А. Қаҳҳор ҳам, барча совет ёзувчилари каби, Коммунистик партия, Совет ҳунумати ва халқимизнинг ишончини оқлаш ҳамда улар томонидан қўйилган вазифаларни шараф билан бажариш учун зўр бериб меҳнат қилмоқда.

А. Қаҳҳор ўз устида қунт билан ишлаб, бой, ранг-баранг, кўп қиррали ҳаётни яна ҳам чуқур ўрганиб, ўз бадий маҳоратини янада ошириб бормоқда. Совет китобхонлари ўзининг талантли ёзувчисидан янги уруш оловини ёқишга уринувчи империалистларга зарба бераётган, коммунизм сари олға кетаётган тинчликсевар, бахтиёр халқимизнинг қаҳрамонона ҳаёти ва фидокорона меҳнатини тўла акс эттирувчи янги-янги ғоявий-бадий юксак асарлар кутади.

¹ СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1959—1965 йилларга мўлжалланган контроль рақамлари (КПССнинг XXI съездида ~~Н. С. Давидов~~ қиладиган докладнинг тезислари). Тошкент, 1958, 107—108 бетлар.

